

МУНДАРИЖА

«ВОДИЙНОМА»

(Тарихий мерос)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал

2017 йил №3 (5) (МАХСУС СОН)

Муассис: «Мерос» халқаро илмий-амалий экспедиция жамоат фонди

Бош муҳаррир:

Рустамбек Шамсутдинов

Бош муҳаррир ўринбосари:

Абдулла Шаропов

Таҳрир ҳайъати:

Абдулҳамид Анорбоев

Екатерина Смесова

Маҳбуба Темирова

Мирсодиқ Исҳоқов

Музробжон Абдуллаев

Муҳаммаджон Исомиддинов

Наим Каримов

Поён Равшанов

Ташманбет Кененсариёв

Шамсиддин Камолиддин

Шухрат Ризаев

Масъул котиб:

Маъмуржон Саидхонов

Техник муҳаррир:

Аҳрорбек Отахонов

Жамоатчилик кенгаши:

Бахтиёр Аминов

Дилмурод Қуროнов

Маҳмуд Ҳасанов

Мансур Хўжаев

Сойибжон Ҳошимов

Андижон вилояти Матбуот ва ахборот бошқармаси томонидан 2016 йил 18 майда № 04-049 рақам билан рўйхатга олинган

Нашр индекси: 170112

Нашр учун масъул: Р.Т.Шамсутдинов

Таҳририят манзили: 170100, Андижон шаҳри Университет кўчаси 129-уй.

Телефон: (99890) 253-26-32

Факс: (99874) 223-83-52.

Почта: vodiynoma@inbox.uz

Босишга рухсат этилди: 06.07.2017 й.

Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{8}$. Босма тобоғи: 13,5

Офсет босма. Офсет қоғози.

Адади: 1400 дона. Буюртма № 68

Баҳоси келишилган нархда.

Чоп этилган мақолаларда билдирилган фикр-мулоҳазалар таҳририят нуқтаи назарига мос келмаслиги мумкин. Келтирилган факт ва рақамларнинг аниқ ва ҳолислиги учун муаллиф жавобгар ҳисобланади.

Муқова дизайни ва оригинал макет

«Akademnashr NNM» МЧЖ томонидан тайёрланган

«Print Media» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри Чилонзор тумани

20^а-мавзе 42-уй

БУЮК БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИ ВА УНИНГ ЖАҲОН ТАМАДДУНИДАГИ ЎРНИ

Рустамбек Шамсутдинов, Музробжон Абдуллаев

Бобур – буюк салтанат асосчиси.....2

Музробжон Абдуллаев

Тахти Сулаймон ёки Бобурнинг Ўшдаги уйи.....13

ҚАДИМГИ ДАВР

Абдулҳамид Анорбоев

Фарғона антик ва илк ўрта асрлар даврида.....19

Ф.Э.Тошбоев, Ж.Э.Тошбоев

Уструшона ва Фарғона водийси қадим аҳолиси маданий алоқаларининг дафн маросимларида акс этиши.....25

ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ

Ш.С.Камолиддин

Ўзбек дўпписи тарихидан.....30

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ВА СОВЕТ МУСТАМЛАКАЧИЛИГИ ДАВРИ

Рустамбек Шамсутдинов, Музробжон Абдуллаев

Ўзбекистонда коллективлаштириш, қулоқлаштириш ва деҳқонларни сургун қилиш: мақсад, тажриба ва оқибатлар.....36

Музробжон Абдуллаев, Шамсутдин Темиров

Коллективлаштиришга қарши деҳқонлар қўзғолони.....50

КОММУНИЗМ ҚУРБОНЛАРИ

Рустамбек Шамсутдинов, Соибжон Ҳошимов

Ҳаққул Хусанбоевнинг фожиали қисматидан лавҳалар.....56

ЭСДАЛИКЛАР, РИВОЯТЛАР ВА ЁЗИШМАЛАР

Отрывки из воспоминаний Гафура Хайдарова..... 71

ТАРИХИЙ ШАХСЛАР

Рустамбек Шамсутдинов

Абдуллаев Ҳабиб Муҳаммедович (1912 – 1962).....74

АБДУЛҲАМИД ЧЎЛПОН ТАВАЛЛУДИНИНГ 120 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

Наим Каримов

Эрк ва ҳуррият куйчиси.....79

Рустамбек Шамсутдинов

Чўлпон – озодлик курашчиси.....83

Наим Каримов

Чўлпоннинг 1937 йил 7 – 8 апрелда Ўзбекистон ёзувчилари йиғилишида сўзлаган нутқи.....94

Рустамбек Шамсутдинов

Чўлпон асарларида тилга олинган тарихий шахслар.....98

ИЛМИЙ ҲАЁТ

Р.Ш.Холиқов

Коллективлаштириш ва унинг оқибатлари тўғрисида муҳим

тадқиқот 105

Наим Каримов

Тақдимот.....107

БОБУР – БУЮК САЛТАНАТ АСОСЧИСИ

Рустамбек Шамсутдинов,
Музробжон Абдуллаев
(докторант)

Бобур 1504 йили қўлга киритган Кобул давлатининг йиллик даромади 800 минг шохрухий эди, лекин тоғлик жой бўлган бу ерлардан солиқларни тўплаш учун кўплаб юришлар қилиш керак эди. Бу ердаги аҳоли ҳам турли-туман бўлиб, турк, ўймоқ, араб, ўзбек, афғон, ҳазора каби уруғлар яшарди. Бобур лашкари ҳам хилма-хил миллатлардан ташкил топган, улардаги жанговарлик руҳи бир хил эмасди. Лашкардаги айрим уруғ вакилларига ишонч йўқ эди. Бобур давлати ва лашкарининг эҳтиёжларини таъминлаш учун қўшни ҳудудларга босқин уюштириши ва янги-янги ерларни қўлга киритиши зарур эди.

1506 йили Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхонга қарши жанг қилиш учун бутун лашкарини тўплаб ҳаракат бошлаганида Бобур ҳам Ҳиротга қараб отланади. Лекин у Ҳиротга етиб келмасидан бурун Ҳусайн Бойқаро вафот этиб, унинг ўғиллари ўртасида тожу тахт учун низо бошланди ва умумий душманга қарши муваффақият қозонилмади. Бунинг натижасида Бобур яна Кобулга қайтишга мажбур бўлди. У Кобулга келганида тоғаси Султон Маҳмуд мирзонинг ўғли Хон мирзонинг ҳужумига дуч келди ва икки ўртада бўлган жангда Хон мирзо қўшини мағлубиятга учради.

1507 йили Шайбонийхон Ҳиротни забт этади. Бу воқеадан кўп ўтмай Бобур Қандаҳорни арғунлардан тортиб олди. Ҳиротни забт этган

Шайбонийхон Қандаҳор томон ҳаракат бошлагач, Бобур Шайбонийхон сўнгги темурийлар давлати бўлган ўз давлатини ҳам забт этишга ният қилганини фаҳмлаб қаттиқ изтироб билан Кобулни ташлаб Ҳиндистон томон кўз тикади. У шайбонийхонга қарши чиқадиган даражада қудратга эга эмас эди. Шайбонийхоннинг Қандаҳор шаҳрини забт қилиб, шаҳар аркини ололмай орқага қайтганидан хабар топган Бобур дарҳол Кобулга қайтади. Қандаҳор эса яна арғунлар қўлига ўтади (1507 – 1508 йиллар). Худди шу даврдан Бобур фармонларда ўзини «подшоҳ» унвони билан атай бошлади.

1509 – 1511 йилларда Шайбонийхон, Эрон шоҳи Исмоил Сафавий ва усмонийлар султони Ёвуз Салим каби ҳукмдорлар ўртасида ягона ҳукмронлик учун ўзаро кураш бошланган эди. Бобур бу курашда Шоҳ Исмоилнинг иттифоқчиси сифатида иштирок этди. 1510 йили Шоҳ Исмоил Марв яқинида Шайбонийхонни енгиб ўлдирганидан сўнг Бобур у билан ҳамкорлик қилиб, унинг ёрдамида такроран Самарқандни эгаллайди.

Бобурнинг қуввати, яъни Кобул ўлкасидан келадиган фойда она юрт тахтини қайтариб олиш учун етарли бўлмаганлигидан у Шоҳ Исмоил билан ҳамкорлик қилишга мажбур бўлганди. Шоҳ Исмоил ҳам, ўз навбатида, бир темурий шаҳзоданинг обрўсидан фойдаланиб Туркистонни осонгина қўлга киритиш умидида эди. Шу тариқа Бобур 1511 йили Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона каби ҳудудларни шайбонийзодалардан олиб, бобоси Темур тахтига такроран ўтиришга муваффақ бўлди.

Ҳирот

Аввалбошда Бобурни қувонч билан кутиб олган Мовароуннаҳр аҳолиси унинг Шоҳ Исмоил вакили эканлигини кўргач унга қарши норозилик билдира бошлади. Чунки Бобур Шоҳ Исмоилнинг талабларига биноан Самарқандда баъзи бир шиа тартибларини жорий этишга мажбур бўлган эди. Сунний мазҳабида бўлган маҳаллий халқ, табиийки, бу тартибларга қарши чиқди. Бу ҳолатдан фойдаланган шайбонийзодалар Бобурга қарши ҳужумга ўтдилар ва уни Чўлмалик деган жойда 1512 йили мағлубиятга учратиб Туркистондан суриб чиқардилар.

Шоҳ Исмоил жўнатган янги ёрдамчи қўшин ҳам 1512 йил охирларида Ғиждувонда кўчманчи ўзбеклардан мағлубиятга учраганидан сўнг Бобур аввал Ҳисорга, кейин Амударёнинг жанубига чекинишга мажбур бўлади.

1514 йили Шоҳ Исмоил Чалдиранда турк султони Ёвуз Салимдан мағлуб бўлгач, Бобур ота юртини шайбонийзодалардан қайтариб олиш умидидан воз кечиб Кобулга қайтади ва Ҳиндистонни забт этиш тadbирларини кўра бошлайди.

1514 йил охирларида Бобур Кобулга қайтиб келади. У Кобулда анча кўпайиб қолган қўшин-

ни зарур маблағ билан таъминлаш, ўлкасини кенгайтириш учун бир қанча кичик жанглар олиб борди. Кўп ўтмай Шимолий Ҳиндистонда вужудга келган сиёсий танглик Бобурнинг ишини осонлаштирди. 1517 йили Шимолий Ҳиндистон султони Иброҳим Лўдига қарши афғон беклари исён бошладилар. Унинг амирларидан Давлатхон ва Оламхон Лўди Султон Иброҳимга қарши курашда Кобул ҳукмдори Бобурни ёрдамга чақиришни режалаштирадилар. Бу билан Бобурда Ҳиндистон томон юриш қилиш учун имконият вужудга келади. Бундай имконият юзага келган пайтда Бобурни кўп қийинчиликларга дучор қилган укалари Жаҳонгир ва Носир Мирзо ўлган, бек-амирлар орасида ҳам унга қаршилар қолмаган эди.

Бобур Иброҳим Лўди давлатига қарши кескин ва ҳал қилувчи жангга киришишдан аввал давлатини шарқу ғарб томон кенгайтириш, бу билан Ҳиндистонни фатҳ этиш учун мустаҳкам пойдевор ҳозирлаш ниятида ҳаракатлар олиб борди. Панжобга уюштирган ҳарбий юришларидан ҳам шу ниятни кўзлаган.

1518 йили Бобур Кобулнинг шарқидаги тоғлик ўлка бўлган Сиват ва Бижапурда мустақил

хукм сураётган Юсуфзоий афғонларини енгиб бу ҳудудларнинг бир қисмини қўлга киритди. Ўша жангда Бобур қўшинида биринчи бор ўт отувчи қуролдан фойдаланилди. Кўп ўтмай Бобур мазкур элат ҳукмдорларидан бирининг қизи Биби Муборак бегимга уйланиб, бу билан ҳам давлатининг мустаҳкамлигини таъминлади, ҳам кучли бир афғон қабиласини ўз давлатига қўшиб олди.

1519 – 1524 йиллар орасида Бобур гоҳ Панжоб, гоҳ Қандаҳор йўналишида жанглар олиб борди. 1520 йили Бобур учинчи Ҳиндистон юришини якунлаганида Сиёлкот ва Сайидпур тева-рагига қадар етди. Худди шу йили қўл остидаги Бадахшон ҳокими, тоғасининг ўғли Хон мирзо вафот этгач, Бобур бу ерга ўз ўғли Ҳумоюнни волий қилиб жўнатди.

1524 йили Бобур Кобулга келган Оламхон билан Султон Иброҳимга қарши биргаликда ҳаракат қилиш ҳақида битим тузди. Шу вақтда Шоҳ Исмоил вафот этиб, сафавийлар тахтига ўн ёшли Шоҳ Тахмаспнинг ўтириши билан фурсат кутиб турган шайбонийзодалар Балхни қамал қилдилар. Бобур ўз мамлакатининг бир четидаги бу шаҳарни қутқаришга эҳтиёж сезганлигидан дарҳол ҳаракат бошлади.

Оламхон ҳам Панжоб волийсига Бобурга ҳарбий ёрдам кўрсатиш юзасидан фармон юборади. Оламхоннинг ўзи озгина лашкар билан Султон Иброҳим устига юра олмас эди. У Бобур билан келишмасдан, Панжобни бериш шarti билан Давлатхон билан битим тузади ва унинг қўшини ёрдамида Дехли устига юради. Улар бир кечалик босқинда осонликча муваффақият қозондилар, лекин саҳарлаб мағлубиятга учраб орқага қайтдилар.

Балхни қутқариб қолган Бобур мирзо яна ўз давлатини мустаҳкамлаш ҳақида қайғурди. Бу ўринда Эрон шоҳи Тахмаспнинг қудратли кучга эга эканлиги ва у Туркистондан бўладиган ҳужумларнинг олдини олиши мумкинлиги Бобурга бутун кучини Ҳиндистонга қарши йўналтириш имконини берди.

Бобур, аввало, Давлатхон ва Оламхоннинг сўзида турмаганини кўриб, уларнинг ёрдaмисиз ҳаракат бошлаши керак эди. 1524 йили Синд дарёси жанубидаги арғунлар унинг ҳукм-

ронлигини тан олдилар. Тобора куч-қудрати ошиб бораётган Бобур мирзо энди Иброҳим Лўдига қарши қатъий зарба бериш, бутун Ҳиндистонни эгаллаш учун ҳаракат қилади. Бу пайтда Бобур лашкарлари сони ҳам ортган, ўша даврнинг энг замонавий қуроллари билан таъминланган эди.

Бобур Иброҳим Лўдига аввал Амир Темур ҳукми остига кирмаган баъзи минтақаларни қолдирган экан, бу сафар «Хотирлаш мумкин бўлмаган замонлардан буён бизга оид бўлган» ҳудудлар қайди билан бутун Шимолий Ҳиндистонни Иброҳим Лўдидан талаб қилмоқда эди.

Сиёсий ва ҳарбий тадбирларни етарли ҳисоблаган Бобур 1525 йил декабрининг ўн еттинчи куни ўзининг охириги – бешинчи Ҳиндистон юришини бошлади. Ўғли Ҳумоюн қўл остидаги Бадахшондан келадиган аскарлар ҳануз етиб келмаганлигидан ўн кун ўзи яратган Боғи Вафода (ўша вақтдаги Одинапур шаҳрида, ҳозирги Афғонистондаги Жалолобод шаҳри) кутиб турди. Лашкар тезлик билан Синд дарёси бўйига келтирилиб, қайиқлар ёрдамида дарёдан олиб ўтилди. Бобурнинг лашкари ўн икки минг кишидан иборат эди. Дарёни кечиб ўтган лашкар Лоҳур йўлидан айрилмасдан тоғ этакларидан Сиёлкот томон ҳаракат қилди. Сабаби, лашкарни озиқ-овқат билан таъминлаш учун тоғ этакларида имконият нисбатан яхши эди.

Илк мақсад муҳолиф Давлатхонни мағлуб этиш бўлганлигидан Панжоб томон юрилади. Душман қочиб Лоҳурнинг 250 чақирим шарқидаги Миалват тоғлари орасидаги мустаҳкам қалъага беркинади. Таъқиб қилиб келган Бобур қалъани эгаллайди.

Бобур 1526 йил февраль ойи бошида кичик лашкари билан Дехли устига юришга қарор қилди. Йўл давомида баъзи афғон беклари унга ўз итоатини билдирдилар. Амбалла шаҳри жангсиз эгалланди. Ҳаракати давомида 650 чақирим илгариланган Бобур Дехли султонлиги ерларида ҳаракат қилмоқда эди.

Иброҳим Лўди ҳам Бобурга қарши жангга тайёргарлик кўрган, албатта. Унинг қўшини Бобур қўшинига нисбатан жуда кўп эди. Бобур, қўшини оз бўлишига қарамай, жангга киришга қарор қилади. Икки кун яна илгари юрган

Бобур чап томондан яқинлашган душманнинг бир қисм аскарларини енгиб Панипат водийсига етиб келади. Бобур қўшини бу пайтда 15 минг кишидан иборат эди.

Бу вақтга келиб Бобурнинг ҳарбий билими, саркардалиқ малакаси, жанговар тажрибаси ортганди. Унга Шайбонийхон, Шоҳ Исмоил, Султон Ҳусайн Бойқаро ва бошқа йирик қўмондонларнинг жанг олиб бориш усуллари маълум эди. Иккинчи томондан, Бобур қўшини яхши қуrollанганди.

1526 йил 29 апрель куни эрталаб Бобур қўшини душманга қарши ҳужумга ўтиш учун жанговар ҳолатга келтирилди. Душманнинг юз минг кишилиқ лашкарига қарши мудофаани ҳозирлаш учун Бобур қулай плацдарм – жабҳа танлади. Бунда ўнг қанотни машҳур Панипат шаҳрининг уйларига тақаган, чап қаноти эса хандақ ва шох-шаббалар билан ҳимояланган эди. Жабҳада бир-бирига боғланган 700 арава жойлаштирилади. Аравалар орасида бемалол ўқ отиш учун бўшлиқлар қолдирилди. Бу ерда

Панипат жангидан бир лавҳа

Панипат майдонидаги ҳал қилувчи жанг олдида Иброҳим Лўди лашкари билан бирлашиш учун Ходимхон бошчилигидаги қўшин келаётганидан хабар топган Бобур бу қўшинга зарба беришни ўн саккиз ёшли ўғли Ҳумоюн мирзога топширди. Ҳумоюн мирзо бу топшириқни жуда ўринлатиб бажарди. Шунингдек, Миан Дубада Иброҳим Лўдининг Довудхон ва Ходимхон бошлиқ беш минг кишилиқ қўшини ҳам мағлуб этилади. Бу зафарлар Бобурни янада руҳлантириб юборди.

саккиз кун давомида душман кутиб турилди. Бобур ҳар бир бўлинма қўмондонига ҳужум тактикаси ҳақида кўрсатма беради. Қўшинлар ўнг, чап қанотларга бўлинди ҳамда асосий куч ўртага қўйилди. Бобур мўғулларнинг машҳур «тўлғама» номли ҳужум тактикасини қўллашга қарор қилганди. Қўшиннинг ўнг қанотида Хўжа Калон, Султон Муҳаммад Дўлдой, Ҳиндубек, Вали Ҳазин, Пир Қули Сейистон, чап қанотда Муҳаммад Султон мирзо, Меҳди Хожа, Одил Султон, Шоҳ Мир Ҳусайн, Султон Жунайид Бар-

лос, Қутлуғ Қадам, Жони Бек, Муҳаммад Бахши, Шоҳ Ҳусайн ўз навкарлари билан жойлашади. Ўнг қанот марказида Чин Темур Султон, Муҳаммад Кўкалдош, Шоҳмансур Барлос, Юнус Али, Муҳаммад Сарбон, Абдулла Китобдор, чап қанот марказида эса Мир Али Халифа, Низомиддин Хўжа, Аҳмад Парвоначи, Турди Бек, Кўчи Бек, Муқим Али Халфа, Мирза Бек Тархон қўшинлари қўйилди.

Яқинлашиб келган Иброҳим Лўди лашкари Бобур мудофаасини кўриб тўхтади. Ниҳоят, биринчи бўлиб Султон Иброҳим қўшини ҳужумга ўтди. Қизғин жангда аскарлар аралашиб кетди. Бундан фойдаланган Бобур дарҳол ораликдаги қўшин билан душманнинг ён ва орқа тарафларини ўраб олиб, қанот қўшинлари билан ҳужумга ўтди. Марказда Алиқули билан Мустафо Румийнинг тўплари яхши натижа берди. Шу билан бирга, ўқ-ёйчилар ва суворийлар ҳам муҳим вазифани уддалар эди.

Жанг давомида марказ қисми шикастланиб, ҳар тарафдан сиқувга олинган ҳинд-афғон лашкари тор бир майдонга йиғилиб қолади. Бобур қўшини уларни ҳар тарафдан ўраб олиб кескин зарба берди. Кун ярмига бориб жанг Иброҳим Лўдининг мағлубияти билан тугади. Душман қўшинининг йигирма минг жасади орасида Иброҳим Лўди ҳам бор эди. Бобур мағлуб лашкарни шиддат билан таъқиб қилиб Агра ва Деҳлига илғор қўшин жўнатади.

Жангнинг эртаси куни Бобур ҳам Деҳлига кириб, турк султонлари Қутбиддин, Гиёсиддин, Алоуддин султоннинг мақбараларини зиёрат қилди. Деҳлидаги масжидда жума хутбаси Бобур номига ўқилиб, у Ҳиндистон ҳукмдори деб эълон қилинди.

Бобур Деҳлида идора ишларини юритиш учун масъуллар тайинлаб, ўзи Агра томон юради. Аграда ўғли Ҳумоюн эски Гвалиёр ҳукмдорларидан бирининг оиласини қутқарганлиги учун аввал Султон Алоуддинга тегишли бўлган ва унга тақдим этилган 279 қарат оғирликдаги машҳур Кўҳинур олмосини Бобурга тақдим этади. 11 майда қўлга киритилган хазина ва ўлжалар тақсимланади. Барча бек-амирларга ва аскарларга даражасига қараб мукофотлар берилади. Самарқанд, Хуросон, Кошғар, Ироқ

шайхлари, Макка ва Мадина турбадорлари ҳам бу ўлжадан ўз улушларини олдилар. Кобул ҳукуматининг ҳар одамига кумуш пуллар тарқатилди.

Илк муваффақиятдан кўп ўтмай янги муаммолар чиқа бошлади. Фарбда Санбал, Дулпур, Рабарий, Этава, Бийана бекликлари, Аграга яқин бўлган Махабан афғон беклиги Иброҳим Лўди укасини ҳукмдор деб эълон қилди. Шарқий сарҳадларда эса Иброҳим Лўдининг ўғли тахтга даъво қилиб чиқди. Айрим ҳудудларда парокандалик бошланиб, қишлоқларда турли босқинчиликлар юзага келди, халқ орасида очлик бошланмоқда эди.

Бобурнинг лашкари ичида ҳам безовталиқ бошланган, айрим қўшин бошлиқлари орасида норозилик кучаймоқда эди. Ниҳоят, болалигидан Бобурга дўст бўлган ва бу жангда олти укасидан ажралган Содиқ Хожа Калон қўшиндаги умумий аҳвол ҳақидаги фикрларини баён қилади. Бобур узоқ йиллик тайёргарликдан кейин Ҳиндистонга олиб келган бекларини тинглашга мажбур бўлди. Бобур бутун бекларни тўплаб суҳбатлашди, баъзиларни Кобулга қайтиш фикридан қайтарди. Уларнинг кўпчилиги Ҳиндистонда қолишга рози бўлди. Фақат Хожа Калон кетишни жуда хоҳлаганлигидан уни Ғазнага жўнатдилар.

Бобур Ҳиндистонга келган дастлабки кунлардан бу ерда ободончилик ишларини амалга ошира бошлади. Аграда катта бир қудуқ қаздириб, бутун шаҳарни сув билан таъминлади. Деҳли ва Аграда ҳовузлар, ҳаммомлар ва бинолар қурдирди. Барпо қилинган боғлар гул ва дарахтлар билан безатилди. Айрим бек ва амирлар ҳам бу каби ишларга қўшилдилар.

Бобурнинг Ҳиндистонда қолишга қарор қилганидан баъзи афғон беклари итоатсизлик кўрсата бошладилар. Шарқда исён кўтарган қабилалар Ганг ҳавзасини ишғол этдилар. Мевар рожаси (хони) Рано Санга ҳам пойтахт яқинларида таҳдид қилмоқда эди. Бобур августда ўғли Ҳумоюн қўл остидаги қўшинни шарқдаги исёнчиларга қарши жўнатди. Исёнчилар мағлуб бўлиб, Гогра ирмоғининг шарқига чекинди. Текмил, Жавнпур ва Ад тевараги забт қилинди. Бу орада Бобур сиёсий тадбирлар билан мустақил

Жаҳонгир Маҳал. Амар Сингх дарвозаси. Агра қалъасига кириш

бўлган Рабарий, Этава, Бияна, Дилпур, Гвалиёр каби қалъаларни бўйсундириб, бу қалъа бекларига бошқа тарафлардан мулклар берди. Индус дарёси бўйидаги Мўлтонни ҳам қўлга киритди.

Бобур 1526 йил охиридан 1527 йил баҳорига қадар 1400 километр узунликдаги бутун Шимолий Ҳиндистон ҳукмдорига айланган эди. Бу пайтда Бобурга қарши 12 минг қўшинга эга бўлган, ғарбда Султон Маҳмуд Лўди ҳукмронлигини тан олган афғонлар ва ражпутлар билан Ҳасан Меват ўртасида иттифоқ тузилади. Афғонлар мухолифати маркази Меват эди.

Бобурнинг янги давлати учун жиддий душман афғонлар билан бирлашиб ҳаракат қилаётган Рано Санга эди. Бир вақтлар Читорнинг (Удайпурнинг) оддий бир рожаси бўлган бу зот маҳаллий ражпутлар ўртасида катта обрў қозонганди. Ў ўз халқининг душманларига қарши жанглarda бир қўли ва бир кўзидан ажралган, бир оёғи синган ва саксон жойидан ярадор бўлган. Унинг амрида 30 минг суворий, 7 рожа, 9 рао, 140 бек ва 500 фил ҳаракат қилган. Бундан ташқари, Билша ҳукмдори Салоҳиддиннинг 30 минг, Ҳасанхон Меватнинг 12 минг, Чандор

ҳукмдори Медина Раунинг 10 минг, Султон Маҳмуд Лўдининг 10 минг кишилиқ қўшинларини ҳам бирлаштирган эди. Рано Санга Иброҳим Лўдига қарши курашда Бобур мирзога ёрдам беришини билдириб Кобулга элчи жўнатганди. Бироқ кейинчалик у ўз аҳдини бузиб, жангда Бобурни ташлаб кетган. Бобур Ҳиндистонни ишғол қилганидан кейин унга қарши жангга тайёргарлик кўради.

Бобур ўзига иттифоқчи бўлган ражпутлар билан 1527 йил бошларида ҳарбий ҳаракатни бошлади. Худди шу вақтда Уста Алиқули ҳам ўқлари 1600 одимга етадиган катта бир тўп қуйган ва Бобурнинг шоҳона мукофотига сазовор бўлган.

Жангнинг бошланиши жуда ёмон бўлди. Илгари юрган Бобурнинг бир суворий қўшини мағлубиятга учради. Ҳар томонда исён бошланди. Рабарий, Чандивар, Коил, Самбал қалъалари душман қўлига ўтди. Гвалиёр қалъаси душман томонидан қуршаб олинди. Бунинг устига, Бобурга иттифоқчи бўлган ҳинд ражпутлари ҳам қоча бошладилар. Бобур қўшинида таҳлика бошланиб, айрим амирлар Панжобга чеки-

нишни таклиф қилдилар. Лекин Бобур аҳдида қатъий туриб, қўшиннинг маънавий руҳини кўтаришга эришди. Душманга қарши жанг қилар экан, ҳар бир аскарни жангдан қочмасликка каттаю кичикни аҳд қилдирди. Муслмонлардан олинадиган тамға солиғини бекор қилди. Ўзи ҳам шароб ичишни бас қилди. Қўрилган бу тадбирлар Бобурга жуда катта мадад бўлди.

Бобур 1527 йил 16 мартда ўз қўшинларини Рано Санга қўшинига қарши қайтадан жангга сафлади. Бобур ва Чин Темур Султон бошлиқ отлиқ аскарлар қўшин марказида турарди. Ўнг қанотга ўғли Ҳумоюн ва Нозим Ҳусайн Султон, Ҳиндубек, Хусрав Кўкалдош, чап қанотга эса Саид Меҳди Хожа, Муҳаммад Султон мирзо, Абдул Азиз, Муҳаммад Али ўз қўшинлари билан жойлашадилар.

Секри ёнида Панипатдагидан ҳам даҳшатлироқ жанг бўлиб ўтди. Бобур қўшинларини беш қатор саф торттириб қўйди. Туркий қавм аскарларидан «тўлғама» учун махсус жанговар отряд тузди. Бобурнинг жанг тартиби Панипатдагининг айни ўзи эди. Қанотлар билан ҳужум, қанотлар орасидаги кучлар билан душманнинг ён ва орқа томонларини қўршаб олиш, марказдан тўпу тўфанлар билан ўққа тутиш. Бу каби тадбирлар ражпутларда йўқ эди. Шунинг учун улар матонат ва жасоратига қарамай мағлуб бўлдилар. Душман Рано Санга қочган, унинг лашкари эса Гужарат султонидан паноҳ топган эди. Бу жангда ғалаба қозонган Бобур «Ғозий» унвонини олди.

Мазкур жангда қўлланган тактикани Бобур Шайбонийхон билан бўлган жангларда ва Панипатда ҳам моҳирона қўллаганди. Аммо бу галги жанг Бобур олиб борган жангларнинг энг машҳури «бриллианти» эди. Бу жангни Карл Маркс ҳам юксак баҳолаб, Бобурнинг саркардалиқ маҳоратини алоҳида таъкидлаган ва уни ўқ отадиган қуролдан ҳамда камонлардан кенг фойдаланганини ёзган.

Бу жанг Ҳиндистон учун кечган курашни Бобур фойдасига ҳал қилди. Панипатдаги ғалаба Ҳиндистонда бобурийлар салтанатини ўрнатган бўлса, Секридаги ғалаба уни мустаҳкамлади.

Бобур иссиқ ва сув танқислиги боис душмани тўла таъқиб эта олмади, фақатгина қўлдан

Бенгалия элчиси Бобур қабулида.

чиққан ҳудудларни ва Меватни эгаллади. Энди Ҳиндистонда Бобурга хавф соладиган жиддий рақиб қолмаган эди. Бу жангдан кейин Бобур Туркистонга кетмоқчи бўлган аскарларга рухсат берди. Бу ерда қолишга қарор қилган аскарлардан қўшин тузилиб, Ҳумоюн мирзо бошчилигида Бадахшонга жўнатилди. Бобур Фатхпур-Секрини уч марта зиёрат қилиб, бу ерда Зафар боғи деб аталган боғ бунёд эттирди.

Бобур 1528 йили жуда баланд тоғ қоясида жойлашган ва мустаҳкам бўлган Шандемир қалъасини ҳам қўлга киритди. Шундан кейин у Ўрта Осиё ва Эрон масаласи билан шуғуллана бошлади. Кобул ва Бадахшон билан алоқани мустаҳкамлаш учун Аградан 1500 чақиримлик

йўл қурилишини бошлади. Бу пайтда Рано Санга ўлган, унинг икки ўғлидан кичиги Рано Бикермажид Бобурга итоаткорлигини билдирган эди.

Бобур 1529 йил февраль ойида шарқдаги Маҳмуд Лўди бошлиқ исёнчи афғон бекларига қарши ҳаракат бошлайди. Ҳарбий юриш пайтида у тўсатдан хасталанди. Бобур Ҳиндистонда фақатгина ҳарбий иш билангина машғул бўлмай, бир қанча ҳукуматга оид ва оилавий ишлар билан шуғулланар, ижодий фаолиятини ҳам тўхтатмас эди.

Бобурнинг Оллоҳободни забт этиб, ўзларига қарши қўшин тортиб келаётганидан хабар топган афғонлар Чунор қалъаси қамалини тўхтатиб Банорасдан Бенгалия томон чекинадилар. Биҳарни ҳам қўлга киритган Бобур бу ерда маъмурий ишларни йўлга қўйганидан кейин Бенгалия томон юрди. Бу ердаги бир қатор маҳаллий беклар Бобурга ўз итоатини билдирдилар.

Маҳмуд Лўди Бенгалиядан паноҳ топган ва Ганга дарёси бўйида Бобурга қарши жангга тайёрланганди. Бенгалия ҳокими Нусратшоҳ унга қарши тегишли чора кўрмаганди. Шу боис

Бобур Ганга дарёсини кечиб ўтиб Маҳмуд Лўди қўшинини мағлуб этади. 1529 йил май ойида Нусратшоҳ Бобур билан сулҳ тузиб, ўзидан паноҳ топган исёнкор афғон бекларини Бобурга тутиб беради. Шунингдек, бир вилоят ҳам Бобур тасарруфига берилади.

Бобур лўдиларга тегишли барча ҳудудларни эгаллаганидан ташқари бошқа айрим вилоятларни ҳам забт этди. Унинг мулки Ҳимолайдан Гвалиёр ва Чандейригача ёки Бенгалиягача чўзилган эди.

Лекин Бобур бу билан қаноатланмай, янги марраларга интиларди. Ҳиндистон катта мамлакат бўлса-да, Ҳирот бегоналар қўлида эди. Айни пайтда, жонажон Самарқанд ҳам Темурбек набирасини ўзига чорларди. Шоҳ Тахмаспнинг ёшлигидан фойдаланган шайбонийзодалар 1525 ва 1528 йилларда Марв, Машҳад, Тус, Астрободни забт этиб, Ҳирот қамалини бошлагандилар.

Бобур Ҳиндистон ишлари билан банд бўлиб Туркистон йўналишида ҳаракат бошлашга имкон топа олмаётганди. У Бадахшондаги ўғли Ҳумоюн мирзога вазиятга қараб Самарқанд,

Ҳиндистон. Агра. Боғи Ором. Бобур биринчи бор тўғридаги иккинчи уйнинг ичига дафн қилинган.

Ҳисор ёки Ҳиротга юриш қилиш ҳақида кўрсатма беради. Ҳумоюн Самарқандга юриш қилиш учун Ҳисорни эгалласа-да, 1529 йили бу ерни ташлаб чиқишга мажбур бўлади.

Бобурнинг сўнги ўн беш ойлик ҳаёти тафсилотлари «Бобурнома»да акс этмаган, бу даврдаги воқеаларни жияни Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг «Тарихи Рашидий» асари ва қизи Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асари билан мумкин. Бобур бу пайтда ўз ота юртига қайтиш орзусини мактуб орқали ўғли Ҳумоюнга ва Хожа Калонга ёзган, бунинг учун фурсат кутаётган бўлса-да, Ҳиндистондаги ишларни ҳам ташлаб қўймаган. У бутун қариндошлари ва яқинларини Ҳиндистонга чақириб катта-катта мулклар берган, пойтахтда осойишталикни таъминлаганидан кейин Кобулдан севиқли рафиқаси Моҳимбегимни, опаси Хонзодабегимни, олти ёшли қизи Гулбаданбегимни ҳам Аграга чақиртирган.

Бобур 1526 йили Иброҳим Лўдининг одамлари томонидан заҳарланган бўлиб, бир ўлимдан қолган, лекин заҳарнинг асоратлари кетмаган эди. 1530 йилга келиб заҳарнинг таъсири жуда кучаяди. Бобур оғир хасталаниб, давлат бошқаруви ишларига соғлиғи йўл бермай қолади. Бобурнинг катта амирлари ўртасида Ҳиндистон тахтига муносиб номзод топиш ҳаракати бошланади. Бобурнинг вазири, туркий қавм орасида жуда обрўли бўлган Низомиддин Барлос Бобурнинг опаси Хонзодабегимнинг эри Маҳмуд Меҳди Хожани тахтга номзод сифатида кўрсатади. Эҳтимол, Бобур ҳам буни ҳеч бўлмаганда Ҳиндистон учун муносиб кўрмоқда эди. Моҳимбегим ўғли Ҳумоюннинг отаси тахтига ўтиришини хоҳлар эди. У бу ҳақда Ҳумоюнга хабар юборади. 1529 йил август ойининг охирида Ҳумоюн Бадахшондан рухсатсиз қайтиб келади. Бундан норози бўлган Бобур уни Аградан 45 фарсах узоқликдаги Самбхалга жўнатади.

Ҳумоюннинг Бадахшондан кетиши ўз таъсирини кўрсатди. Бадахшон аҳолиси шайбонийлар таҳликаси олдида раҳнамосиз қолди. Жуда муҳим ва мушкул бўлган Бадахшон ҳукумати учун Бобур томонидан қилинган таклифга Ҳумоюн мирзо қўнмади ва Бобур бу ерга Сулаймон мирзони тайинлади. Бобур Бадахшонга

қўшин тортиб келган Саидхонни таъқиб этиб ўз қўшини билан Лоҳурга келади. Бундан хабар топган Саидхон ортга чекинади. Бобур 1530 йил мартига Лоҳурда яшади.

Салтанат тахтига номзод сифатида кўрсатилган Маҳмуд Меҳди Хожа тез орада кибрга берилиб, кўпчилик сарой амалдорларини ҳақорат қилиб уларда кескин норозилик уйғотади. Ҳатто унинг тарафдори бўлган вазир Низомиддин Барлос ҳам Бобурдан Меҳди Хожа ўрнига Ҳумоюннинг валиаҳд этиб тайинлашини илтимос қилди. Шундан сўнг Бобур бутун бек-амирлар ва сарой амалдорларини тўплаб, улар олдида Ҳумоюнни валиаҳд деб эълон қилади.

Ҳумоюн ота меҳрини шунчалик қозонган эдики, у ўлим тўшагида хасталаниб ётганида Бобур унинг учун ўзини қурбон қилишга онт ичади. Ҳумоюн Самбхалдалигида қаттиқ безгак тутаяди, уни Аграга олиб келишади. Ўша пайтда маълум бўлган деярли ҳамма даволаш усуллари қўлланилади, лекин унинг иситмаси тушмайди. Айримлар шифо учун қурбонлик қилиш кераклигини айтадилар. Шайхулислом қурбонлик сифатида Кўҳинур олмосини дин йўлига атаб юборишни маслаҳат беради. Бобур: «У қандай тош эканки менинг ўғлимга тенг келадиган? Яхшиси, шу қурбонлик учун ўз жонимни берай», – деб жигарбанди Ҳумоюннинг ҳаёти эвазига ўз ҳаётини қурбон қилишга бир руҳоний иштирокида онт ичади. Ҳумоюн ётган тўшак атрофини уч марта айланиб: «Эй Парвардигор, агар жон эвазига жон бўлса, мен Бобурнинг жонини олгину Ҳумоюннинг жонини бахш этгил!» – деб илтижо қилади.

Шундан кўп ўтмай Бобур танасида ҳарорат пайдо бўлади. У ўз илтижоси ижобат бўлганига ишониб: «Мен ўзимга олдим!» – дея хитоб қилади. Шу кундан Бобур хасталикка чалинади, Ҳумоюн эса тез соғая бошлайди, бир оз вақт ўтиб Самбхалга қайтиб кетади.

Бобур фоний дунёдан кетиш фурсати келганини билиб, ўзига яқин кишиларни, сарой амалдорларини ҳузурига чорлаб уларга васият қилади. Ўғли Ҳумоюнга ҳукмдор сифатида итоат этишни, унга садоқат билан хизмат қилишни сўрайди. Айни пайтда, Ҳумоюнни ҳам ўз ёнига чорлаб, тахтни адолат билан бошқариш,

укаларига меҳрибон бўлишни тайинлайди.

Бобур 1530 йил 26 декабрда Аграда вафот этди. Унинг жасади дастлаб Жамна дарёси бўйидаги Боғи Оромга дафн қилинди. Орадан бир неча йил ўтиб Бобур жасади васиятига биноан Кобулга олиб келиниб, тоғ тепасида жойлашган хушманзара боғларнинг бирига қўйилади.

Бобур ўз салтанатини мустаҳкамлаш учун фақат ҳарбий тадбирлар билангина чекланиб қолмади, кенг миқёсда бунёдкорлик ишларини ҳам олиб борди, салтанат иқтисодий ва маданий ҳаётини жонлантирди, тарқоқ ҳинд феодалларини бирлаштирди, турли дин ва мазҳабдаги кишиларни ўзаро муроасага келтирди. Атрофига олиму фозиллар, шоиру мусаввирлар, меъмору санъаткорларни тўплаб, уларни маош ва уй-жой билан таъминлади. Бобур ободчиликка алоҳида эътибор берди, савдо-сотиқни ривожлантирди, шаҳар ва қишлоқларга оқар сувлар келтириб, боғ-роғлар яратди.

Бобур ҳукмронлиги даврида яратилган Аградадаги Боғи Ҳашт Беҳишт, Хилватхона, Зарафшон боғи, Оромбоғ (ҳиндлар инглизлар келгач боғни сақлаб қолиш маъносида уни Рамбоғ деб ўзгартиришган), Секридаги Боғи Фатҳ, Дибалпурдаги Нилуфар боғи, Боғи Назаргоҳлар ҳозирда ҳам Ҳиндистоннинг энг хушманзара ва обод масканларидан ҳисобланади.

Бобур нафақат давлат арбоби ва моҳир саркарда, балки истеъдодли шоир, олим, тарихчи сифатида ҳам машҳурдир. Унинг «Бобурнома»-дек шоҳ асари бугунги кунда дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган, қайта-қайта нашр этилмоқда.

Бобур фаолиятини ўз даври учун, айниқса, Ҳиндистон учун келтирган фойдаси нуқтаи назаридан баҳолашда бобуршунос Ҳамид Сулаймон иккита муҳим жиҳатга алоҳида эътибор бериш лозимлигини таъкидлаганди. Улардан бири шуки, Бобур Ҳиндистонда бошқа жаҳонгирлар каби ўз мамлакатини бойитиш учун забт этилган ўлкани талон-торож айлашни мақсад қилиб қўймади. Иккинчидан, Ҳиндистондаги тарқоқ майда феодал давлатларни аста-секин ягона, кучли давлатга бирлаштира бориб, ички феодал урушлар ва диний низоларга чек қўйди. Шу хизматлари билан Заҳириддин Му-

ҳаммад Бобур Ҳиндистон тарихида янги, порлоқ даврга асос солди, мамлакат фаровонлиги, маданият ва иқтисодиётнинг юксалишига кенг йўл очди.

Ҳинд халқининг миллий қаҳрамони, XX асрнинг улкан сиёсий арбоби Жавоҳарлаъл Неру ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» китобида Андижон фарзанди Бобур ҳақида шундан ёзган: «Бобур уйғониш даврининг типик вакили, заковатли ва тадбиркор шахс бўлган. У санъатни, адабиётни севган, ҳаёт нафосатидан лаззатлана билган. Бобурнинг Ҳиндистонга келиши туфайли Ҳиндистонда буюк ўзгаришлар содир бўлди, санъат ҳаётида, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида янгича тараққиёт юз берди».

Бобурга хос ибратомуз хислатлардан яна бири унинг таърифсиз саҳийлигидир. Деҳли тахти ва Агра хазиналари соҳиби бўлган пайтда қўлга киритган беҳисоб бойликларни барчага тақсимлаб, Афғонистон, Мовароуннаҳр, Хурсон, Андижон бекларига қадар ҳадялар йўллаган, ўз аскарлари ва Кобул шахрининг ҳар бир аҳолисига улуш тарқатиб, ўзи учун ҳеч нарса олмаган эди. Аскарлар томонидан унга «Қаландар» деган ном берилиши бежиз эмас.

Бобур кибрсиз эди. У ўзининг ғалабаларини энг содда, камтарин ифодалар билан ёзади. Зафарларини фақат Аллоҳнинг лутфу инояти деб билади. Бобур энг мураккаб вазиятларда ҳам қатъий қарорга кела олган ва уни амалга ошира билган. Шахсиятидаги бу каби жиҳатлари учун буюк даҳолар сафидан муносиб ўрин эгаллаган.

Бобурнинг ҳарбий даҳоси ва саркардалик санъати юксак эди. У ойлаб йўл босиб, бутунлай бегона шароитда ўзининг ўн беш минг кишилиқ қўшини билан юз мингдан ортиқ ҳинд-афғон қўшинларини мағлуб эта олган. Беҳисоб жангларда ўз душманларини тўғри ва муносиб баҳолаган, уларнинг жанг усулларини ўрганиб, ҳарбий соҳада катта тажриба орттирган.

Бобур ўз дўстлари ва оила аъзоларига, қариндошларига ўта меҳрибон бўлган. Вафот этган дўстлари учун кунлаб йиғлаган, уларнинг хизмати ва садоқатини ҳамиша ардоқлаган. Ўз волидасини эъзозлаб, муштипар она олдида

бош эгиб, нури чашмаси, жигарбанди Ҳумоюннинг энг оғир айбини рафиқаси ҳурматида кечири олганди. Ҳатто Ҳумоюн ўлим тўшагида ҳасталаниб ётганида унинг учун ўзини қурбон қилишдек буюк саховат, мардлик намоёиш этган. Бобур ўзига қарши бир неча бор исён кўтариб ҳаётини таҳликага солган укаларини доимо кечириб келган. Ҳурмат-эҳтиром кўрсатган ҳолда ўзини заҳарлаттирган Султон Иброҳим Лўдининг онасига ҳам ҳеч қандай жазо қўлмаган. Чунки Бобур унинг она сифатидаги дардларини яхши англади. Бобур бировга кек сақламас, айбдорларни кўпинча кечирар, садокатли инсонларни юқори баҳоларди.

Бобур жуда юксак маданият соҳиби эди. У аждодларининг шиддат қаҳрамонлигини илм ва маърифат билан беади. Айни пайтда, қилич чопишда, ўқ отишда ҳам моҳир эди. Чавандозликда ҳам фавқуллоҳда чаққон бўлиб, узоқ масофаларга жуда тез етар, дарёлардан моҳирона сузиб ўтар, ҳар қандай заҳмат ва машаққатга бардошли эди. Жанглarda навкарлари билан ёнма-ён қилич чопишган, қаҳратон қишда анҳор музини синдириб сувга шўнғиган, Кобул юртида доводдан ошиб ўтиш чоғида қулоғига қорга кўмилиб навкарлари учун йўл очган. У бу каби хислатлари билан бошқа подшолардан кескин фарқ қилади.

Қолаверса, Бобур мусиқачи, бастакор, олим ва шоир бўлиб, туркча ва форсчада бирдек маҳорат билан гапирар, ёзар эди. Бобур хотираларини чодирда битган, ғазалларини сафар асносида ва овларда вужудга келтирган. Унинг адабий фаолияти сиёсий ва ҳарбий фаолияти орасида ўзига фикран ҳордиқ берувчи машғулоти кўринишида бўлиб, қолган ишларига зарар етказмасди.

Бобур шоир сифатида одамлар орасида меҳр-оқибат уруғини сочишга, яхшиликка бутун вужуди билан интилди. Илм-маърифатни тарғиб қилиб, атрофига олимлар, санъаткорлар, шоирлар, хаттотларни тўплаб қизиқарли мунозаралар ўтказди. Бобур ғазаллари жозибдор, теран ва дардли, ғазалнависликда ўзбек адабиётининг Алишер Навоидан кейин энг йирик вакили сифатида тан олингани барчага маълум.

Бобур қолдирган адабий ёдгорликлар шу қадар сермазмун ва ёқимлики, ўқиган киши беихтиёр чуқур ҳиссиётларга чўмади. Бобур ўзининг адабий фаолияти давомида «Мухтасар», «Аруз рисоласи», «Ҳинд девони» номли шеърлар тўплами, «Хатти Бобурий» деб аталган янги алифбо, ҳуқуқшунослик ва солиқ тартиби баён этилган «Мубаййин» каби асарлар яратди. Бобурнинг мусиқа илми тўғрисида ва «Ҳарб иши» сингари рисоалари ҳам бўлган. У Хожа Ахрорнинг «Рисолаи Волидия» асарини туркий тилга таржима қилган.

Тарихий-биографик асар бўлган «Бобурнома» унинг шоҳ асаридир. «Бобурнома»да Фарғона, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон каби ўлкаларнинг жўғрофик ҳолати, иқлими, бу ерда яшаётган халқлар, давлатлар, дин, урф-одат ва анъаналар, наботот ва ҳайвонот дунёси ҳақида муфассал маълумотлар берилган. Асарнинг қимматли жиҳати шундаки, унда шахсан Бобур гувоҳи бўлган воқеалар баён этилган. Бобур воқеаларни бўрттирмасдан, яширмасдан ёзишга ҳаракат қилган. Шу жиҳатлари сабабли «Бобурнома» қимматли тарихий манба сифатида ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда. Бу асар дунёнинг жуда кўплаб тилларига таржима қилинган.

Бобур фақатгина моддийга боғлиқ инсон эмасди. Унда чуқур тасаввуфий тафаккур ҳам мавжуд эди. Оламда юз бераётган ҳодисаларни тамоман бошқа бир назар билан кўрарди. Агар у узоқ заҳмат чекиб барпо қилган салтанатини бошқара оладиган кишини топганида тахтни тириклигидаёқ тарк этиб, руҳининг истакларига тобе бир дарвеш қиёфасига кирган бўларди. У ёзади: «Демангизки ҳукмдорликдан дарвешликка кетган йўл узоқдир. Подшоҳ бўлган мен дарвешларга хизмат қилиш билан ифтихор қиламан». Бу юксак тушунча, бу самимий туйғу уни доимо зулм ва шиддатдан узоқ тутиб, адолат ва шафқат сари чорлаган эди.

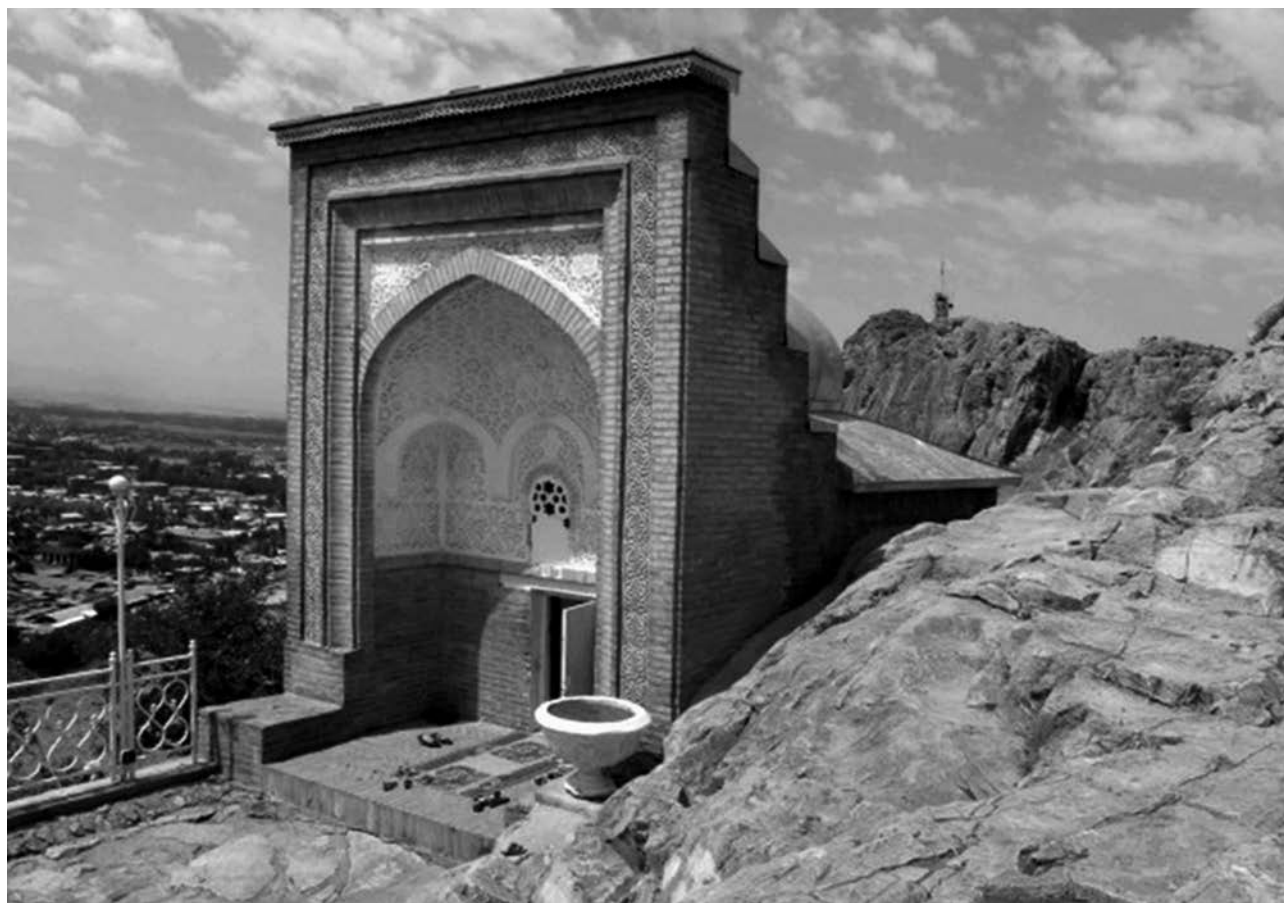
(Давоми келгуси сонда)

Водийнинг улуг қадамжолари

ТАХТИ СУЛАЙМОН ЁКИ БОБУРНИНГ ЎШДАГИ УЙИ

Абдурахмон Исҳоқов

Заҳириддин Муҳаммад Бобур болалик чоғида, сўнгра Фарғона мулкига подшолик қилган кезларида водийнинг кўплаб шаҳар ва қишлоқларида бўлган. Ёшлигида отаси Умар-

шайх мирзо ҳамда тоғаси Султон Маҳмудхон ҳамроҳлигида Андижондан унча узоқ бўлмаган Ўш шаҳрига бир неча бор келган. «Бобурнома»да бу шаҳар шундай таърифланади: «... Яна

бир Ўш қасабасидур. Андижондин тўрт йигоч йўлдур. Ҳавоси ҳўб ва оқар суйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур. Ўшнинг фазилатида хейли аҳодис ворид бўлубтур... Андижон руди Ўшнинг маҳаллотининг ичи била ўтуб Андижонга борур. Бу руднинг ҳар икки жониби богот тушубтур, тамом боглари рудқа мушрифтур, бинафшаси бисёр латиф бўлур. Оқар сувлари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур... Фаргона вилоятида сафо ва ҳавода Ўш чоғлиқ қасаба йўқтур. Қўргоннинг (яъни Ўш шаҳрининг) шарқи-жанубий бир мавзун тоғ тушуптур».¹

Қадимги замонлардаёқ муқаддас деб билинган бу тоғ чўққилари ва ёнбағирлари зардуштийлик дини ҳукмрон бўлган пайтлардаёқ диний маросимлар ўтказиладиган жой ҳисобланган. Одамлар бу тоғдаги мавжуд ғорларга кириб олов ёқишган, унинг атрофида қуёшга сиғиниш билан боғлиқ маросимларни ўтказишган. Бу ердаги Олов тош, Сув тош зиёратгоҳлари ана шундан дарак беради. Ислом дини тарқалганидан сўнг мусулмонлар зиёрат қиладиган қадамжога айланади. Х асрлардан бу ерга яна зиёратчилар кела бошлайди.

Афсонада айтилишича, қадим замонда бу ерга ташриф буюрган ҳазрати Сулаймон алайҳиссалом мана шу тоққа чиқиб, Аллоҳга сажда қилади. Тошда пайғамбарнинг пешонаси ва тиззалари излари қолади. «Ушбу излар то ҳозирги замонгача сақланади», – дейилади афсонада. Чиндан ҳам, Сулаймон тоғининг биринчи чўққисида ана шунга ўхшаш изларни кўришингиз мумкин.

Мазкур тоғнинг Сулаймон тоғи деб аталиши билан боғлиқ афсона ва ривоятларга 1989 йили Сулаймон тоғидаги Бобур уйини қайта тиклаш пайтида Ўш шаҳрида умргузаронлик қилган кекса кишилар оғзидан ёзиб олинган эсдаликларда дуч келиш мумкин. Қадим замонда Сулаймон подшоҳ ўз навкарлари билан шу томонларга саёҳатга келгани, бу ерда ўтиб бўлмас тоққа дуч келиб, қўшинига: «Хўш», – деб тўхташга ишора бергани қайд

этилган. Шу биргина сўз туфайли кишилар қўшин келиб тўхтаган тоғни буюк подшо Сулаймон номи билан атай бошлашган. Унинг пойида ястаниб ётган шаҳар эса Ўш деб юритилган.

Яна бир афсонада Сулаймон подшоҳ тоғнинг жануби-шарқий қисмига дафн қилинган дейилади. Айтилишича, ҳозиргача мавжуд бўлган Асаф ибн Бурҳиё мақбараси кейинчалик унинг қабри устига қурилган экан.

Афсоналар бежизга яратилмайди, албатта. Уларнинг негизида қандайдир тарихий ҳақиқатга ишора яширинган бўлади. Ҳамма гап ана шу ҳақиқатни тўғри англай олишда.

Агар Андижондан йўлга чиқиб Ўш томон юзлансангиз жануби-шарқ томонда бўй кўрсатиб турган кўҳна Сулаймон тоғига кўзингиз тушади. Унинг паст-баланд чўққилари борган сари турли шакл-шамойилларга кира бошлайди. Бир қарашда уни харсангтошга ёнбошлаб ётган мўйсафидга ўхшатиб юборасиз. Сал ўтмай қаршингизда гўё бир-бирига бош қўйиб ётган уч оға-ини ботирлар намоён бўлади. Яқинлашганингиз сайин тоғ турли шакл-шамойилларга кириб сизни ўзига тортаверади.

Ўтмишда Сулаймон тоғи, Тахти Сулаймон, Барокўҳ тоғи, Ўш тоғи номлари билан аталиб келган бу тоғ водийдаги энг йирик тарихий-археологик ёдгорлик ҳисобланади. Унинг узунлиги 1140, эни 500, баландлиги эса 150 метрдан иборат.

Тоғнинг бешта чўққиси мавжуд. Улар Барокўҳ, Шўр тоғ (Оқ тузли чўққи), Равшан тоғ (энг баланд чўққи), Эгар тоғ (эгарга ўхшайди) ва Каклик учар тоғ деб номланади. Шунингдек, тоғнинг ушбу чўққиларида бир қанча ғорлар мавжуд. Уларнинг энг машҳурлари Чакка томар ғори, Тепа ёки Тешиктош ғори, Эшон ғор, Хур қизлар ғори ва бошқалардир.

Совет даврида Сулаймон тоғи ҳудудида кўплаб археологик қазилма ишлари олиб борилган. Жумладан, 1956 йили Равшан тоғ чўққиси қаъридаги ғорда (ҳозир ушбу ғорда тарихий-маданий музей қўриқхонаси жой-

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – Б.6.

лашган) неолит даври охирига оид тошдан ясалган меҳнат қуроллари топилган. Улар ҳозирда мазкур музей қўриқхонасида сақланади.

Агар бу ердаги ғорларга синчиклаб назар ташласангиз уларнинг тош деворларига, харсанг плиталарга ўйиб туширилган қадимги суратларга кўзингиз тушади. Уларга қараб илгари одамлар ушбу ғорларда яшаганлигини фараз қилиш қийин эмас. Петербург университети профессори, шарқшунос олим Н.И.Веселовский 1885 йили Сулаймон тоғидаги биринчи чўққининг жанубга қараган қисмида тошга ўйилган суратлардан ташқари қадимги ёзувлар борлигини ҳам аниқлайди ва уларни таржима қилишга муваффақ бўлади. Аниқланишича, тошга куфий ёзувида сомонийлар амири Наср ибн Аҳмад номи битилган экан. Унинг санаси хижрий 329 йилга, милодий 940 – 941 йилларга тўғри келади.²

Одамлар илгари Сулаймон тоғига фақат сиғиниш, диний маросимларни адо этиш учун эмас, балки ўзини ўзи англаш, дардига шифо топиш учун чиқишган. Улар (асосан аёллар) дастлаб Барокўҳ деб аталган асосий чўққига кўтарилаверишдаги Сирот кўпригидан ўтишган. Уни Қил кўприк деб ҳам аташди. Ишонилишича, ундан ўтган одам гуноҳлардан холи бўлиб, сўнгра асосий чўққига кўтарилган.

Тахти Сулаймон деб аталган ушбу тепаликда Сулаймон пайғамбарнинг пешонаси ва тиззаси излари қолган бўлиб, зиёратчи шу ерда икки ракат намоз ўқиган. Жанубий чўққидаги «Она бешик» фарзандталаб бўлган аёлларнинг зиёратгоҳи ҳисобланади. Улар ва кўз оғригидан азият чеккан бошқа беморлар 8 метр чуқурликдаги Чакки томар ғоридан шифо излашган. Шунингдек, бу ерда Қўл тош, Бел тош, Бош тош каби зиёратгоҳлар ҳам мавжуд. Улар кишиларнинг бел, қўл, оёқ ва бош оғриқларидан халос бўлишига ёрдам берган.

Сулаймон тоғи ўта баҳаво бўлиб, илгари унинг этагидан оқиб ўтган Жаннат ва Жўпас ариқлари бу ердаги иқлим мўътадиллигини

бир хилда сақлаб туришга хизмат қилган. Йўқолиб кетиш арафасига келиб қолган Жаннат ариғини кейинчалик қайта тиклашга ҳаракатлар бўлган. Жўпас ариғи ҳозир ҳам тоғ этагидаги шу ном билан аталувчи қадимий маҳаллани сув билан таъминлаб келмоқда.

Барокўҳ тоғининг (кейинги ўринларда Сулаймон тоғи деб юритилади) муқаддас қадамжоларга бойлиги, бу ернинг мусаффо ҳавоси ислом динига, қолаверса, табиатга ихлоси ўта баланд бўлган дилбар шахс – Бобурни бефарқ қолдириши мумкин эмасди. У 1493 йили ихлос қилиб тоғ чўққисида бино барпо эттиради. Бу ҳақда «Бобурнома»да шундай ёзилган: «...Бу тоғнинг кулларида Султон Маҳмудхон бир ҳужра солибтур, ул ҳужрадин қуйроқ ушбу тоғнинг тумшугида тарих тўққиз юз иккида мен бир айвонлик ҳужра солдим. Агарчи ул ҳужра мундин муртафеъдур, вале бу ҳужра бисёр яхшироқ воқе бўлубтур: тамом шаҳр ва маҳаллот оёғ остидадур».³

Бобур бу бинони тиклашга Фарғона миллий меъморчилик мактабининг таниқли намояндаси уста Фазлиддин бошлиқ меъморларни жалб этган. Унинг илк кўриниши қандай бўлганини тасаввур қилиш учун XIX аср сўнгида бу ерга келган француз сайёҳи Шарлем-Эжен де Уйфальви кундаликларидаги ёзувга эътибор бериш ўринлидир.

«Тоғнинг (Сулаймон тоғи) биринчи чўққисига кўтарилиш анча қийин кечди. Чиқиб олгач ғишт ётқизилган супачага дуч келдик. Бу ер зиёратчиларнинг нафас ростлаши учун мўлжалланган экан. Ёнидан девор ўтган, уни ёқалаб бориб кичик масжидга дуч келдик. Жуда шинам кўринишга эга экан. Айниқса, ичи. Остки қисмига ишлов берилган тош плиталар ётқизилган. Улар зиёратчиларнинг оёқлари остида худди мармарга ўхшаб силлиқланиб кетган. Масжид деворлари оқ тошдан тикланган, улар ҳам силлиқланиб кетибди. Мармардан тиклангандек таассурот қолдирди менда. Деворнинг кўп жойларига чиройли нақшлар ўйилган.

² Аманбаева Б., Девлет Е. Петрографи Сулейман тоо. – Бишкек, 1999.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – Б.6.

Бино томи юмалоқ шаклда. Иккита кичик туйнуги бўлиб, ҳажми тўрт квадрат метрдан иборат кичкина хонага ниҳоятда мос тушган. Ичкарига эман дарахти ёғочидан ясалган икки равоқли эшикдан кирилади. У сунъий нақшлар билан безатилган. Масжиднинг энг тўрида, эшикка қарама-қарши жойда мулла ўтирибди».⁴

Халқ тилида Оқ уй деб аталган ушбу бино ўтмишда бир неча бор таъмирланган. Охирги таъмирлаш ишлари 1930, 1953 йилларда амалга оширилган.

Вақт ўтиши билан бино мусулмонлар орасида илоҳийлаштирила бошланади. Бунга шайхларнинг уйдирмалари ҳам сабаб бўлган. Улар Оқ уйни Сулаймон пайғамбар қурган деган даъвони ўртага ташлашади. Натижада пайғамбар уйини зиёрат қилиш учун ҳар йили ёзда Ўшга Андижон, Ўзган, Жалолобод, Наманган, Қўқон, Хўжанд, Самарқанд томонлардан минг-минглаб зиёратчилар оқиб кела бошлайди. Уларнинг кўпчилиги шифо излаган беморлар эди. Фарзандталаб аёллар ҳатто яланғоч бўлиб Оқ уйда тунаб чиқишгани ҳақида маълумотлар бор.

Ўтган асрнинг 50 – 60-йилларида ҳаддан зиёд ошиб бораётган зиёратчилар оқимини тўхтатишнинг имкони қолмайди. Маҳаллий газеталарда унинг илоҳий эмаслиги ҳақида қатор мақолалар чоп этилади. 1958 йили Ўшдаги барча масжидларда Ўрта Осиё ва Қозоғистон диний идорасининг фатвоси ўқиб эшиттирилади. Фатвода мусулмонларга мурожаат қилиниб, Оқ уй ёки оми кишилар томонидан Сулаймон уйи деб аталаётган ушбу бино илоҳий эмаслиги ҳақида айтилган эди.

Совет тузумининг, атеистларнинг диний хурофот олдида нақадар ожиз бўлганликлари барчага аён. Улар хурофотга қарши аниқ тарихий далиллар асосида кураш олиб бориш ўрнига ўзлари учун осон йўлни танлашади. 1963 йили Ўш шаҳар ижроия комитети «Диний фанатизмнинг рамзи бўлиб турган бу ёдгорлик бузиб ташлансин» деган қарор чиқарди.

Орадан кўп ўтмай Бобур уйи жойлашган чўққи портлатилади. Ваҳоланки, бу бино

юқоридаги қарорда ёзилганидек, «диний фанатизмнинг кўриниши эмас» эди. У Мирзо Бобур томонидан ўз Ватани – Фарғона мулкида қолдириб кетилган яккаю ягона ёдгорлик эди. Ҳайратланарли томони, портлаш кучи катта бўлишига қарамай, у Оқ уйни йўқ қила олмайди. Шунда қўл кучидан фойдаланишади. Шу ерда яшовчи одамлар бинонинг ҳар жойга сочилиб кетган эшиги ва ғишталарини авайлаб йиғиб олишади ва яхши кунлар илинжида уларни ўз уйларига яшириб қўйишади.

Шу тариқа тарих силсилаларидан ўтган, кўҳна Барокўх тоғига янада улугворлик бағишлаб, водийликларнинг чинакам фахри бўлиб келган Бобур уйи ер билан яксон қилинади. Бироқ бу билан зиёратчилар оқими тўхтаб қолмайди. Улар, Бобур таърифлаганидек, тоғнинг шифобахш сафосидан ва ҳавосидан баҳраманд бўлиб, чигал кўнгилларини ёзиш учун ҳам бу ерга келар эдилар.

1963 йил воқеаси кишилар қалбига шунчалар изтироб солдики, орадан ўнлаб йиллар ўтса-да, буни сира унута олишмади. Ҳамманинг кўнглида бинони қайта тиклаш илинжи бўлса-да, турғунлик даври бунга сира йўл бермасди. Шунга қарамай, вилоятда ўзбек тилида чиқадиган «Ўш садоси» газетасининг 1988 йил 24 июнь сонида бир гуруҳ фаолларнинг халққа мурожаати чоп этилади. Унда, жумладан, шундай сатрлар бор эди: *«Маълумки, яқин-яқинларгача Сулаймон тоғи чўққисида мўъжазгина ҳужра бўлиб, уни халқ Оқ уй деб атарди. Халқимизнинг маданий ва тарихий ёдгорлиги бўлган бу уй олтмишинчи йилларда нотўғри талқин қилиниб, бузиб юборилган. Маълумотларга қараганда, бу ҳужра тарихий ёдгорлик бўлиб, XV асрда шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур томонидан қурилган».*

Мурожаатда Оқ уйни тиклаш мумкин ва зарур деган муҳим масала ўртага ташланади. Буни халқ усталарини жалб қилган ҳолда ҳашар йўли билан амалга ошириш мумкинлиги қайд этилади. «Бобур уйини тиклайлик» сарлавҳаси билан эълон қилинган бу муро-

⁴ tourkg.com/2014/03/mechet-taht-sulayman

жаатга турли миллат вакилларида иборат бўлган О.Сунчалиев, Р.Мираҳмедов, С.Пушнякава каби 40 нафардан зиёд меҳнат ва уруш фахрийлари имзо чеккан эди.

Эртаси куниёқ мазкур ташаббус оғиздан оғизга ўтиб, бутун водийга тарқалди. Буни «Ўш садоси» газетасига келаётган хатлардан ҳам кўриш мумкин эди. Новқатлик мактаб ўқитувчиси Э.Маматов, ўзганлик пенсионер И.Садабоев, ўшлик С.Каримова, А.Рустамов, Т.Араббоев, И.Мирзакаримов ва бошқалар Бобур уйини тиклашга сарфланадиган харажатлар учун банкда махсус ҳисобрақам очиб, маблағ тўплашни таклиф қилишади. Уруш ва меҳнат фахрийлари С.Исҳоқов, Х.Азимов ва А.Валиев эса Оқ уйни ҳашар йўли билан тиклаш ҳақидаги таклифни қўллаб-қувватлашган. Улар Оқ уйнинг эшиги, мураббаси, яъни тўртбурчак шаклидаги ғиштлари тоққа яқин хонадонларда авайлаб сақланаётганини маълум қилишган. Бобур уйини тиклаш учун ўзининг беминнат хизматини таклиф қилувчи усталар ҳам топилди.

Халқнинг талаб-истакларидан келиб чиқиб Ўш шаҳар ижроия қўмитасининг 440-сонли қарори чиқарилди. Унга асосан бинони қайта тиклаш бўйича махсус кенгаш тузилди. Кенгашнинг ўттиз кишилик аъзолари орасида корхона ва ташкилотлар раҳбарлари, маданият ходимлари, зиёлилар ҳамда бошқа жамоат ташкилотлари вакиллари бор эди.

Фрунзе (ҳозирги Бишкек) шаҳридаги «Киргизреставрация» илмий лойиҳалаш бюросида Оқ уйнинг ўлчам лойиҳалари ва суратлари сақланиб қолгани қўл келган. Халқ усталари, бино тарихидан хабардор бўлган кишилар билан маслаҳатлашилган. Бобур уйини қайта тиклаш учун банкда махсус ҳисобрақам очилган. Бу рақамга дастлабки пул маблағлари келиб туша бошлаган.

Халқ ташаббуси билан бошланган эзгу ишнинг бошида кўпни кўрган оқсоқоллар, шаҳарнинг обрў-этиборли кишилари туришган. Улар ёдгорликни тиклаш бўйича кўнгилли жамият ташкил этиб, унга шаҳар озиқ-овқат савдоси директори Маҳаммадамин Эшматов-

ни раис этиб сайлашди. Меҳнат фахрийлари Умаржон Қосимов, Каримжон Олимжонов, соатсоз уста Рустамжон Мираҳмедов унинг энг яқин маслаҳатчилари бўлиб қолишди. Улар қурилиш билан боғлиқ ташкилий ишлар учун елиб-югуришга вақт ҳам, имконият ҳам, журъат ҳам топа билишди.

Бобур уйини қайта тиклаш кўнгилли жамияти фаоллари ишга шу қадар шўнғиб кетдиларки, 1988 йилнинг қандай ўтганини сезмай ҳам қолишди. Штаб бошлиғи Муҳаммадамин аканинг қўли қўлига тегмасди. У гоҳ Тошкентга, гоҳ Хивага қатнар, у ерлардаги таниқли меъмор ва усталарни янги қурилишга жалб қилишга интиларди. Унинг ўринбосари Умаржон ака эса маҳаллама-маҳалла юриб фаолларни уюштириш билан банд эди. Штаб аъзолари Р.Мираҳмедов ва К.Олимжоновнинг ўй-хаёли маблағ тўплашдан иборат бўлиб қолди. Уларнинг саъй-ҳаракати ўз натижасини бера бошлади. Қисқа вақт ичида банк ҳисобрақамига 100 минг рубль маблағ келиб тушди. Саховатпеша инсонлар орасида бир амаллаб тирикчилигини ўтказаётган оддий пенсионерлардан тортиб ёзувчилар, санъат арбобларигача бор эди. Ўзининг Бобур ҳақидаги «Юлдузли тунлар» романи билан эл оғзига тушган Пиримқул Қодиров бу хабарни эшитгани заҳоти Тошкентдан 500 рубль пул юборди. Бу вақт ичида ўшликларнинг эзгу ҳаракати ҳақида «Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасида ҳам хабар беришга улгурган эдик. Ўзбекистоннинг деярли барча ҳудудларидан жамғарманинг ҳисобрақамини сўраб ёзилган хат ва телеграммалар кела бошлади.

1989 йилнинг эрта баҳорида қурилишнинг лойиҳа-смета ҳужжатлари тахт қилиб қўйилганди. Муҳаммадамин ака Хивадаги илмий таъмирлаш ишлаб чиқариш устахонаси билан келишиб олган экан. Кўп ўтмай уста Сафар бошчилигидаги таъмирловчилар Ўшга етиб келишди. Уларнинг тавсиясига кўра шаҳардаги 2-ғишт заводида махсус андозадаги ғиштларни пиширишга киришилди. Мураккаб кошинлар эса Хиванинг ўзидан та-

шиб келтирадиган бўлди. 1989 йилнинг июнь ойида барча тайёргарлик ишлари ниҳоясига етди. Штаб аъзолари йиғилиб, ҳашар ўтказиладиган кунни белгилашди.

Ўша кунни ўшликлар тонг-саҳарда тоғ чўққисида янграган карнай-сурнай садосидан уйғонишди. Бу пайтда яқин қишлоқларда яшовчилар шаҳарга кириб келишган эди. Оломон тоғ этагидаги штаб жойлашган майдонга оқиб кела бошлади. Санъаткорлар бири олиб, бири қўйиб қўшиқ айтишмоқда. Йўлнинг икки четини эгаллаган савдо расталари кўзни қамаштиради. Бир четга қўйилган самоварлардан кўтарилаётган буғ тоғ томонга ўрляпти.

Ҳашарчилар йиғилгач, митинг ўтказилди. Маҳаммадамин ака халойиқ олдида сўзга чиқди:

– Азиз биродарларим, бугун ҳаммамиз муҳим тарихий воқеанинг иштирокчиси бўлиб турибмиз. Фарзандлик бурчимизни адо этиб буюк бобокалонимиз қуриб қолдирган муқаддас қадамжони қайта тиклаш учун бу ерга йиғилдик. Бугун атрофимизда унинг порлоқ руҳи кезиб юрган бўлса ажаб эмас. Илоҳим, унинг руҳи қўлласин. Бошлаётган хайрли ишимиз барокатли келсин.

Кўпни кўрган табаррук оқсоқоллар дуога қўл очишди. Шундан сўнг ҳамма ҳашарга киришди. Тоғ чўққисига чиқиш ғоятда мушкул. Бунинг учун узунлиги 300 метрдан иборат бўлган тик қияликдан кўтарилиб бориш керак. Ана шу ораликда бир зумда ҳашарчилардан ташкил топган тўрт қаторли жонли занжир пайдо бўлди. Ғиштлар қўлма-қўл бўлиб чўққига кўтарилиб борарди. Ҳар бир қаторда мактаб ўқувчилари, Ўш педагогика институти талабаларидан тортиб аср юзини кўрган табаррук отахонларгача учратиш мумкин эди.

Ҳашар авжига чиққан бир пайтда хивалик усталар етиб келишди. Ҳашарчилар тоғ этагига келтирилган қурилиш материалларининг ҳаммасини пешинга қолмай чўққига чиқариб бўлишди. Ишни эрта тугатганлар дарадаги сўқмоқ йўлдан бирин-кетин пастга тушиб келишарди.

Кечга яқин Бобур уйини қайта тиклаш кўнгилли жамиятининг йиғилиши ўтказилди.

Ҳашарда фаол қатнашган Ўш педагогика институти, шаҳардаги ўрта махсус, ҳунар-техника билим юр்தларининг талабалари, корхона ва ташкилотларнинг ишчи-хизматчилари, маҳалла фаоллари шаънига илиқ гаплар айтилди. Уларнинг ёрдами билан зарур қурилиш материаллари техника ёрдами-сиз тоққа ташиб чиқилганди. Бу эзгу ишга ўзбек, қирғиз, рус, украин, татар, тожик, турк, бошқирд, қўйингки, шу гўзал заминни тавоф айлайдиган барча миллат вакиллари баҳоли қудрат ҳисса қўшганликлари қайд этилган.

Ҳашарнинг эртаси куниеқ тоғ тумшугида мўъжазгина чодир пайдо бўлди. Бу хивалик усталарнинг манзилгоҳи эди. Улар бундай ишларнинг ҳадисини олган эмасми?! 12 ойга мўлжалланган ишни 1 ойда бажаришнинг режасини тузишди. Шунинг учун икки гуруҳга бўлинган ҳолда иш бошлаб юборишди. Биринчи гуруҳ кундузи ишласа, иккинчи гуруҳ тунда меҳнат қиларди...

Қирғизистон Республикаси мустақилликка эришгач, миллий қадриятларга бўлган муносабат ҳам тубдан ўзгарди. Бобур уйи, Асаф ибн Бурхия мақбараси, Работи Абдуллахон масжиди каби меъморий обидаларни, археологик ёдгорликларни, муқаддас қадамжоларни ўзида бирлаштирган Сулаймон тоғи 2009 йилнинг 29 июнида ЮНЕСКОнинг Бутунжаҳон маданий мероси рўйхатига киритилди. Агар қирғиз сомининг қиймати 1000 сўмга тенг бўлган банкнотаси орқа томонига қарасангиз унга Бобур уйининг тасвири туширилганини кўришингиз мумкин. Ҳар йили Қирғизистонда Сулаймон тоғи тарихий-археологик ёдгорлик мажмуасининг ўтмиши ва бугунига бағишланган симпозиумлар, илмий конференциялар, кўргазмалар ташкил қилинмоқда.

Сулаймон тоғи тарихий-археологик ёдгорлик мажмуаси, ундан асосий ўрин эгаллаган Бобур уйи шу заминда яшаётган миллат ва элатларнинг ўтмиши ҳам, бугуни ҳам бир эканлигини, улар бир дарёдан сув ичиб, бир ҳаводан нафас олиб келишганини исботлайди. Зероки, ўз тарихини, маданиятини, аجدодларини унутмаган, уларни ҳурмат қилган халқ ҳеч қачон кам бўлмайди.

ФАРҒОНА АНТИК ВА ЎРТА ИЛК АСРЛАР ДАВРИДА

Абдулҳамид Анорбоев

Хитойда Фарғона ҳақидаги илк маълумотлар машҳур дипломат Чжан Цзяннинг миллоддан аввалги 128 – 127 йилларда, хунларга асирликдан қутулгач, ғарбий мамлакатларга қилган саёҳатидан сўнг пайдо бўлади. Миллоддан аввалги 126 йили Чжан Цян ўзининг ғарбга қилган саёҳати ҳақида тўлиқ ҳисоботни Хитой императори У-Дига топширади. Ҳисобот билан танишгач император ғарбдаги давлатлар билан яқиндан алоқа ўрнатиш ниятида бир неча элчилар юборади. Элчиларнинг ҳисоботи асосида дастлаб «Шицзи», сўнг «Ханьшу» каби йилномалар вужудга келади.

Ушбу йилномаларда Фарғона давлати, Фарғона шаҳри ва унинг халқи тўғрисида аниқ ва бой маълумотлар мавжуд (Бичурин, 1950. Т.II. – С.147 – 168, 186 – 188; Хўжаев, 2013. – Б.20 – 82). Хусусан, миллоддан аввалги II – миллодий I асрлардаги Фарғонанинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳақида бебаҳо хабарлар берилган. Маълум бўлишича, Қадимги Фарғонада давлат ҳукмдор (подшо) томонидан бошқарилган. Унинг 2 та ёрдамчиси бўлиб, улар давлатни бошқаришда бевосита иштирок этган. Сиёсий ҳаётда «Оқсоқоллар кенгаши» катта роль ўйнаган. Унда давлат аҳамиятига эга масалалар муҳокама қилинган, жумладан, уруш эълон қилиш, сулҳ тузиш, зарур бўлганида ҳукмдор тақдири ҳам ҳал этилган. Масалан, Хитой билан Фарғона ўртасидаги урушнинг охирида ҳукмдор Муғуа фарғоналикларнинг мағлубиятида асосий айбдор деб топилиб, ўлимга маҳкум қилинади. Оқсоқоллар кенгашининг қарори билан хитойликларнинг сулҳ тўғрисидаги таклифи қабул қилинади, яъни Хитой ва Фарғона орасида тинчлик сулҳи тузилади. Бунга биноан хитойликлар маълум миқдорда самовий тулпорларни олиб, Фарғонага кекса Моцайни

ҳукмдор қилиб ортга қайтадилар. Хитойликларнинг бу қилмиши Оқсоқоллар кенгашига ёқмайди ва улар Моцайни тахтдан тушириб, уни ўлдиришади ва аввалги ҳукмдор Муғуанинг укаси Чан Финни тахтга кўтаришади.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Фарғонада ҳукмдор яккахоким бўлмаган, у Оқсоқоллар кенгаши назорати остида фаолият юритган. Бу ҳукмдор тўлиқ Оқсоқоллар кенгашига бўйсунган дегани эмас, балки у мустақил давлатни бошқарган. Лекин ички ва ташқи сиёсатда қонун доирасида иш юритиши керак бўлган. Агарда ҳукмдор қонунга зид ишлар қилса, дарҳол Оқсоқоллар кенгаши томонидан тартибга чақирилиб, давлатни қонунга мувофиқ бошқаришга мажбур қилинган. Ҳукмдордан давлат бошқарувида ўрнатилган қонун-қоида нормаларидан ташқарига чиқмаслик талаб этилган.

Умуман олганда, бу даврда Фарғона ҳудудий давлатлар уюшмасидан, яъни конфедерациядан иборат бўлган (Gorbunova, 1986. – Р.180 – 182; Матбабаев, 2009. – С.188; Анарбаев, 2013. – С.508 – 513). Оқсоқоллар кенгаши шу уюшма номидан иш юритган.

«Шицзи»да берилган маълумотларга қараганда, Фарғонада 70 га яқин шаҳар бўлган (Бичурин, 1950. Т.II. – С.149). Иккинчи манба – «Ханьшу»да шаҳарлар сони 70 дан зиёд деб кўрсатилган (Бичурин, 1950. Т.II. – С.187). Кўриниб турибдики, орадан салкам юз йил ўтгач Фарғонада шаҳарлар сони кўпаяди. Ушбу шаҳарлардан фақат 4 тасининг номи тилга олинган, холос (Юан, Ючен, Эрши, Гуйшуан).

Археологик тадқиқотларга қараганда, Хитой дипломати Чжан Цяннинг саёҳатидан анча аввал, миллоддан аввалги V – III асрларда Ғова-сойнинг ирмоғи Олмоссойнинг дельта қисмида

Қирқхужра (қадимги Поп), Майлисувнинг дельта қисмида Эйлатан, Марғилонсойнинг адирорти қисмида Симтепа, Исфайрамсой ҳавзасида Қува ҳамда Сўфон каби ёдгорликлар ўрнида шаҳар ва шаҳар типидagi қароргоҳлар пайдо бўлган. Милоддан аввалги III асрнинг иккинчи ярмида Фарғона давлатининг бош пойтахти Фарғона (Юан) шаҳри Косонсой ҳавзасининг қуйи қисмида ҳозирги Эски Ахси ёдгорлиги ўрнида қурилади.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ҳам Хитой йилномаларидаги маълумотларга асосланиб илмий таҳлил қилиш ва маълум бир хулосага келиш мумкин. Хусусан, «Шицзи» ва «Ханьшу»даги маълумотларга қараганда, Фарғонада хўжаликнинг асосини деҳқончилик ташкил қилиб, унда кўпроқ шоли ва буғдой экилган. Узумчилик кенг тарқалган бўлиб, ундан май (вино) тайёрланган. Баъзи бир бой-бадавлат оилалар уйларида бир неча тонна май сақлаган. Фарғона ўзининг самовий тулпорлари билан ҳам машҳур бўлган. Бу ерда от етиштириш хўжаликнинг асосий тармоқларидан бири ҳисобланган. Фарғона отларининг яхши кўрган емиши беда бўлиб, у дарё ва сой ҳавзаларида кенг кўламда етиштирилган. Хитой йилномаларида ёзилишича, фарғоналиклар майни қанчалик яхши кўриб ичишса, уларнинг самовий тулпорлари ҳам шунчалик бедани («му су») яхши кўриб еган (Бичурин, 1950. Т.II. – С.161; Хўжаев, 2013. – Б.54 – 55). Маълум бўлишича, хитойликлар узум ва бедани Фарғонадан олиб бориб император саройига экишган.

Археологик-географик тадқиқотларга қараганда, Фарғонадаги баъзи бир ҳудудларнинг дарё ва сой бўйларида ёввойи бедани ҳозир ҳам кўриш мумкин. Айниқса, Оқбура ва Аравонсойнинг тоғолди ва адирорти ҳавзаларида ёввойи беда кенг тарқалган. Қадимда ушбу дарёлар ҳавзаларида бир неча юзлаб гектар ерлар беда майдонлари билан банд бўлганига шубҳа йўқ. Шундай экан, Андижон вилоятининг шарқий, жануби-шарқий қисмлари ва Ўш вилояти узоқ ўтмишда Фарғонанинг дунёга машҳур самовий тулпорларини етиштирадиган жой бўлган дейишга асос бор. Шу билан бирга, Аравон ва Ўш тоғларидаги қоятош расмлар ҳам юқори-

даги фикрларни тасдиқлайди. Ушбу тадқиқотлар хитойшунос олим А.Хўжаевнинг «Эрши» топоними ва унинг локализацияси ҳақидаги фикрини тасдиқлабгина қолмай, балки унга аниқлик киритади. А.Хўжаев фикрича, «Эрши» топоними Ўш шаҳри ва унинг атрофидаги ҳудуд билан боғлиқ (Хўжаев, 2013. – С.140 – 143). Бизнинг тадқиқотларимизга кўра, Эрши ўлкаси Ўш ва Андижон вилоятининг маълум бир қисмини қамраб олиб, Фарғона конфедератив давлати таркибига кирган давлат ҳисобланган. Хитой манбаларида тилга олинган Эрши шаҳри ушбу давлатнинг пойтахти бўлиб (Анарбаев, 2013. – С.513), уни Ўш шаҳри харобаси саналмиш Оқбўра эмас, балки А.Н.Бернштам фикрига қўшилган ҳолда ҳозирги Марҳамат туманидаги Мингтепа ёдгорлиги билан локализация қилиш мумкин.

Қадимги фарғоналиклар ўз мамлакати ва унинг бош пойтахтини Фарғона деб бир топоним билан аташган. А.Хўжаевнинг ёзишича, Хитой йилномаларида Фарғона давлати Дайюан, Фарғона шаҳри Юан ва Юан чэнг деб берилган (Хўжаев, 2013. – С.124 – 139). Фарғона давлатининг бош пойтахти Фарғона («Юан») шаҳри Эски Ахси ёдгорлиги ўрнида бўлганлиги ва унинг тарихий тараққиёти аввалги ишларимизда берилган. Ючен шаҳри эса Эйлатан ёдгорлиги ўрнида локализация қилинган (Анарбаев, 2013. – С.505 – 508; Анарбаев, 2016. – С.37).

Бизга маълумки, милоддан аввалги II асрнинг биринчи ярмида Шарқий Туркистондан катта юечжи қабилалари хунларнинг тазйиқидан қочиб Фарғона орқали ғарб ва жануби-ғарб томонга кўчишади. Улар билан бирга бошқа қабилаларнинг миграцияси ҳам юз беради. Ушбу қабилаларнинг маълум бир қисми йўл-йўлакай Фарғонада қолиб, маҳаллий халқ билан ёнма-ён яшай бошлайдилар (Gorbunova, 1986). Милоддан аввалги I аср охирлари – милодий I аср бошларида Фарғонанинг сиёсий ҳаётида ўзгаришлар юз бериб, ҳокимият тепасига юечжи қабилаларининг вакили ўтиради. Сиёсий пойтахт янги жойга – Муғтепага (Косон) кўчирилади, яъни Фарғонанинг янги ҳукмдори ҳозирги Косонсой шаҳрининг шимолида, Косонсойнинг ўнг соҳилидаги стратегик жихатдан қулай бўл-

ган тепаликда ўз қароргоҳини қуради. Хитой йилномаси «Ханьшу»да ушбу янги пойтахт Гуйшуан (Гушан-Кушан) деб аталган. V асрга келиб Хитой манбаларида Фарғона Лона, кейинроқ Бохан, Баханна, Полона деб тилга олиниб, бу ерда симоб, олтин ва темир кўплиги таъкидланган. Ҳукмдор олтин қўчқор кўринишидаги тахтда ўтириб, ябғу номи билан давлатни бошқаради. Унинг хотинининг бошида олтиндан ясалган тожи бор деган маълумотларни кўриш мумкин. Бундай ҳолат VII аср бошларигача давом этиб, Гуйшуан водийнинг сиёсий маркази бўлиб қолаверган кўринади. Фарғона шаҳри эса ушбу даврда ҳам минтақанинг йирик иқтисодий ва маданий марказларидан бири бўлганлигига шубҳа йўқ (Анарбаев, 2013. – С.509 – 510).

Археологик тадқиқотларга қараганда, милoddан аввалги II – I асрларда Фарғонанинг дарё ва сой ҳавзаларида бир неча ўнлаб шаҳарлар ва шаҳар типидagi қароргоҳлар пайдо бўлади. Бунга мисол қилиб Шўрабашат, Мингтепа («Эрши»), Сарвонтепа (Андижон), Машғад (Марғилон), Мўйи Муборақ, Тепакўрғон (Кўқон) ва бошқа бир неча ёдгорликларни келтириш мумкин.

Аста-секин жамият тараққиётида урбанизация муҳим роль ўйнай бошлайди. Милодий I асрларда бу жараён давом этади ва аҳоли кўпайишига олиб келади. Натижада водий дарё ва сой ҳавзаларининг қуйи ҳамда тепа қисмларидаги унумдор ерларнинг асосий қисми ўзлаштирилади. Янги-янги шаҳарлар ва шаҳар типидagi қароргоҳлар вужудга келади. Бунга Исфайрамсой ҳавзасининг юқори қисмидаги Миқтиқўрғон, Майдатепа, Чунтепа каби ёдгорликлар, Шоҳимардон-Марғилонсой ҳавзасининг адирорти қисмидаги Хўжампошо, Оқтепа, Мозортепа, Муғпошо ёдгорликлари ва Марғилонсой-Исфайрамсой¹ ҳавзасидаги Шаҳартепа, Усмонтепа, Оқтепа, Лангармозортепа, Қамиштепа, Қоратепа, Каламиштепа, Гўртепа ўрнидаги шаҳарлар ва шаҳар типидagi урбанизациялашган қароргоҳлар яққол мисол бўла олади. Шимолий Фарғонанинг Косонсой ҳавзаси ўрта қисмида Пилолтепа ва қуйи қисмида

Мунчоқтепа² сингари ёдгорликлар ўрнида ҳам урбанизациялашган қароргоҳлар пайдо бўлади. Милодий IV аср охирида Говасойнинг қуйи қисмидаги Қирқхужра ёдгорлиги ўрнида жойлашган қадимги Поп шаҳри Баландтепа ёдгорлиги ўрнига кўчади. Шарқий Фарғонадаги Оқбура ва Аравонсой ҳавзаларида ҳам янги ерлар ўзлаштирилиб, бир неча урбанизациялашган қароргоҳлар қурилади. Умуман олганда, археологик тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, милодий I асрларда шаҳарлар ва урбанизациялашган қароргоҳлар сони Чжан Цян даврига нисбатан кўпаяди. Фарғонанинг тоғолди ҳудудларида эса яйлов чорвачилиги ривожланади. Ёз ойларида минглаб чорва моллари ясси тоғликлар ва тоғ ораларидаги воҳаларда кўним топган. Қишда эса улар қишлоқ учун пастга тушиб, адирорти воҳаларга жойлашган. Чорвачиликда йилқичиликка катта эътибор берилган.

Археологик тадқиқотларга асосланиб фарғоналикларнинг дунёқараши ва диний эътиқодлари ҳақида ҳам маълум бир фикрларни айтиш мумкин. Фарғоналиклар қуёш, олов, ер, сув ва осмонни муқаддас билиб, уларга сиғинганлар. Хусусан, моддий маданият қолдиқларидан ҳисобланган сопол идишлардаги нақшлар диққатга сазовордир. Бизга маълумки, бу даврдаги сопол идишлар махсус қизил рангли ангоб билан қопланган бўлиб, унинг устидан яхшилаб пардозланган. Бундай идишларнинг маълум бир қисми махсус солинган ҳар хил геометрик ва бошқа кўринишдаги нақшларга эга. Уларда қуёш, осмонга яқин ҳисобланган булутлар, ёмғир ва тоғлар, оби ҳаёт манбаи дарёлар, экинзорлар ва ҳар хил ўсимликлар акс эттирилган. Туркий халқлардаги тангри образи ҳам осмон билан боғлиқ. Баланд тоғлар ҳам осмонга яқинлиги учун улуғланган ва кўп жойларда унга сиғинганлар. Масалан, Андижон вилоятининг Марҳамат тумани ва Ўш вилоятининг Аравон туманида Туркистон-Олой тизма тоғларига мансуб Улуғтоғ муқаддас ҳисобланган. 50-йиллар охири – 60-йилларда Андижон вилояти Марҳамат тумани Қорабағиш қишлоғи

¹ Марғилонсой билан Исфайрамсой ирмоқлари Шаҳартепа ёдгорлиги атрофида қўшилиб бир ҳавзага айланади.

² Мунчоқтепа ёдгорлиги Косонсойнинг дельта қисмида жойлашган бўлиб, 1960 – 1970 йилларда пахта майдонларини кенгайтириш даврида бузилиб кетган.

адиролди ҳудудида Улуғтоғга атаб ҳар хил маросимлар ўтказилганининг шахсан гувоҳи бўлганман. Шу билан бирга, Ўш шаҳри ўртасидаги Сулаймон тоғ ва Фарғонанинг самовий тулпорлари расми туширилган Аравон тоғи ҳам халқ орасида муқаддас саналади.

Қадимги Марғилон харобаларининг бир қисми бўлган Қизлартепа ёдгорлигида милодий I асрларга оид оташпарастилар ибодатхонаси қолдиқлари ўрганилган. Маълум бўлишича, бинонинг ўртасидаги хонада махсус икки қисмдан иборат ўчоқда юз йиллар давомида муқаддас олов ёниб турган (Анарбаев, Максудов, 2007. – С.135). Бунга ўхшаш ҳолатни Фарғонанинг шарқий қисмида жойлашган Султонобод ёдгорлигида ҳам кўришимиз мумкин (Абдулгазиева, 1994. – С.27).

VI аср ўрталаридан то VIII аср бошигача Фарғона конфедератив давлати қўшни давлатлар сингари Турк хоқонлигининг сиёсий ҳимоясида бўлади. Амалда улар мустақил ички ва ташқи сиёсат олиб борган. Ушбу давр оралиғида Ўрта Осиёда тинчлик ва барқарорлик ҳукм суради Бу, ўз навбатида, деҳқончилик ва ишлаб чиқариш ривожига, ички ва ташқи савдонинг юқори чўққиларга кўтарилишига олиб келади. Хитой йилномаси «Таншу»да берилган маълумотга қараганда, бу даврга келиб Фарғонада юзга яқин шаҳар бўлган, 6 таси йирик шаҳарлар ҳисобланган. Улар ичида Сигян шаҳри пойтахт сифатида тилга олинади. А.Н.Бернштам Хитой йилномаси «Таньшу»да (VII аср) берилган маълумотга асосланиб Сигян шаҳри Эски Ахси (Ахсикет) ёдгорлиги ўрнида бўлган деган хулосага келади (Бернштам, 1952. – С.244). Агар А.Н.Бернштамнинг бу хулосасини тўғри деб ҳисобласак, унда бу даврда Хитой йилномаларида Фарғона шаҳри Сигян деб номланган бўлади. Шу билан бирга, манбада яна 2 шаҳар номи тилга олинади: Гесай ва Хумин. Гесай аввалги Гуйшуан шаҳри ўрнида, Хумин жанубда Қубо (Қува) шаҳри ўрнида бўлган.

Араб тарихчиси Табарий Фарғонанинг 5 шаҳрини тилга олади: Хўжанд, Боб (Поп), Косон, Фарғона, Қува. Кўриниб турибдики, бу даврда Хўжанд (Хўжант) Фарғона конфедератив давлати таркибига кирган. Фарғона шаҳри эса та-

рих саҳифасидан ўчиб кетмаган, балки у сиёсий пойтахт бўлмаган даврда ҳам Фарғона давлати ва халқи ҳаётида муҳим аҳамият касб этган.

VIII асрнинг биринчи чорагида дастлаб Фарғонани кучли ҳукмдор Алутар, кейинчалик, 739 йилдан Турк хоқонлигининг Ашина авлодига мансуб Арслон Тархон бошқарган. Бу даврда Фарғона кучли давлат бўлиб, Марказий Осиё сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Бир томондан, араб-тибет иттифоқи, иккинчи томондан, Хитойнинг сиёсий таъйиқига қарамай, Фарғона мустақил давлат сифатида қолаверган (Малявин, 1992. – С.125 – 130). Фарғона дастлаб Хитой империяси, кейинчалик Араб халифалигининг сиёсий таъсирида бўлса ҳам, мустақил ички ва ташқи сиёсат юргизган. Лекин Турк хоқонлиги Фарғонанинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётига ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатган.

Илк ўрта асрларда ҳам Фарғонанинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти қўшни ҳудудларга яқин бўлган. Бизга маълумки, Муғ тоғидан топилган суғд ҳужжатларига қараганда, жамиятнинг юқори табақаси бир хил бўлмаган. Хусусан, энг юқори табақа ҳукмдор қатлам бўлиб, юқорида айтилганидек, уларнинг келиб чиқиши юечжи қабилаларига бориб тақалади (Бичурин, 1952. Т.2. – С.271 – 285). О.И.Смирнованинг фикрича, ушбу қатлам узок вақт эронийлар таъсирида бўлган (Смирнова, 1970. – С.25). Кейинги қатлам катта ер эгаси – деҳқонзодалар ҳисобланган. Араб манбаларида улар малик ва соҳиблар деб ҳам тилга олинган. Масалан, Самарқанд подшоҳи Ғурак ва Панжикент ҳукмдори Диваштич деҳқон ёки азим деб аталган. Шу билан бирга, ўртаҳол ер эгалари ҳам деҳқон деб юритилган. Асосан ушбу деҳқонларнинг болалари ҳукмдор йирик ер эгаси – деҳқонзода-азимларнинг хизматида бўлишган (Смирнова, 1970. – С.38 – 45). Бундан ташқари, Муғ тоғидан топилган ҳужжатларнинг бирида аҳолининг ижтимоий гуруҳларидан маълум бир қисми тилга олиниб, унда аслзода ва савдогар (азат), оддий халқ (ишчи) ва диний хизмат вакиллари (бахши) кўрсатилган. Ижтимоий табақаланишнинг охириги поғонасида ҳар хил хизматкорлар турган (Смирнова, 1970. – С.69 – 70, 85). Бу ҳолат

Панжикентнинг деворий расмларида ҳам ўз аксини топган, яъни бу ерда ҳар хил рангли қимматбаҳо кийимлардаги аслзодалар билан бирга оддий уст-бошларда бўлган хизматкорларни ҳам кўриш мумкин (Беленицкий, 1973. Рис. №3 – 36).

Археологик тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, илк ўрта асрларда антик даврдаги шаҳар ва шаҳар типдаги урбанизациялашган қароргоҳларнинг асосий қисми ўз фаолиятини давом эттиради. Пойтахт шаҳарлар – Фарғона (Ахсикет) ва Қубо (Қува) кенгайди, Боб (Поп) Қирққужрадан Баландтепа ҳудудига кўчади. Шаҳар қурилишида ижобий ўзгаришлар содир бўлади. Қурилиш техникаси ва технологиясида маҳаллий анъаналар билан бирга инновацион янгиликлар қўлланилади, яъни, биринчидан, пахса ва хом ғиштларни тайёрлашда лойга ишлов бериш яхшиланади; иккинчидан, қурилишда пахса ва хом ғиштларни ишлатиш маълум бир тартибга солинади. Юқоридагиларнинг ҳаммаси тураржойлар қурилишида ўз аксини топган. Масалан, пойтахт шаҳар Фарғонада (Ахсикетда) очилган тураржой қолдиғи милодий VI – VIII аср бошларига оид бўлиб, казарма вазифасини бажарган. Бу ерда баъзи бир хоналарнинг 50 – 60 см баландликда сақланган деворларида қизил ва қўнғир ранг қолдиқлари аниқланган. Марказий Фарғонадаги Каламиштепа ёдгорлиги ўрнида жойлашган шаҳар ва Ёртепа ёдгорлигидаги урбанизациялашган қароргоҳ илк ўрта асрлар охирида вайронага айланади. Бунга асосий сабаб ерости сувларининг кўтарилиши ва тупроқнинг шўрланиши эди. Бу даврда янги каналлар қазиб юзлаб гектар қўриқ ва бўз ерлар ўзлаштирилган бўлса ҳам, мелиорациянинг нозик томонлари ҳали кашф этилмаган эди. Марказий Фарғонанинг рельефи ва тупроғи ерости сувининг тез кўтарилишига мойил. Шунинг учун орадан маълум вақт ўтгач доимий суғоришлар туфайли ерости суви кўтарилиб, тупроқ шўрлашади. Оқибатда деҳқончилик қилинаётган юзлаб гектар ерлар ишдан чиқиб, шаҳар ва қишлоқлар вайронага айланади. Бундай воқеа собиқ советлар даврида ҳам юз берган. Пахта яккаҳокимлиги даврида Фарғона водийсидаги жуда кўп адир-

лар ўзлаштирилиб пахта экилган. Адирлардаги пахтажорларни доимий суғориш туфайли адиролди пасттекисликлардаги бир неча ўнлаб гектар ерларда ерости сувлари кўтарилиб, тупроқ шўрлашади. Натижада унумдор ерлар яроқсиз ҳолга келиб қолган. Ҳозирги кунларда бу камчиликлар аста-секин тузатилмоқда, яъни адирлардаги пахтажорлар меважорлар билан алмаштирилиб, томчилаб суғориш системасига ўтилмоқда.

Хулоса

Хулоса ўрнида қуйидагиларни алоҳида таъкидлаш лозим. Бизга маълумки, Александр Фарғонани тўлиқ ўзига бўйсундира олмаса ҳам ҳозирги Хўжанд шаҳри ўрнида шаҳар (қалъа) қуриб, у ерга грекларни жойлаштиради. Маҳаллий халқ билан тинчлик сулҳи тузилгач, уларнинг вакиллари ҳам янги қурилган шаҳарга жойлашади. Шундан сўнг Фарғонанинг жанубий ва жануби-ғарбий халқлар билан бўлган ўзаро алоқалари янги поғонага кўтарилади. Бу моддий маданиятда ўз аксини топган.

Фарғонанинг антик ва илк ўрта асрлардаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, баъзи бир сиёсий ўзгаришларга қарамай, бир меъёрда давом этади. Аниқроқ қилиб айтганда, хунларнинг таъсири, юечжи қабилалари бошлиқ бир неча халқларнинг Фарғона орқали жануб ва жануби-ғарбга юриши, хионийлар, кидарийлар ва эфталларнинг юришлари ҳамда Турк хоқонлигининг ташкил топиши Фарғона давлатининг сиёсий тузуми ва унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ўзгартирмайди, балки мустаҳкамлайди. Фарғона бу даврда бир неча кичик-кичик давлатлар уюшмасидан иборат бўлган, яъни конфедератив давлат ҳисобланган. Уни Оқсоқоллар кенгаши томонидан сайланган подшо бошқарган. Ҳукмдорнинг ички ва ташқи сиёсати Оқсоқоллар кенгаши томонидан доимий назоратда бўлган. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги муҳим воқеалар Оқсоқоллар кенгашининг бевосита иштирокида ҳал қилинган. Оиладаги аёлларнинг ўрни алоҳида эътиборга лойиқ. Аёллар давлат ва жамоа ишларида бевосита иштирок этишган.

Жамият тараққиётида шаҳарнинг ўрни юқори даражада бўлиб, қишлоқларда ҳам бой-бадавлат оилалар шаҳардаги уйларга тақдидан тураржойлар қуришган. Хусусан, илк ўрта асрларда шаҳар аҳолисининг асосий қисмини ўзига тўқ оилалар ташкил қилган. Бу ҳолат тураржойларда ўз аксини топган. Масалан, Сўғд подшолигига қарашли Панжикент ҳокимлигининг маркази Панжикент шаҳрида очилган тураржойларнинг 70% га яқини бой-бадавлат оилаларга тегишли бўлиб, улар икки қаватли, камида 17 – 18 хонали эди. Тураржойлар юқори даражадаги меъморий ечимга эга бўлиб, уларнинг ички интерьерлари ҳукмдор саройидан қолишмаган. Ўзига тўқ оилаларга тегишли ушбу уйларнинг ҳаммаси ҳукмдор саройига ўхшаш деворий расмлар билан безатилган. Умуман олганда, шаҳар ҳаёти жамият тараққиётининг асосий мезонига айланади.

Қишлоқ ҳўжалигида бошоқли ўсимликлар, пахта ва хилма-хил мева-сабзавотлар экилган. Уларнинг баъзи бирлари қайта ишланиб чет давлатларга экспорт қилинган. Жумладан, Хитойга самовий тулпорлар билан бирга пахта ва узум маҳсулотлари етказиб берилган. Шуни такидлаш жоизки, аҳолининг кўпайиши муносабати билан юзлаб гектар янги ерлар ўзлаштирилади. Ёзнинг иссиқ кунлари баъзи бир сой ҳавзаларида сув танқислиги юз бера бошлайди. Бу эса, ўз навбатида, сувни тўғри тақсимлаш ва унинг устидан назорат қилишни тақозо этади. Натижада дарё ва сойлар ҳавзасининг юқори қисмида сувдан фойдаланишни назорат қилиш жойлари пайдо бўлади. Масалан, Сўх ҳавзасида Сарикўрғон, Марғилонсойда Сурғтепа, Исфайрамсойнинг ирмоғи ҳисобланган Қувасойнинг юқори қисмида Юқори Муян ва Қоровултепа каби кузатув қалъа кўрғонлари қурилади. Бундай ҳолатни водийнинг қолган дарё ва сой ҳавзаларида ҳам кузатиш мумкин. Марказий Фарғонада суғориш натижасида ерости сувларининг кўтарилиши ва тупроқнинг шўрланиши билан боғлиқ экологик ўзгаришлар содир бўлади. Бу, ўз навбатида, жамият тараққиётига салбий таъсир қилиб, бир неча шаҳар ва шаҳар типидagi қароргоҳларнинг вайронага айланишига сабаб бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдулгазиева Б. Стратиграфические исследования памятников шурабашатской культуры // Фергана в древности и средневековье. – Самарканд, 1994. – С.26 – 30.
2. Анарбаев А. Ахсикет – столица древней Ферганы. – Ташкент, 2013.
3. Анорбоев А. Қадимги Фарғона давлати ва унинг пойтахти тарихидан лавҳалар // Водийнома. 2016. – С.36 – 41.
4. Анарбаев, Максудов, 2007. Древний Маргилан. – Ташкент, 2007.
5. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня Памир-Алая // МИА. №26. – М.-Л., 1952.
6. Беленицкий А.М. Монументальное искусство Пенджикента. – М., 1973.
7. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., 1950. Т.II.
8. Gorbunova N.G. The Culture of Ancient Ferghana (VI century BC – VI century AD) // BAR International Series 281. – Oxford, 1986. – P.248. Pl. LXXXV.
9. Малявин А.Г. Борьба Тибета с Танским государством за Кашгарию. – Новосибирск, 1992.
10. Матбабаев Б.Х. Ферганское государство Давань // История государственности Узбекистана. Т.I. – С.188 – 192.
11. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М., 1970.
12. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. – Фарғона, 2013.

УСТРУШОНА ВА ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ҚАДИМ АҲОЛИСИ МАДАНИЙ АЛОҚАЛАРИНИНГ ДАФН МАРОСИМЛАРИДА АКС ЭТИШИ

Ф.З.Тошбоев, Ж.З.Тошбоев,
Жиззах давлат педагогика
институти ўқитувчилари

Резюме: Муаллифлар «Уструшона ва Фарғона водийси қадим аҳолиси маданий алоқаларининг дафн маросимларида акс этиши» деб номланган ушбу мақоласида қадимги Уструшона ва Фарғона водийсида ўрганилган чорвадорларга оид дафн маросимлари ва мазорқўргонлардаги археологик топилмаларга асосланиб икки ўлка аҳолисининг маданий алоқаларини ёритишга ҳаракат қилган.

Калит сўзлар: Эйлатон, Ғулбо, Қўғай-Қорабулоқ, ўра қабр, ёрма қабр, лаҳадли қабр, маданий алоқалар, Мунчоқтапа, Саганок, қамишли тўшама.

Резюме: Авторы в данной статье, по теме «Отражение культурных связей древней населения Уструшаны и Ферганской долины в похоронных обрядах», на основе погребальных обрядов и археологических находок на территории Уструшаны и Ферганской долины, анализировали культурные взаимосвязи народов двух исторических областей.

Ключевые слова: Эйлатан, Гулбо, Кугай-Карабулак, ямные погребения, подбойные погребения, катакомбные погребения, культурные связи, Мунчактепа, Саганок, камышовый подстилка.

Annotation theme: «Ustrushona and Fergana valley's ancient population of the cultural connection reflects in burial ceremonies».

Authors of the article tried to illuminate funeral ceremonies about cattle raiser learnt in Ustrushona and the valley of Fergana and based on archeological findings two country populations cultural connections.

Key words: Eylatan, Gulba, Kugay-Karabulak, pit grave, great grave, grave tomp, cultural connections, Munchaktepa, Saganak, reedly spread.

Ўрта Осиё аҳолисининг ҳўжалиги қадимдан табиий-географик шароит ва турли ижтимоий омиллар асосида икки хил – ўтроқ деҳқон ва кўчманчи чорвачилик тарзида ривожланган. Фарғона водийси ва Уструшонанинг географик шароити сувли воҳаларда деҳқончилик, унинг атрофидаги дашт, чўл ва тоғлик ҳудудларда чорвачилик ҳўжалигини тараққий эттириш учун қулай бўлган. Бу ҳолат воҳаларда чорвачиликнинг ўтроқ деҳқончилик ҳўжалиги билан ёнма-ён ривожланишини таъминлаган.

Бу тарихий-маданий воҳаларга бронза давридан буён Евроосиё чўллари бўйлаб кўчиб юрувчи чорвадор аҳоли жамоаларининг кириб келиши ва деҳқончилик учун қулай жойларда ўтроқлаша бориши ўзининг катта таъсирини кўрсатган. Бронза даври охирларига келиб Фарғона водийсида маҳаллий деҳқончилик илдизлари асосида вужудга келган Чуст ва кўпроқ чорвадорлар таъсирида шаклланган Қайроққум типигадаги маданиятга асос солинган [5.97]. Кейинги Эйлатон-Оқтом маданиятининг

шаклланишида маҳаллий Чуст маданияти билан биргаликда жануби-ғарбий (Сугд, Бақтрия) деҳқончилик воҳалари ва кўчманчи чорвадорлар таъсири сезилади.

Антик даврда, айниқса, милoddан аввалги I мингйилликнинг сўнгги чорагида даштдан кўп сонли аҳоли кириб келишининг энг йирик тўлқинларидан бири кузатилган. Бу пайтда Шарқий Туркистондан чиққан юечжилар билан бирга жуда кўплаб чорвадор аҳоли оммавий тарзда Фарғона, Шош, Уструшона ва Сугдиёна вилоятлари оралаб дастлаб Шимолий Бақтрия, сўнг Шимолий Ҳиндистонгача кириб борганлар [3.277]. Ушбу қабилаларнинг баъзи гуруҳлари жанубга ўтиб кетмасдан, Ўрта Осиёнинг Фарғона, Шош, Уструшона каби деҳқончилик воҳалари атрофидаги чорва учун қулай жойларда қолиб кетган ва бу ерларни макон тутган. Айнан шу пайтда чорвадорларнинг водий орқали жанубга ёки Сирдарё орқали водийга кириб келишлари кўп кузатилган. Узлуксиз кечган бу жараёнлар маданий алоқаларни фаоллаштирган. Бу даврга оид археологик материаллар Ўрта Сирдарё бўйининг турли маданият вакиллари учун макон вазифасини ўтаганлигини кўрсатади [10.208]. Тез-тез содир бўлиб турадиган бу жараёнлар Уструшона ва Фарғона водийси халқлари маданиятида ўхшашликлар пайдо бўлишига олиб келган.

Қанғ конфедерациясининг марказий қисмида жойлашган Уструшонада кириб келган янги халқлар таъсирида Қовунчи маданияти ёйила бошлаган бир пайтда Фарғона водийсидаги моддий маданият намуналарида ҳам милoddан аввалги II асрдан ўзгаришлар кузатилади. Хусусан, бу пайтда кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларнинг оммавий ўтроқлашуви туфайли Фарғона водийсининг дарё ва сой ҳавзалаарида бир неча ўнлаб шаҳар ва шаҳар типидagi қароргоҳлар пайдо бўлади. Милoddан аввалги I асрнинг иккинчи ярмига келиб Фарғона сиёсий ҳокимияти тепасига юечжи қабилалари вакиллари ўтиради [2.488-489]. Шу даврдан Фарғона – Уструшона алоқалари кенгая боради. Фарғонада Қўғай-Қорабулоқ маданияти шакллана бошлайди ва кейинчалик у бир-биридан фарқ қилувчи уч босқични ўзида намоён этади. Қў-

ғай-Қорабулоқ маданиятига оид археологик материалларда маҳаллий чорвадорлар, айниқса, Ўрта Сирдарёбўйи, жумладан, Қанғ давлати билан кечган ўзаро алоқалар алоҳида аҳамиятга молик.

Н.Г.Горбунова бу пайтда вужудга келган мазорқўрғонларни бир-биридан фарқига қараб 5 та маҳаллий типларга ажратиб, водийнинг тоғолди минтақаларида (ер устида тошли иншоотлари мавжуд бўлган) қурум ва ўра қабрлар, тоғ билан чегара ҳудудларда лаҳадли, текис қир-адир мавзеларида ёрма қабрлар кўп учрашини аниқлаган [6.94]. Шу даврга оид Уструшонадаги мазорларнинг қазилиш шакли ва қабрлар устига уюм (қўрғон) кўтаришда ҳам юқоридаги каби қонуният устувор бўлганлиги сезилади. Хусусан, тоғли жойларда қабр ва мазорқўрғон устига тош ёки шағалдан уюм кўтариш (масалан, Кўрпа, Қоратош, Беккелди ва Қулписар), тоғолди, текисликка туташ ҳудудларда эса тупроқдан кўтариш (Ширинсой, Сағанок, Учтепа, Фулбо) кузатилади. Демак, Уструшонада ҳам қабрлар тузилиши ўша ернинг табиий шароитига (рельефига) боғлиқ бўлган [22.61].

Тадқиқотлар Уструшонада уч хил ўра, ёрма ва лаҳадли қабрларга эга мазорқўрғонлар кенг тарқалганини кўрсатмоқда.¹ Уструшонада ўрганилган ўра қабрлар ўз тузилишига кўра ердан тўғри, ўра тарзида қазиб тушилган ва ён томонларга ўйиб кирилмаган бўлиб, улар тош яшик, аралаш ҳолда учрайди. Бу қабрларнинг барчасида ўра мавжуд, уларнинг устки – тепа қисми ёпилиши Фарғона водийсида ўрганилган қабрлар билан деярли бир хил [6.86]. Уструшонанинг шарқий ва жанубий қисмларида (Тожикистон) бу хилдаги қабрлар шу пайтгача

¹ Ушбу атамалар шу пайтгача археологик адбиётларда қўлланган русча сўзлар бўлиб, уларнинг ўзбекча шаклини тарих фанлари доктори Б.Х.Матбабаевнинг «Археологик атамаларнинг ўзбекча шаклини беришда ҳозирги кундаги терминлар, ёзма ва тарихий-этнографик маълумотларга таяндик. Чунки урф-одатлар узоқ вақт сақланади ва авлоддан авлодга ўтади. Асосан ўзбеклар, тожиклар, қирғизларда қўлланиладиган дафн маросимлари билан боғлиқ атамалар олинди. Яъни грунтовоe погребение (баъзида ямное) гўр ёки ўра гўр, подбойное погребение ёрма гўр, катакомбное захоронение лаҳадли гўр қабилада олинди. Қолган атамалар ҳам шу тартибда қабул қилинди» деган фикрларига таяниб шу тарзда қўллашни маъқул тогганмиз. Бу ҳақда қаранг: Матбабаев Б.Х. Шимолий Фарғонанинг қадимги мазорларини ўрганишга доир (Фовасой ва Косонсой ҳавзалари) // ОНУ. – Тошкент, 1993. №6. – 5.19.

кўплаб ўрганилган [16.68]; [20. 253-255].

Н.Г.Горбунова ўра қабрлар кўпроқ сак ва усунлар даврига хос бўлган деб таъкидлайди [6.97]. Бироқ ушбу мавзуга оид манбаларда ўра қабрлар усунлардан анча олдинги (саклар) даврлардан бошлаб кузатилиши ёритилмоқда. Улардан фойдаланиш хронологик жиҳатдан узоқ муддат, саклар давридан то ўрта асрларгача (этнографик жиҳатдан тарқалган кўплаб ҳудудлар, жумладан, Уструшонанинг Фориш воҳасида ҳозирги пайтда ҳам) кузатилади.

Антик даврда Уструшонада ёрма қабрлар ҳам кенг оммалашган. Уларни айвонга параллел қабр хилхонасининг қайси томонида бўлиши, йўналиши ва шаклига кўра бир-биридан ажратиш мумкин. Археологик таҳлилларга кўра, Ўрта Осиёда ёрма қабрларнинг 10 дан ортиқ тури мавжуд [6.86]. Бу пайтда Фарғона водийсида ҳам ёрма қабрлар кенг оммалашган. Б.Х.Матбабаевнинг таъкидлашича, «Ёрма гўрларнинг ўра гўрлардан фарқи, уларнинг ўраси (айвон) узун томонидан ўликни қўйиш учун узунасига «ёрма» қилинади. Яъни ўзига хос «айвонли ўра уй (ёрма)» деган тушунча билан қовланади. Ёрма гўрларда «айвон» (ўра) қисми тухумсимон ёки ўшанга яқин шаклларга эга, чуқурлиги 1 метрдан ортади. Унга параллел қилиб ўликни қўйиш учун ёрма («уй») қовланган. Одатда, у ўра («айвон») полидан чуқурроқ жойлашиб, ҳажми бир оз кичикроқ бўлади» [12.21].

Ю.А.Заднепровский ёрма қабрларни юзчилар билан боғлиқ деб таъкидлайди [8.98]. Б.А.Литвинский ёрма ва айвонли-лаҳад қабрларнинг Ўрта Осиёда тарқалиши умумий илдизга эга бўлиб, ёрма қабрлар ўра қабрлардаги тик қазиб тушишнинг (контур) оғиши натижасида вужудга келганлигини таъкидлайди [9.19-20]. Бизнингча, ёрма қабрларнинг кенг ёйилиши кишилар диний тасаввурларидаги ўзгаришлар ҳамда улардан кенг фойдаланган қабилаларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши билан боғлиқ. Марҳумни дафн этишда унинг нариги дунёда фойдаланиши учун қўйилаётган буюмлар ўра қабрдан кўра ёрма қабрда бемалол жойлашар эди.

Тадқиқотлар, ёрма қабрлар илк ўрта асрларда ҳам кенг ёйилганлигини кўрсатади. Фарғона

водийсидаги Мунчоқтапа кўҳна мазорларида ёрма қабрлар билан биргаликда ўра қабрлар ҳам учрайди. Уларни ўрганган Б.Х.Матбабаев: «Бу қабрлар турли дафн одатларига эга халқлар томонидан қолдирилган», – дея таъкидлайди [13.74]. Шунга ўхшаш ҳолат Уструшонадаги Ғулбонинг 5-мазорқўрғонида ҳам кузатилади. Унда ёрма қабр билан ёнма-ён жойлашган ўра қабр ҳам ўрганилди. Бу ҳолат ушбу жамоаларнинг қабр қазишида ягона тартиб бўлмай, уларнинг сақланиб қолган анъаналар ва четдан кириб келган таъсирлар натижасида оммалашиб борганлигини кўрсатади.

Айвонли лаҳад қабрлар Уструшонадаги Ғулбо, Ширинсой ва Сағаноқ мазорқўрғонларида кўпчилики ташкил этади. Бу каби айвони жанубдан шимолга қараб ясалган ва шимолида шарқ-ғарб йўналишида перпендикуляр тарздаги лаҳади бўлган мазорқўрғонлар Фарғона водийсидаги Қўғай-Қорабулоқ маданиятига мансуб мазорқўрғонларда кўп кузатилган [5.102]. Айниқса, Гўрмирон II мазорқўрғонларидаги айвон ва лаҳаднинг жойлашиши, жасаднинг дафн этилиш ҳолати, дафн буюмлари ва уларнинг қўйилиши [11.20] Ғулбо мазорқўрғонларидаги дафн одатларига жуда ўхшаш.

Ғулбо мазорқўрғонларининг деярли барчасида (2, 3, 4, 5, 6) кучли олов излари мавжуд. Баъзи қабрлардаги жасадлар кучли ёндирилган бўлиб, уларнинг тагида (ёғоч ёки қамиш тўшаманинг) кул қолдиқлари бор. Ёнғин ҳатто мазорқўрғон тупроқ уюмида ҳам ўз изини қолдирган [21.29]. Сағаноқ мазорқўрғонларида эса қурбонлик қилинаётган ҳайвон суяқларини ёқиш кузатилади [7.77-78]. Юқоридаги ҳолатлар Уструшонада яшаган бу жамоаларнинг дафн маросимларида олов билан боғлиқ удумлар кенг талқалганлигини кўрсатади. Фарғона водийсидаги мазорқўрғонларда ҳам марҳумларни (қабрда ёки унғача) ёқиш одатлари кўп кузатилади. Уларнинг пайдо бўлиш илдизларини таҳлил қилган Б.Х.Матбабаев «Бу урф-одатлар маҳаллий илдизларга эга эмас» деган хулосага келади [15.56].

Уструшонадаги барча мазорқўрғонларда жасадларни асосан ерга ётқизилган ҳолда дафн этиш оммалашган бўлса-да, майитлар

тагига қамиш ёки ёғоч тўшама қўйиб (Сағанок 2 ва Ғулбо 2, 3-мозорқўрғонларида) ёки қамишдан тўқилган бўйрага (саватга) (Ғулбо 5-мозорқўрғони) ва махсус тобутга солиб (Учтепа мозорқўрғони) дафн этиш ҳолатлари ҳам учрайди. Фарғона водийсидаги илк ўрта асрларга оид Мунчоқтепа мозорқўрғонларини ўрганган Б.Х.Матбабаевнинг таъкидлашича, «Мунчоқтепа мозорларидаги сағаналар полига марҳумлар уч хил усул билан дафн килинган, булар: ерга ва махсус тўшама устига дафн этиш; жасадни саватга солиб кўмиш; қамиш тобутга солиб дафн этиш» [14.157]. Ушбу қиёслашдан икки хил фикр ойдинлашади, биринчиси Фарғона ва Уструшона ҳудудидаги дафн маросимларининг ўхшашлиги, иккинчиси эса антик даврдаги дафн удумларининг илк ўрта асрларда ҳам бир оз сайқалланган кўринишда учраши. Олимларнинг таъкидлашича, дафн этишда уларнинг тагига тўшалган қамишлар ва ероти сағаналари Шимолий Фарғонага Қовунчи ва Жетиасар маданияти таъсирида кириб келган. Бундай сағаналар Чоч, Уструшона, Оролбўйида топиб ўрганилган сағаналар билан ўхшаш. Уларнинг Жетиасар-Чоч-Фарғона тарзида бирибирига яқинлиги Фарғона водийсидаги маданий алоқалар ҳақида яна бир маълумот беради [11.17].

Ғулбодаги учинчи мозорқўрғонда айвон ва лаҳад туташган жойда иккита бир хил, биридан 17 см узқликдаги масофада айлана шаклидаги, диаметри 6 см, чуқурлиги 3,5 см кавакчалар мавжуд. Қабрларни ясашдаги бунга ўхшаш ҳолат Ғулбонинг 2-мозорқўрғонида ҳам қайд этилган [18.137]. Бундай чуқурчалар Тошкент воҳасидаги Ачамоили ва Уструшона ҳудудидаги Сағанок мозорқўрғонларида ҳам кузатилган [7.77]; [1.168]. Бу каби магик удумлар этнографлар томонидан илмий таҳлил қилинган. Элшунос олим А.Аширов Фарғона водийсидаги дафн удумларида шунга ўхшаш ҳолат, яъни марҳум вафот этган уйда чуқурчалар қилиб қўйилиши ҳақида маълумот беради. Олим мазкур ҳолатни илмий ўрганиб, «бундай одат марҳум дафнига уч кун тўлганда жағи тушади, еттинчи кундан шиша бошлайди, йигирманчи кундан маддаси ортади ва қирқ кун

ўтганда жасад ёрилади деган тасаввурга таяниб марҳум ёрилишида оёғидан ёрилсин, яъни азоб чекмасин деган мақсадда қўлланилганлиги»ни ёзади [4.125]. Демак, қабрлардаги бу чуқурчалар марҳумнинг «нариги дунё»га кетишида қийналмасин деган мақсадда қўлланилган. Фарғона водийси халқларида учрайдиган юқоридаги каби удумлар моҳиятан қадимги дафн маросимларида қўлланилган (қабрларга чуқурчалар яшаш) удумларнинг даврлар мобайнида ўзгаришга учраган ҳолда сақланиб қолган кўринишидир.

Уструшона билан Фарғона водийси халқлари маданий алоқалари уй-рўзгор буюмлари, жумладан, сопол идишларда ҳам яхши сезиладди [17.78]. Уструшона мозорқўрғонларида ўрганилган сопол идишлар Фарғона водийсидаги милодий I мингйилликнинг биринчи ярмига оид Бор-Корбаз, Қорабулоқ, Жангаил, Ғўрмирон, Исфара каби мозорқўрғонларда [19.131-147], милодий I – II асрларга оид водийда учрайдиган қурум ва муғхоналарда, Қўғай-Қорабулоқ маданияти ўрта ва сўнгги босқичларига тааллуқли, милодий I мингйилликнинг биринчи ярмига оид Қорабулоқ, Жангаил, Исфара каби ёдгорликларда [5.101] ўрганилган кулолчилик идишларига жуда ўхшаш.

Шундай қилиб, антик даврда етмишдан ортиқ шаҳарлари бўлган (Чжан Цзян) Фарғона водийсида ўтроқлашган чорвадорлар аҳолининг маълум бир қисмини ташкил этарди. Бу даврда «халқларнинг буюк кўчиши» туфайли чорвадорларнинг кўплаб кириб келиши ва жанубий минтақаларга ўтиб бориши Фарғонанинг Уструшона, у орқали жанубий минтақалар билан маданий алоқаларини янада мустаҳкамлаган. Антик ва илк ўрта асрлардаги чорвадорлар моддий маданиятига тегишли мозорқўрғонлар Фарғона водийсида анча мукамал ўрганилган. Уструшонада бу борадаги тадқиқотлар кўлами унчалик катта бўлмаса-да, ўрганилган ашёларни Фарғона водийси ва Тошкент воҳасида топилган манбалар билан солиштириб кўриш кўпгина масалаларга ойдинлик киритмоқда. Қиёслаш ва улардаги ўхшаш хусусиятлар, биринчи навбатда, ёнма-ён жойлашган тарихий-маданий воҳалар аҳолисининг ўзаро

алоқалари билан боғлиқ. Бу маданий алоқалар ҳақида Уструшона ва Фарғона водийсида ўрганилган кўплаб ёдгорликлар, жумладан, мазоркўрғонлар, уларда қайд этилган археологик топилмалар, илоҳий топинч буюмлари, қўлланилган дафн маросимлари кенг қамровли тасаввур беради.

Тақризчилар:

М.Исомиддинов, А.Анорбоев

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алимов К.А., Богомолов Г.И. К вопросу об этнокультурных связях кочевников Бухары и Чача // ИМКУ. – Самарканд, 2000. №32.
2. Анарбаев А. Ахсикет – столица древней Ферганы. – Ташкент, 2013.
3. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015.
4. Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент, 2007
5. Горбунова Н.Г. Некоторые особенности формирования древних культур Ферганы // АСГЭ. – Л., 1984. №25.
6. Горбунова Н.Г. О типах Ферганских погребальных памятников первой половины 1-тысячелетия н.э. // АСГЭ. – Л., 1981. №22.
7. Грицина А.А. Изучение курганов в Сырдарьинской области // ИМКУ. – Самарканд, 1997. №28.
8. Заднепровский Ю.А. К истокам кочевников Средней Азии кушанского периода // СА. – М., 1956.
9. Литвинский Б.А. Курганы и курумы западной Ферганы. – М., 1968.
10. Массон В.М. Культурогенез древней Центральной Азии. – СПб., 2006.
11. Матбабаев Б.Х. Қадимги Фарғонадаги дафн маросимлари // ОНУ. – Тошкент, 1994.
12. Матбабаев Б.Х. Шимолий Фарғонанинг қадимги мазорларини ўрганишга доир (Ғовасой ва Косонсой ҳавзалари) // ЎИФ. – Тошкент, 1993. №6.
13. Матбабаев Б.Х. Одиночные погребения могильника Мунчактепа (К вопросу изучения погребальных сооружений Северной Ферганы первой половины – середины I тысячелетие н.э.) // ИМКУ. – Самарканд, 1996. №27.

14. Матбабаев Б.Х. Фарғона водийси аҳолисининг илк ўрта асрлар даври диний қарашларининг дафн маросимларида акс этиши (Мунчоқтапа мисолида) // ЎММТ. – Тошкент, 2006. №35.

15. Матбабаев Б.Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья. – Ташкент: Тафаккур, 2009.

16. Мирбобоев А.К. О работах Чоркуйского хоздоговорного отряда в 1981 г. // АРТ. – Душанбе, 1988. №XXI.

17. Пардаев М., Пардаев А. Жиззах воҳасининг IV – VI асрларда кулоллик идишлари // ЎММТ. – Самарканд, 1998. №29.

18. Пардаев М.Х., Тошбоев Ф.Э. 2008 – 2009 йилларда ўтказилган археологик тадқиқотлар хусусида // Археологические исследования в Узбекистане 2008 – 2009 года. – Самарканд, 2012.

19. Сорокин С.С. Некоторые вопросы происхождения керамики катакомбных могил Ферганы // СА. – М., 1954. №XX.

20. Салтовская Е.Д. О раскопках могильника Дашти Ашт в 1976 // АРТ. – Душанбе, 1982. №XVI. – С.253 – 255.

21. Тошбоев Ф.Э. Олов билан боғлиқ удумлар ҳақида баъзи мулоҳазалар // СамДУ илмий тадқиқотлар ахборотномаси. – Самарканд, 2010. №4 (62).

22. Toshboyev F.E. Ustrushona chorvadorlarining antik davrdagi madaniyati. – Toshkent: Tafakkur qanoti, 2014.

Қисқартмалар

АРТ – Археологические работы в Таджикистане. Душанбе.

АСГЭ – Археологический сборник Государственный Эрмитаж. Ленинград.

ИМКУ – История материальной культуры Узбекистана. Ташкент – Самарканд.

ОНУ – Общественные науки в Узбекистане. Ташкент.

СА – Советская археология. Москва.

ЎИФ – Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Тошкент.

ЎММТ – Ўзбекистон моддий маданияти тарихи. Тошкент – Самарканд.

ЎЗБЕК ДЎППИСИ ТАРИХИДАН

Ш.С.Камолитдин

1. Ўзбек дўпписи

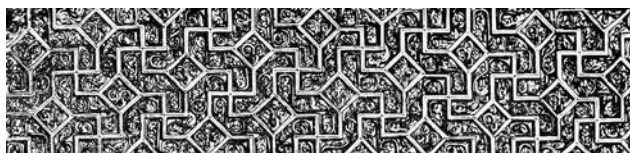
2. Қуёш билан боғлиқ рамзлар

3. Қоятошдаги м.а. I мингйилликка мансуб сурат, Шимолий Америка

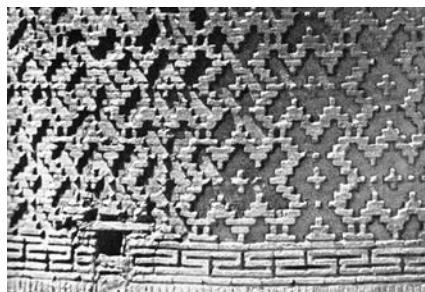
4. Сопол лаган, Ахсикат, X аср

5. Самарқанддаги сомонийлар саройи деворидаги нақшлар (X аср)

6. Боласоғундаги Бурана минорасининг гиштдан терилган нақшлари (XI – XII асрлар)

6. Боласоғундаги Бурана минорасининг гиштдан терилган нақшлари (XI – XII асрлар)

8. Хивадаги устун тагидаги тош асос (XVIII аср)

Фойдаланилган адабиётлар

Манбалар

1. Ал-Джаҳиз – Абу Усман Амр ибн Баҳр ал-Джаҳиз. Послание Ал-Фатху ибн Хакану «О достоинствах тюрков и остального халифского войска» / Пер. с араб. Ф.М.Асадова // Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку: Элм, 1993. – С.56 – 103.
2. Ибн аз-Зубайр – ал-Кади ар-Рашид Ибн аз-Зубайр. Китаб аз-заха'ир ва-т-тухаф / Изд. Мухаммад Хамид Аллах и Салах ад-Дин ал-Мунджид. – Ал-Кувайт, 1959.
3. Ас-Саолибий – Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар / Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва қўрсаткичлар тузувчи И.Абдуллаев. – Тошкент: Мерос, 1995.
4. Сиасет-намэ – Сиасет-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька / Перевод, введение в изучение памятника и примечания Б.Н.Заходера. – М.-Л., 1949.
5. Ас-Сули – Абу Бақр Мухаммад ас-Сули. Китаб ал-аврак (Книга листов) / Критический текст и перевод на русский язык В.И.Беляева и А.Б.Халидова. Предисловие, примечания и указатели А.Б.Халидова. – СПб., 1998.
6. Таржумон – Таржумон. XIV аср ёзма обидаси. – Тошкент: Фан, 1980.
7. Al-Djahiz – Abu Othman Amr ibn Bahr Basrensi al-Djahiz. Tria opuscula / Ed. G. van Vloten (edition photomechanice iterate). – Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1968.
8. Al-Jakubi – Ahmad ibn Abu Jakub ibn Wadhah al-Jakubi. Kitab al-buldan / Ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 7. – Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1967.
9. Macoudi – Macoudi. Les prairies d'or / Text et traduction C.Barbier de Meynard, t. I – IX. – Paris: Societe Asiatique, 1861 – 1877.
10. Al-Masudi – al-Masudi. Kitab at-tanbih wa-l-ishraf / Ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 8. – Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1967.
11. At-Tabari – at-Tabari, Abu Djafar Mohammed ibn Djarir, Annales / Ed. M.J. de Goeje, I – III series. – Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1964.
12. Al-Tha'alibi – al-Tha'alibi. The Lata'if al-ma'arif, The Book of curious and entertaining information / Translated with introduction and notes by C.E.Bosworth. – Edinburgh: The University Press, 1968.
13. Al-Ya'qubi – al-Ya'qubi Mushkalat al-nas li-zamanihim (The Adaption of Men to their Time) / Ed. by William Millward. – Beirut: The New Book Publishing House, 1962.

Илмий адабиётлар

1. Акишев 1978 – Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – М.: Искусство, 1978.
2. АРС – Арабско-русский словарь (около 33 000 слов) / Составил Х.К.Баранов. Изд. 4-е стереотипное (в 2-х книгах). – М.: Советская энциклопедия, 1970.
3. Ахундова 2004 – Ахундова Н. Тюрки в системе государственного управления Арабского халифата (VIII – сер. X вв.). – Баку: Элм, 2004.
4. Булатов 2009 – Булатов М.С. Космос и архитектура. – Ташкент: SMI-ASIA, 2009.
5. Булатов 2005 – Булатов М.С. Храмы Солнца в древней Трансоксиане // Архитектура и строительство Узбекистана. 2005. №2 – 4.
6. Гиргас 1881 – Словарь к арабской хрестоматии и Корану / Составил проф. В.Гиргас. – Казань: Типография императорского университета, 1881.
7. Горелик 1979 – Горелик М.В. Среднеазиатский мужской костюм на миниатюрах XV – XIX вв. // Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. – М.: Наука, 1979. – С.49 – 69.
8. ДТС – Древнетюркский словарь / Отв. ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев и А.М.Щербак. – Л.: Наука, 1969.
9. Дьяконов 1956 – Дьяконов М.М. История Мидии (от древнейших времен до конца IV в. до н.э.). – М.-Л., 1956.
10. Курышджанов 1970 – Курышджанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. – «тюркско-арабского» словаря. – Алма-Ата, 1970.
11. Мукминова 1979 – Мукминова Р.Г. Костюм народов Средней Азии по письменным источникам XVI в. // Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. – М.: Наука, 1979. – С.70 – 77.
12. Памятники 1983 – Памятники культуры и искусства Киргизии (древность и средневековье). Каталог выставки. – Л.: Искусство, 1983.
13. ПРС – Персидско-русский словарь (свыше 60 тыс. слов), в 2-х томах / Под ред. Ю.А.Рубинчика. Изд. 3-е стереотипное, с приложением грамматического очерка персидского языка. – М.: Русский язык, 1985.
14. Расулова 1969 – Расулова Н.А. Исследование языка «Китаб ал-идрак ли лисан ал-атрак» Абу-Хайяна (морфология, лексика и глоссарий) /

ЎЗБЕКИСТОНДА КОЛЛЕКТИВЛАШТИРИШ, ҚУЛОҚЛАШТИРИШ ВА ДЕҲҚОНЛАРНИ СУРГУН ҚИЛИШ: МАҚСАД, ТАЖРИБА ВА ОҚИБАТЛАР

Рустамбек Шамсутдинов, тарих фанлари доктори, профессор,

Музробжон Абдуллаев, тарих фанлари номзоди, доцент (докторант)

Резюме: Мақолада қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, қулоқлаштириш, қулоқ хўжаликларини тугатиш сиёсатининг мақсадлари, деҳқон хўжаликлари аъзоларини қатагон қилиш жараёни ва унинг оқибатлари масаласи бирламчи манбалар асосида ёритилган. Унда Ўрта Осиё бўйича қулоқ қилиш кўлами, биринчи тоифа бўйича жазога тортилиб, сургун қилинган қулоқлар, коллективлаштиришга қарши норозилик ҳаракатлари, «аксилсовет» ташилотлар фаолиятига доир маълумотлар жамланган.

Калит сўзлар: коллективлаштириш, қулоқ қилиш, «қишлоқ аксилинқилоби», қулоқлар сургун, қулоқ тоифалари, махсус посёлкалар, ОГПУ, ГУЛАГ.

Резюме: В статье освещены на основе первичных документов процессы и последствия раскулачивания дехканских поселений, в ней показана цель репрессий их и участь в ГУЛАГе. Освещена деятельность «антисоветских» организаций и движений против коллективизации и ход репрессии раскулаченных кулацких хозяйств.

Ключевые слова: коллективизация, раскулачивание, «кишлачная контрреволюция», кулацкая ссылка, кулацкая категория, спецпосёлка, ОГПУ, ГУЛАГ.

Annotation: In article lit on base primary sources, the process and effect of repressions peasant facilities at initial period's politicians to utter collectivization of the agriculture. It is illuminated track record dispossession of kulaks the first category, are brought given about amount subjected to repression «anti-soviet» organization, groups and participant on republic of the Central Asia.

Key words: collectivization, repression realizable, «counter-revolution of village», kulak exile, special village, OGPU, GULAG.

Уч қисмли (индустрлаштириш, коллективлаштириш, маданий инқилоб) социализм қуриш дастурининг муҳим узви бўлган коллективлаштиришнинг амалга оширилиши совет даври тарихидаги энг зиддиятли воқеалардан биридир. Аммо у ҳақдаги бор ҳақиқатни айтиш, ёзиш, моҳиятини очиб бериш имкони совет даврида йўқ эди. Коллективлаштириш жуда катта жисмоний,

маънавий-руҳий йўқотишларга олиб келди. Бу жараёнда мислсиз кенг кўламда қатагон сиёсати олиб борилди, қабул қилинган қарорларни ҳаётга татбиқ этиш муддати, суръат ва услубларида бузилишлар юз берди. Энг муҳими, қишлоқ хўжалигини юриштиришнинг вақт синовидан ўтган анъанавий тизими бузилиб, деҳқон батамом давлатга қарам бўлиб, хўжалик юритиш жараёнида

ижодий иштирок этиш имкониятидан маҳрум бўлиб қолди. Бу ҳақда Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.А.Каримов мустақиллик арафасидаёқ: **«Асоссиз равишда қилинган оммавий қатағонларни, коллективлаштириш ва саноатлаштириш даврида турмушнинг асосий негизлари шафқатсизлик билан барбод қилингани, халқларнинг маънавий қадрият ва анъаналари қалбакилаштирилгани ҳақида... тобора янги-янги даҳшатли мисоллар ҳозир маълум бўлиб қолмоқда»**¹, – деб ёзган ва ўтмиш ҳодисаларига муносабатнинг методологик асосини шундай белгилаб берганди: **«Биз босмачилик ҳаракати ҳақида бўлсин, коллективлаштириш, репрессиялар, турғунлик даврига оид бузилишлар ҳақида бўлсин – «оқ доғ»ларнинг бутунлай тугатилиши тарафдоримиз. Аммо, албатта, ҳар бир воқеани, аниқ тарихий шароитни ҳисобга олиб, бизнинг тарихимиз, ундаги ҳар бир қадам кекса авлодларнинг пешона тери билан ва қони билан суғорилганини назарда тутиб шундай қилишимиз керак. Ўтмишимизни бошдан-оёқ қоралаш ота-бобларимиз хотираси олдида, фарзандларимиз ва набираларимизнинг маънавий тарбияси олдида кечирилмас хато бўлур эди»**.²

Коллективлаштириш жараёнида ғоят кенг кўламдаги қатағон сиёсати қўлланилди. Моҳият эътибори билан у қишлоқдаги моддий жиҳатдан анча дуруст таъминланган, тадбиркорлик кўникмаларига эга ва буни деҳқончиликда қўллашга қобил бўлган одамларга қаратилди. Зеро, совет ҳокимияти қишлоқдаги камбағал деҳқонларга суяниб иш олиб боришни кўзлаган.

Мавзу тарихшунослигида учта босқич фарқланади: 1) совет даври; 2) «қайта қуриш ва ошкоралик» даври; 3) мустақиллик даври.

Совет даврида мустабид тузум ва ком-

партиянинг ҳукмрон мафкураси мавзуни илмий ҳолис ёритишга йўл бермаган. Аксинча, уни синфийлик, партиявийлик руҳида тадқиқ этувчи кўплаб тарихий ва бадий асарлар нашр этилди, диссертациялар ҳимоя қилинди. Уларнинг ҳаммасида Ўзбекистондаги коллективлаштириш, қулоқларни синф сифатида тугатиш билан боғлиқ барча тадбирлар, воқеалар, советларнинг аграр сиёсати ижобий баҳоланган, ҳатто ўзга мамлакатларга намуна, андоза дея тавсия этилган.

Мустақиллик даврида Ўзбекистонда³, собиқ Иттифоқ ҳудудларида⁴ ва ҳорижда⁵ эълон қилинган асарларда коллективлаштириш мажбурлаб, оммавий қирғин ва сургун усуллари

³ Аминова Р.Х. Из истории коллективизации в Узбекистане // История СССР. 1991. №4; шу муаллиф. Коллективизация в Узбекистане: как это было? // Коммунист Узбекистана. 1989. №9; шу муаллиф. Возвращаясь к истории коллективизации в Узбекистане. – Ташкент: Фан, 1995; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Ташкент: Шарқ, 2000; Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари. – Ташкент: Шарқ, 2001; Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси: коллективлаштириш, қулоқлаштириш, сургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида). – Ташкент: Шарқ, 2003; Шамсутдинов Р., Мамажонов А. Шимолий Кавказ сургундаги юртдошлар қисмати. – Ташкент: Шарқ, 2005; Шамсутдинов Р. ва бошқалар. Тарихнинг ҳасратли саҳифалари. – Ташкент: Шарқ, 2006; Трагедия среднеазиатского киблака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929 – 1955 гг. Документы и материалы. В 3-томах / Сост. Р.Т.Шамсутдинов, Б.М.Расулов. Под редакцией д.и.н., проф. Д.А.Алимовой. – Ташкент: Шарқ, 2006; Шамсутдинов Р., Акбарова М. Шимолий Қозоғистон сургундаги юртдошлар қисмати. – Ташкент: Шарқ, 2009. – Б.221; Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (Биринчи китоб). – Ташкент: Шарқ, 2012; Расулов Б. Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнидаги сиёсий қатағонлар ва сургун қилинган деҳқонлар аҳоли (1929 – 1959 йиллар). – Ташкент: Шарқ, 2012.

⁴ Бердинских В. Крестьянская цивилизация в России. – М., 2001; Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР 1930 – 1960. – М.: Наука, 2003; Козенков Ю. Голгофа России. Схватка за власть. Краткая хроника преступлений мирового сионизма, масонства и Запада против России от Сталина до Ельцина. – М., 2003; Ивницкий Н.А. Судьба раскулаченных в СССР. – М.: Собрание, 2004; Есиков С.А. Коллективизация в Центральном Черноземье: предпосылки и осуществление (1929 – 1933 гг.). – Тамбов, 2005; Зеленин И.Е. Сталинская «революция сверху» после «великого перелома». – М., 2006; Карпов В. Генералиссимус. Книга первая. Третье издание, исправленное и дополненное. – М.: Вече, 2009; Линн В. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. – М., 2010; шу муаллиф. Крестьянский ГУЛАГ: Мир Сталинских спецпоселений. – М., 2010.

⁵ Шитц И.И. Дневник «Великого перелома» (март 1928 – август 1931). – Париж, 1991; Dahlman D., Hirschfeld G. Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation: Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945. – Essen: Klartextverlag, 1999. – 600 s.; Eisfeld A., Herdt V. Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee: Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956. – Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1996. – 556 s.; Gelb M. The Westerns Finnic Minorities and the Origins of the Stalinist Nationalities Deportations // Nationalities Papers. 1996. Vol. 24. №2. – P.237 – 267.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Ташкент: Ўзбекистон, 2011. – Б.165 – 166.

² Кўрсатилган манба. – Б.166.

орқали амалга оширилгани, сургун, лагерлар ва қулоқ посёлкаларида мислсиз азоб-уқубатлар тортганлар тақдири очиқ-ойдин ёритилиб, қишлоқ хўжалиги, чорвачилик таназзулга учрагани таъкидланмоқда. Шу билан бирга, фожиали оқибатларга кўз юммаган ҳолда тарихий шароит коллективлаштириш сиёсатини ўтказишни заруратга айлантириб қўйгани ҳам асосланмоқда. Зеро, атиги 10 – 15 йил ичида вайрон қилинган халқ хўжалигини тиклаш ва оғир саноатни яратиш вазифасини уддалаш зарур эди, акс ҳолда, СССР парчаланиб, ўнлаб хомашё мустамлакаларига бўлиб юборилиши мумкин эди. Майда товар деҳқон хўжалиги мамлакат иқтисодиётини орқага тортиб, деҳқончиликда ҳануз примитив инвентарлар ишлатилаётган, ҳаёт эса қишлоқ хўжалигига янги техникани татбиқ қилиш, ялпи маҳсулотни кўпайтириш, ҳосилдорликни кўтариш ва қўриқ ерларни ўзлаштиришни талаб этаётганди. Айни шу шароит коллективлаштиришни заруратга айлантирган.

Колхозларни маъмурий-буйруқбозлик, куч ишлатиш йўли билан қуриб бўлмаслиги, коллективлаштириш ғоясини йўққа чиқарувчи бу йўл фақат душманга кераклиги совет раҳбариятига маълум эди. Бу ўринда Сталиннинг қишлоқ хўжалик артелларини ташкил этишни черков қўнғироқларини олиб ташлашдан бошлаётган ҳайбаракаллачиларни кескин танқид остига олганини эслаш жоиз. Сталин деҳқон колхоздан қўрқмасин, уни колхознинг афзал эканига ишонтириш керак, деҳқоннинг ўз ихтиёри билан колхозга киришига эришиш зарур, аммо бу жуда жиддий иш ва у маълум вақтни талаб қилади, бунда шошма-шошарликка йўл қўйиб бўлмайди деган эди.⁶

Бироқ ҳақиқатда коллективлаштиришда ихтиёрийликка мутлақо амал қилинмади, бу жараёнда зўрлаш, қулоққа тортиш, солиқ солиш, сургун, қатағон қилиш амалиёти қўлланилди. Кўпинча коллектив хўжаликка киришни ис-тамаган камбағал ва ўртаҳол деҳқонлар жабр кўрди.

Қишлоқ кооперацияси артель шаклида амалга оширилади деб ёзилган биринчи Наму-

нали Низомда (1930 йил 6 февралда қабул қилинган) қатор нуқсон ва қусурлар бор эди. Унда мулкни умумлаштириш тартиби, коллектив хўжаликларнинг бўлинмас фондлари каби масалалар аниқ ёритилмаган. Натижада уй-жойлар, қорамолу қўй-эчкиларгина эмас, ҳатто паррандалар ҳам жамоа мулкига айлантирилди. Буни Фарғона, Тошкент, Самарқанд ва бошқа вилоятлар мисолида кўриш мумкин. Коллективлаштириш сиёсати оммани қўрқув ва ваҳимага солди: кўпчилик ўз хўжалигини қаровсиз ташлаб қочди, чорва моллари сўйилди ёки арзон-гаров сотилди.

Коллективлаштиришга мутасадди идора ходимларининг маърузаларида жойлардаги ҳукумат органларига деҳқонлар ишончи йўқолиб бораётгани таъкидланади. Жумладан, Бухоро вилояти Қоракўл тумани бўйича вакил И.Рубенштейн шундай хабар беради: «Ҳокимият деярли ўзгармади деб ҳисобловчи одамлар орасида совет маъмуриятининг мутлақо обрўси йўқ».⁷ Коллективлаштириш давомида амалга оширилган адолатсиз, зўрлик, инсон қадрини оёқости қилишга асосланган сиёсат оммада ҳукуматдан норозилик мислсиз даражада кучайишига сабаб бўлди ва 1930 йил бошларида Ўзбекистонда деҳқонлар уруши келиб чиқиш хавфини туғдирди.

Коллективлаштириш, қулоқлаштириш, сургун қилишга қарши қаратилган норозилик ҳаракатлари ва қўзғолонлар. Совет тузумининг сиёсати ва амалиётига қарши қишлоқ аҳолиси норозилик билдирди, исёнлар, ғалаёнлар кўтарди. Большевиклар «қишлоқ аксил-инқилоби» деб атаган бу ҳаракатлар, аслида, большевиклар тажовузи, коллективлаштириш, қулоққа тортиш, сургун қилиш, қамоққа олиш, ҳатто отувлардан иборат асоссиз қатағон сиёсатига қарши кўтарилган деҳқонлар инқилоби эди. Бироқ уни қизил армия қўшинлари, ГПУчилар шафқатсизлик билан бостира борди.

Марказнинг директив кўрсатма ва йўриқномаларига асосланиб маҳаллий раҳбарлар коллективлаштириш ва қулоқлаштиришни ўтказишда кўпдан-кўп хато ва камчиликларга йўл қўйдилар. Бунда Марказдан келган ботиний йўл билан шу

⁶ Дьяков Ю. Пятая колонна России. – М., 1995. – С.49.

⁷ Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1992. №12. – Б.184 – 185.

сиёсатга қарши турган сионист, масончи раҳбар унсурларнинг ҳам роли катта бўлган. Улар Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятни кескинлаштириб, маҳаллий аҳолида партияга, давлатга, Сталинга қарши ғазаб-нафрат уйғотиш учун бор имкониятларини ишга солганлар. Оқибатда шусиз ҳам таранг вазият янада кескинлашиб, қишлоқ аҳолиси жунбишга келдики, бу расмий ҳукуматни саросимага солди.

ОГПУнинг (Организация государственного политического управления – Давлат сиёсий бошқаруви ташкилоти) Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги тезкор маълумотларида шу жараён акс этган. 1930 йил 1 – 20 февралда Фарғона округида аҳвол кескинлашиб, қаршилик ҳаракати қуролли қўзғолон даражасига етган. Боғдод районида 1 – 20 февраль кунлари 7 та чиқиш бўлиб, уларда 3850 киши, Риштон районидаги 2 та чиқишда 3000, Бувайда районидаги 2 та чиқишда 1400, Олтиариқ районидаги 2 та чиқишда 600 киши иштирок этган.⁸ 20 февралда Чуст райони Мозор қишлоғидан 300, Хонобод қишлоғидан 100 киши биргалашиб Ғурумсарой қишлоғига келдилар. Бу ерда 500 кишилиқ оломон «аввал савод чиқариб, сўнгра колхоз қуриш керак», «эски усул мактаблари тиклансин», «ҳақсизлар ҳуқуқи тиклансин», «қамалганлар озод қилинсин», «коллективлаштириш бекор қилинсин», «колхозга кириш рўйхатлари йўқ қилинсин» каби талабларни илгари сурган. Комиссия рўйхатни беришга мажбур бўлган, рўйхат оломон томонидан йўқ қилинган. Қамал ҳолатида қолган комиссия қийинчилик билан қочиб қутулган. Бундай аҳвол ЎзК(б)П МК котиби А.К.Лепа, ЎзССР ХКС раиси Ф.Хўжаев ва Ўзбекистон ГПУси раиси П.Ю.Перконнинг Фарғонага келишига сабаб бўлди. 22 февралда улар Чуст-Поп районида етиб келганида аҳвол қўзғолонга айланадиган даражада кескин эди. Шу боис ҳукумат вакиллари дарҳол қуролли куч чақиртирганлар. Уларнинг тушунтиришлари, ҳарбий взвод етиб келгани, ғалаён ташаббускорларининг қўлга олиниши оломондагиларни бир оз тинчлантириб, ўз қишлоқларига тарқаб кетишларига сабаб бўлган.⁹

1930 йилнинг 15 – 20 февраль кунлари Фарғона, Бухоро, Қашқадарё, Андижон, Хоразм, Сурхондарё округларида 18 та чиқиш бўлиб, уларда 11290 киши иштирок этган.

ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси ижроия комиссияси 1930 йил 10 мартда қабул қилган «Қулоқлаштиришни ўтказишда йўл қўйилган хатоларни тузатиш тўғрисида»ги қарорнинг 8-пунктида коллективлаштиришга қарши оммавий чиқишлар бўлаётган районларда тушунтириш ишларидан сўнг камбағаллар мажлислари, қишлоқ йиғинлари ўтказилиб, уларда советларга қарши чиқишларни сиёсий жиҳатдан қоралаш, бундай чиқишлар ташкилотчиларини сургун қилиш зарурлиги кўрсатилди.¹⁰

ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги Москвага йўллаган маълумотларда норозилик чиқишлари қонли тўқнашувларга бориб етганини маълум қилган. Масалан, 1930 йил 15 июнда Андижон райони Исковот қишлоқ совети аҳолиси қўлларига кетмон, белкурак олиб район марказига йўл олади. Уларга район партия комитети котиби С.Бадалбоев, ижроқўм раиси Ҳайитбоев, Исковот қишлоқ совети бўйича масъул вакил Раҳимбоев пешвоз чиқишди. Раҳбарлар исёнкор деҳқонлар билан тинч мулоқот олиб боролмагач оломонга қарата ўқ узишга буйруқ берадилар. 20 дан ортиқ киши яраланади, улар орасида аёллар ҳам бор эди.¹¹ Маълумотлардан норозилик ҳаракатида турли ёш, жинс ва ижтимоий қатлам вакиллари иштирок этгани аён бўладики, бу ҳаракат оммавий тус олганини кўрсатади.¹²

Колхозлар тузилиши уч шаклда олиб борилди: **биринчиси** – қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш ширкати, унда барча қишлоқ хўжалик инвентарлари, от-улов, тортув кучлари ва ерни биргалашиб ишловчилар умумлаштирилган; **иккинчиси** – қишлоқ хўжалиги артели, унда барча ишлаб чиқариш воситалари, ер ва ишлаб чиқариш жараёни умумлаштирилган; **учинчиси** – қишлоқ хўжалик коммунаси, у ижтимоий ишлаб чиқариш ва тақсимотдан иборат бўлган.

¹⁰ ЎзР ПДА. 58-фонд, 6-рўйхат, 755-иш, 31 – 32-варақлар.

¹¹ Аминова Р. Коллективлаштириш – қашшоқлаштириш демак // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1992. №12. – Б.186.

¹² ОГПУ раҳбарияти И.В.Сталинга ёзган маърузаномадан: РФХХМА. 2-фонд, 8-рўйхат, 3-иш, 181-варақ.

⁸ РИСТДА. 62-фонд, 2-рўйхат, 87-варақ.

⁹ Шамсутдинов Р. Қишлоқ жожеаси... – Б.133 – 134.

Юқорида қайд этилган қарорнинг VI бўлимида қулоқларни синф сифатида тугатиш учун амалга ошириладиган тадбирлар белгилаб берилган. Қулоқ-бой «эксплуататор унсурлар»ни ер, меҳнат қуроллари ва ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум қилиш вазифаси қўйилди. Қарорда барча қулоқ хўжаликлари, яқка солиқ тўловчилар, эксплуататорларни хўжалик белгиси бўйича сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш, уларнинг суғориладиган ерлари, ҳовли-жойи, даладардаги дов-дарахтлари, ишчи ҳайвони, озиқ-овқат, мураккаб қишлоқ хўжалик инвентари, қайта ишлаш корхоналари тортиб олиниб, колхозлар бўлинмас фондларига берилиши, қулоқ хўжаликлари бўйича чоракорлик билан боғлиқ барча битимлар, қарз мажбуриятлари, шунингдек, судхўрлик мажбуриятларини бекор қилиш, чек ерлар ва ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум этилган қулоқ хўжаликларини ёппасига коллективлаштириш районларидан кўчириш, колхозлаштиришга қарши фаол кураш олиб борувчи ашаддий қулоқларни жиноий жавобгарликка тортиш кўрсатилди.

Ниқобдаги душман кучларнинг коллективлаштиришни сохталаштириш ҳаракати айна шу нуқтага йўналтирилиб, бу тадбирни қурол кучи, қатағон, зўравонлик йўли билан амалга оширмакчи бўлганлар. Фуқаролар урушидан чиққан мамлакатни боқиб турган, ўзига тўқ, меҳнаткаш деҳқонларга қилинган тажовуз масалани янада кескинлаштириб юборган. ОГПУ ва унинг жойлардаги органлари Ўзбекистоннинг коллективлаштириладиган барча қишлоқларига ўз агентларини юбориб, хуфёна материаллар тўплаб, шулар асосида у ёки бу хўжаликни қулоқ қилганлар. Ясама маълумотларга таяниб қулоқ хўжалиги бўлмаган кўплаб камбағал ва ўртаҳол деҳқонлар ҳам қулоққа тортилган. Биргина Андижон округининг Асака, Норин, Шаҳрихон, Қўрғонтепа районларида 1932 йили 808 кишига агентура маълумотномаси тайёрланган. Бу маълумотларнинг муаллифлари «Олма», «Тўлқин», «Акмал», «Гул», «Трактор», «Искабтопар» каби хуфёна номлар билан аталган.¹³

¹³ Асака, Шаҳрихон районлари бўйича қулоқ қилинганлар рўйхати. Андижон вилояти ИИБ архиви.

Коллективлаштиришдаги бузилишлар ва қатағонлар, фожиаларнинг юз беришида Марказ томонидан Ўзбекистонга юборилган десантчилар ва республика миллий раҳбар ходимларининг ҳам улуши катта. Сталин 1930 йил 30 январда ўлка ва вилоятлар партия комитетларига йўллаган директив хатда маҳаллий ходимларнинг бир қатор районларда коллективлаштириш ўрнига бор кучларини қулоқ қилишга сарфлаётганлари кескин танқид остига олинган. Хатда партия сиёсати қулоқлаштиришдан иборат эмаслиги, қулоқ қилиш коллективлаштиришнинг бир қисми эканлиги, у коллективлаштириш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда амалга оширилмаслиги кераклиги ўқтирилган. Сталин коллективлаштиришнинг оғирлик марказини камбағал ва ўртаҳол деҳқонларнинг оммавий ҳаракатига таянувчи янги колхозлар қурилишига кўчиришни талаб қилган.¹⁴

В.Карпов коллективлаштиришга бош бўлган коммунистлар орасида иккиюзламачи ва мунофиқлар ҳам, назарий ва сиёсий билими, ҳаётий тажрибаси етарли бўлмаганлари ҳам кўплиги, улар колхоз тузишга қаратилган тарғибот ишларини ўз билганича олиб бориб, кўплаб сиёсий, мафкуравий, ташкилий, амалий хатоларга йўл қўйгани, бундан партиядаги мухолифатчилар усталик билан фойдаланганларини ёзади. Мухолифатчилар большевикларни коллективлаштиришга оид қарорлари тутуриқсиз дея бадном қилиш тактикасини қўллаб, «колхозларда ҳамма нарса умумий бўлади, унда ҳатто аёллар ҳам умумий, улардан карточка ёки талон билан вақтинчалик фойдаланилади», «колхозчилар умумий кўрпада ухлайди», «умумлаштириш ҳатто товуклар ва майда ҳайвонларгача қўлланилади» қабалида тарғибот олиб бориб омма ичида қўрқув, саросима туғдирганлар. Бу одамларда коллективлаштиришга нисбатан нафрат уйғотиш, колхозга киришдан бош тортиш, унга қарши курашга кўтаришга қаратилган эди. Мухолифат коллективлаштириш вақтида фаол аксилинқилобий ҳаракатга ўтган қулоқлар ва қисман ўртаҳоллар норозилигидан фойдаланиб кўзғолонлар уюштириш йўли билан фуқаролар урушини

¹⁴ Карпов В. Генералиссимус... – С.106 – 107.

келтириб чиқаришга умид боғлаган.

Марказ директивасини рўқач қилиб яҳудий миллатига мансуб большевиклар ўрнашиб олган маҳаллий партия ва ГПУ органлари ходимлари жойларда қулоқларнигина эмас, балки ўз ерида тонг-саҳардан кеч шомгача меҳнат қиладиган ўртаҳол, ўзига тўқ деҳқонларни ҳам талдилар, йўқ қилдилар. Айрим минтақаларда коллективлаштириш билан боғлиқ бўлмаган қулоққа тортиш амалиёти қўлланилган. Қулоқлаштириш 6 фоиздан 87 фоизга кўтарилиб кетган, қулоқ қилинганларнинг 60 фоизини ўртаҳол деҳқонлар ташкил этган районлар ҳам бўлган.

Қулоқлардан нафақат чорва, инвентарь, ҳатто уруғлик дон, озиқ-овқат ва бошқа мулклар тортиб олиниб, онадан янги туғилгандек яланғоч қилиб қўйилаётгани ҳақидаги ахборотлар Марказга юбориб турилган. Бу иш очликдан қирилишни тайёрлаш мақсадида қилинган. Очарчиликдан бутун-бутун оила, маҳалла, қишлоқлар аҳолиси қирилиб кетган. Ўлим шу қадар катта кўламда бўлганки, мурдаларни кўмиш катта муаммога айланган. Ҳатто ўлик кўмишга сафарбар этилганларга паёк берилгани боис паёк илинжида чала тирикларни ҳам кўмиб юбориш, одамларнинг очликка бардош беролмай бир-бирини еб қўйиши каби ҳолатлар расмий ҳужжатларда қайд этилган.

1932 йил августида колхоз мулкани ўғирлаганларга ўлим жазоси жорий қилинади. Халқда бу «уч бошоқ қонун»и деган кинояли ном олган, чунки унга кўра, ҳатто бошоқ терган болалар ҳам ўлимга ҳукм этилган. Мамлакат бўйича беш ойдан камроқ муддатда ўшандай деҳқонлар, болалардан 54645 киши судланиб, шундан 2110 киши отувга ҳукм қилинган.¹⁵

1932 йил декабрда кучга кирган янги паспорт тизими деҳқонларни ўзлари яшаб турган жойларга крепостной сифатида бириктириб қўйди, уларнинг бошқа жойга кўчиб кетиши ман этилди. Колхозчиларга паспорт берилмай, завод-фабрикаларда ишлашлари ман этилди. Чегара ҳудудларига ОГПУ қисмлари қўйилиб, очарчиликдан, ҳар хил таловлардан қочиб кетаётган деҳқонлар отила бошланди.

Хуллас, зўравонлик билан ўтказилган коллективлаштириш, қулоққа тортиш ва сургун қилиш фожеаларининг сабабчиси совет режими билан муҳолифат ўртасидаги беаёв ботиний кураш эди. Бу сиёсий кураш бутун мамлакатни қамраб олган, бундан Ўзбекистон ҳам мустасно эмас эди. Қолаверса, Марказнинг Ўрта Осиёдаги ваколатли органлари – ВКП(б) МКнинг Ўрта Осиё бюроси, ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги штаб-квартираси Тошкентда жойлашганди.

Коллективлаштиришни сунъий тезлаштириш ва бу борада «пойга»нинг авж олишида ВКП(б) МКнинг 1930 йил 5 январдаги «Коллективлаштириш суръати ва колхоз қурилишига давлат ёрдами бериш тадбирлари тўғрисида»ги қарори ҳал қилувчи роль ўйнади. Қарорда собиқ СССР ҳудуди 3 районга бўлиниб, ҳар бирида коллективлаштириш қачон тугалланиши белгиланди. Учинчи гуруҳга киритилган Ўзбекистонда бу иш 1933 йил баҳорида тугалланиши керак эди. Бироқ ВКП(б) МКнинг Сиёсий бюроси коллективлаштириш ҳолатини ўрганиб, Ўзбекистон коллективлаштириш жуда суст кетаётган ҳудудлар қаторида танқид қилинди. Бу ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюросига коллективлаштириш, қулоққа тортиш кампаниясини ҳаддан ташқари авж олдириш учун дастак бўлди.

Мамлакат бўйича қулоқ қилиш кампанияси Сиёсий бюронинг «Ёппасига коллективлаштириш районларида қулоқ хўжаликларини тугатиш тадбирлари тўғрисида»ги 1930 йил 30 январь қароридан сўнг бошланиши керак эди. Бироқ Ўрта Осиё бюроси ташаббуси билан Ўзбекистонда кампания бундан аввалроқ бошланди. 26 январда Ўрта Осиё бюроси «Қулоқларни синф сифатида тугатиш билан боғлиқ тадбирлар тўғрисида»ги масалани кўриб чиқиб, 28 январда «Ёппасига коллективлаштиришни ўтказиш ва қулоқларни синф сифатида тугатишда Ўрта Осиё партия ташкилотининг вазифалари тўғрисидаги» қарор билан 36 районни ёппасига коллективлаштириш райони деб эълон қилди. Унга кўра, 1930 йил баҳорида коллективлаштириш ва қулоқ хўжаликларини тугатиш 70 – 75 фоиз бажарилиши, яқка тартибда қишлоқ хўжалиги солиғи тўлайдиган барча хўжаликлар

¹⁵ Правда. 1988 г. 16 сентября.

қулоқ қилиниши керак эди.¹⁶ И.А.Зеленский бу қарорни тасдиқлашни ВКП(б) МКдан сўрайди. Бироқ Сталин бундай шошма-шошарликдан безовталанади. Чунки жойлардаги «ташаббустлар» Сиёсий бюро ишлаб чиққан асосий тадбирларни амалга оширишни барбод қилиши мумкин эди. Шунинг учун 1930 йил 30 январда Сталин барча партия ташкилотларига хат йўллаб, коллективлаштириш зиёнига қулоқ қилишга берилиб кетишга йўл қўймасликни талаб этган. Сталин ва Молотов имзолари билан Зеленскийга йўлланган телеграмма эса Ўрта Осиёда коллективлаштиришни жадаллаштиришдан огоҳлантиради: «Сизнинг 30 январдаги телеграммангизни олдик. Коллективлаштиришнинг тезкор суръатини СССР марказидан Ўрта Осиё районларига кўчиришни асоссиз деб ҳисоблаймиз. Бу районларнинг, айниқса, Тожикистоннинг ўзига хос шарт-шароитларини ҳисобга олиш талаб қилинади. Бу огоҳлантиришга жиддий қаранг ва коллективлаштириш ишини оммани ҳақиқий жалб этиш орқали ҳаракатлантиринг. Сталин, Молотов».¹⁷ Аммо Ўзбекистоннинг айрим ҳудудларида кампания бошланиб кетганди. Масалан, ЎзК(б)П Тошкент округ партия комитети бюросида 1930 йил 28 январда «Қулоқларни синф сифатида тугатиш билан боғлиқ яқин орадаги тадбирлар тўғрисида»ги масала кўриб чиқилади. Қулоқларни тугатиш учун батрак фаолларни ташкил қилиш, ахборот ва тайёрлов ишларини ўтказиш учун жойларга вакиллар юбориш, шунингдек, қулоқлар мол-мулкини мусодара қилиш, қамоққа олиш ва бошқа тадбирларни ўтказишда қишлоқ советларига ёрдам бериш учун шаҳарлардан 200 киши ажратиш ва уларни дарҳол жўнатишга қарор қилинади.¹⁸

Сиёсий бюронинг 30 январдаги қарорида қулоқларнинг уч тоифаси ажратилган: **биринчиси** – «аксилинқилобий фаол» қулоқлар, уларни концлагерларга, террорчилик акти ёки қўзғолон ташкилотчиларини эса отувга ҳукм этиш кўрсатилган; **иккинчиси** – қулоқ фаоллари унсурлари, айниқса, энг бой ва ярим помешчик

қулоқларни муайян ўлкадан узоққа сургун қилиш белгиланган; **учинчиси** – муайян район ҳудудидаги колхозлардан ташқаридаги янги участкаларга жойлаштириладиган қулоқлар.

Қарорда тугатиладиган қулоқ хўжаликлари жами деҳқон хўжаликларининг 3 – 5 фоизини ташкил этиши кўрсатилган. Ҳақиқатда эса айрим жойларда, жумладан, Ўзбекистонда қулоқ қилинганлар 10 – 15 фоизни ташкил этган.¹⁹

Қулоқлаштириш коллективлаштиришни тезлаштирувчи ўзига хос восита бўлди: 1930 йил мартга келиб мамлакат бўйича унинг даражаси 56 фоизга, РСФСР бўйича эса 57,6 фоизга кўтарилган.²⁰

Ўзбекистонда Марказнинг қулоқлаштириш масаласидаги директив кўрсатмаларига асосан қулоқ хўжаликларини аниқлашга ҳаракат қилинган. ЎзССР ХКСнинг 1930 йил 6 апрелдаги қарорида қулоқ хўжалиги деб топиш учун қуйидаги белгилар кўрсатилган: **1.** Қишлоқ хўжалик ишларида, касб-ҳунармандчиликда, корхоналарда мунтазам равишда ёлланма меҳнатдан фойдаланувчи деҳқон хўжаликлари. **2.** Ўз ерининг ярмидан кам бўлмаган қисмига пахта экадиган, боғдорчилик, узумчилик ва полизчилик хўжаликларида бир мавсумда 150 кун, бошқаларида 120 кундан ёлланма меҳнатдан фойдаланадиган хўжаликлар. **3.** Чорвачилик хўжаликларида бир йилда 2 ёлланма ходимни ишлатган хўжаликлар. **4.** Меҳнатга яроқли эркеклар бўлмаган тул хотинлар оиласи, етим-есирлар, ногиронлар ва ҳарбий хизматчилар оилалари хўжаликларида қишлоқ хўжалик ишлари учун битта доимий ёлланма ишчидан фойдаланган хўжаликлар. **5.** Тегирмон, обжувоз, турли дон ва меваларни қуритгич ва тозалагичлар, бошқа саноат корхоналарига эга бўлган хўжаликлар. **6.** Алоҳида жиҳозланган биноларини яшаш учун ёки корхона учун доимий ё мавсумий фойдаланиш мақсадида ижарага берадиган хўжаликлар. **7.** Механик двигателларга эга бўлган мураккаб қишлоқ хўжалик машиналарини мунтазам равишда фойдаланиш учун бе-

¹⁶ РИСТТДА. 62-фонд, 1-рўйхат, 2384-иш, 16 – 17-варақлар.

¹⁷ Трагедия советской деревни... Т.2. – С.131.

¹⁸ РИСТТДА. 62-фонд, 1-рўйхат, 649-иш, 72 – 81-варақлар.

¹⁹ Ивницкий Н.А. Судьба раскулаченных в СССР. – М.: Собрание, 2004. – С.14.

²⁰ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930 – 1960. – М.: Наука, 2003. – С.16.

радиган ёки бошқа хўжаликлар учун пулга ана шу машиналар билан муайян ишларни амалга оширадиган хўжаликлар. **8.** Ижарага топширадиган деҳқон учун асоратли шартлар билан ерни олувчи хўжаликлар. **9.** Оиласида меҳнатга яроқли эркаклар ва ўз ерига ишлов бериш учун хўжалик имкониятлари бўла туриб, ўзининг ерини ижарага берувчи ёки унга чоракорлар орқали ишлов берувчи хўжаликлар. **10.** Савдо ва саноат йўли билан эксплуатация қилиш мақсадида боғ, узумзор ва шунга ўхшашларни ижарага олувчи хўжаликлар. **11.** Аъзолари савдо, судхўрлик билан шуғулланувчи хўжаликлар ёки меҳнат қилмай бошқа даромад оладиган хўжаликлар, жумладан, руҳонийлар.²¹ 1932 йил 21 майда ЎзССР ХКС қабул қилган «Қулоқ хўжаликларининг белгилари тўғрисида»ги қарорда қулоқ қилинадиганлар доираси анча кенгайтирилди.

Ёппасига коллективлаштириш районларида қулоққа тортиладиган 2- ва 3- тоифадаги қулоқ хўжаликлари рўйхатлари районлардаги учликлар, ГПУ ходимлари билан бирга аниқланган ва тасдиқланган. Биринчи тоифадагилар ОГПУнинг юқори органлари томонидан кўрилган. Қулоқ қилинадиганлар рўйхатлари партия, комсомол ячейкаларида, колхозчилар ва камбағаллар мажлисларида юзаки муҳокама қилинган. Район учликларининг қулоқлаштириш бўйича қабул қилган қарорларигина у ёки бу хўжаликни қулоққа тортиш масаласини узил-кесил ҳал этган.

1930 йил 2 мартда И.Сталиннинг «Ютуқлардан эсанкираш» мақоласи «Правда»да босилиб чиқди. 14 мартда ВКП(б) МК «Коллективлаштириш ҳаракатида фирқа йўлини бузишларга қарши кураш тўғрисида» қарор қабул қилди. 2 апрелда ВКП(б) МК жойларга махфий хат юборди. Буларнинг ҳаммасида коллективлаштиришда йўл қўйилган хатолар, ихтиёрийликнинг бузилиши, маъмуриятчилик ва декретлаштириш қораланди. Қишлоқ хўжалик артелининг намунавий низомига ўзгартиришлар киритилди ва у 1930 йил 2 мартда матбуотда эълон қилинди. Унда ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштиришнинг аниқ миқдори, колхозга кираётган

деҳқонларда қолиши лозим бўлган таморқа ер, чорва моллари ва паррандаларнинг миқдори аниқ кўрсатилди. Аммо бу тадбирларга қарамай, деҳқонлар оммасининг советлар ва коммунистик партияга ишончи сўниб борди, улар коллектив хўжаликларидан чиқиб кета бошладилар, ҳатто айрим колхозлар тарқалиб ҳам кетди. Масалан, 1930 йил 25 март ҳолатига Ўрта Осиёда 535 та колхоз бузилиб, 11945 хўжаликка, 39 та эски колхоз 1698 хўжаликка бўлиниб кетди. Фақат 27 – 30 мартда 3 кун ичида Андижон, Бухоро, Зарафшон, Самарқанд, Сурхондарё, Фарғона, Хоразм округларида 270 янги колхоз, 24 эски колхоз тарқалиб кетган.²²

1930 йил 25 мартда Қўқондан йўлланган телеграммада округдаги 5 та ёппасига коллективлаштириш районидан 1 та 75 фоиз коллективлаштирилган район қолгани, колхозларнинг деярли ярми тарқалиб кетгани хабар қилиниб, бунинг сабаби сифатида ҳаддан ошишлар қулоқлар таъсирини кучайтириб юборгани, ўртаҳолларнинг норозилиги, эски колхозларнинг ёмон ишлаётгани ва коллективлаштиришга етарли тайёргарлик кўрилмагани кўрсатилган.²³

Натижада республика бўйича 1930 йил мартада коллективлашган хўжаликлар 47 фоиз бўлса, май ойига келиб бу кўрсаткич 29 фоизга тушиб қолди. Аммо советлар қисқа муддатли чекинишдан сўнг, 1930 йил кузидан якка хўжалик секторини иқтисодий жиҳатдан бўғиб қўйиш сиёсатини юргизди: уларга қишлоқ хўжалик солиғи кескин оширилди, фақат улардан олинadиган бир марталик солиқлар жорий қилинди, мажбурий тус олган давлат тайёрловлари ҳажми ортиб борди. Иқтисодий террор «колхоз қурилиши» режаларини сезиларли ошириб бажариш имконини берди.²⁴

Қулоқларни синф сифатида тугатиш асосида коллективлаштириш тез суръатда ўсди. 1930 йил ёзига келиб Ўзбекистонда деҳқон хўжаликларининг 56,7 фоизи коллективлаштирилган бўлса, 1932 йили бу кўрсаткич 74,9 фоизга яқин,

²² Трагедия среднеазиатского кишлака... Т.1. – С.224 – 225.

²³ Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Т.3. Кн.1. – М.: РОССПЭН, 2003. – С.259.

²⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Б.354.

²¹ ЎзР МДА. 837-фонд, 8-рўйхат, 311-иш, 80 – 82-варақлар.

1933 йили 91,7 фоиз, 1939 йили 99,5 фоизни ташкил этди.²⁵

Ўзбекистон советларининг IV қурултойи арафасида, 1931 йил 15 февралгача республиканинг 45 районидаги колхозлардан 2648 бой қулоқ ҳайдалган. Бироқ «колхоз тузуми» мустаҳкамланиб бориши баробарида уни «ғоявий-ташкилий» жиҳатдан мустаҳкамлаш шиори остида «душман ва синфий жиҳатдан ёт унсурлардан тозалаш» кампанияси кучайди, бу тозалов бадавлат қатламлардан чиққанлар, савдогарлар, ҳунармандлар, диндорларга қаратилди. 1932 йилнинг ўзида «тозалаш» кампанияси жараёнида республика колхозларидан 3550 қулоқ ҳайдалди, улардан 306 нафари колхоз раислари, 756 нафари бошқарув аъзолари, 425 нафари бошқарув котиблари эди.²⁶

1933 – 1934 йилларда Ўзбекистон партия ташкилотининг қишлоқдаги фавқулодда органи бўлган МТСнинг (Машина-трактор станциялари) сиёсий бўлимлари томонидан 30 мингдан ортиқ киши «суқилиб кириб олган» қулоқ ва «ёт унсур» сифатида колхозлардан ҳайдалди.²⁷ Буларнинг аксариятига ёпиштирилган «коллективлаштиришга қарши фаол чиққан» тамғаси мудҳиш 1937 – 1938 йилларда «Катта террор», «Қулоқлар операцияси» домига тортиш, сиёсий қатағон қурбони этишга замин, баҳона, асос бўлган.

Муҳожирлик. Юқоридаги каби репрессив чоралар, зўравонлигу таҳқирлашлар кўплаб деҳқонлар, шунингдек, шаҳардаги савдогар, ҳунарманд ва диндорларнинг юртни тарк этиб, муҳожир бўлиб чиқиб кетишларига сабаб бўлди. Муҳожирликка чиқиб кетиш тенденцияси 1930 йил март ойидан, яъни коллективлаштириш авжига минган бир пайтдан кучаяди. Афғонистонга чиқиб кетиш, айниқса, кўп бўлган. ОГПУ ахборот бўлими шарҳларида бу юртга ҳатто рус аҳолисининг бир қисми кўчиб келаётгани қайд қилинган. ОГПУ вакиллари Москвага йўллаган маълумотларда Сурхондарё округи Қўшсарой райони бўйича мол-мулк, уй ҳайвонларини сотган бойларнинг етти марта Афғонистонга ўтиб

кетишга ҳаракат қилгани, улардан 3 таси муҳожирликка чиқиб кетиб, 1 кишининг чегарада ушлаб қолингани; 9 март куни Паттакесар райони Учтут қишлоғида 10 та бой хўжалиги ва собиқ босмачилар советларга қарши кураш олиб бориш мақсадида Афғонистонга қочиб ўтгани қайд қилинган.

1930 йил 5 апрелгача бўлган тезкор ишлар якунлари ҳақидаги хабарда 19 бой, 12 ўртаҳол, 4 камбағал, 6 руҳоний, 31 савдогар, 11 ҳунарманд, 19 хизматчи, 1 ҳарбий, юмуши аниқланмаган 112 киши, жами 214 киши чегарадан ноқонуний ўтиб кетгани айтилади.²⁸

Тўлиқ бўлмаган маълумотларга кўра, Эронга 1073 нафар, Афғонистонга 1218 нафар, Хитойга 40 га яқин хўжалик ўтиб кетган, 1867 хўжалик чегарада тутиб қолинган.²⁹ Ҳақиқатдан, хорижга чиқиб кетганлар жуда кўп эди. Бу жараён мислсиз оғир кечган, бир қисм қочоқлар чегарачилар ўқидан ажал топса, айримлари Амударёдан қўлбола қайиқларда ўтиш жараёнида сувга чўкиб кетганлар.³⁰ Кўплаб оилаларни чегаралар бўлиб қўйган, қатағон сиёсати жигарларидан тириклайин айирганлар саноғи ҳам ҳали тўла аниқланган эмас.³¹

Сургун. 1930 йил 30 январдаёқ СССР ОГПУ коллегияси кенгашида қулоқлар операцияси даврида 2-тоифали қулоқларни кўчириш ҳақида қарор қабул қилинди ва ОГПУнинг 2 февралдаги 44/21-сонли буйруғи асосида Ўзбекистонда ёппасига коллективлаштириш районларидан сургун қилиш амалга оширила бошланди. Бунинг учун тезкор «учлик»лар тузилди, сургундагиларни қабул қилиб олиш, ҳисобга олиш, узлуксиз жўнатиб туриш учун комендантлар бошлиқ йиғув пунктлари ташкил этилди. Сургун қилинаётган оилаларга ўзлари билан болта, арра, белкурак, дурадгорлик асбоблари ва икки ойга етарли озиқ-овқат олишга рухсат берилган. Йиғув пунктларида соқчилик, сургун

²⁵ Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi (O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). Uchinchi kitob. – Toshkent: Sharq, 2010. – B.272.

²⁶ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Б.355.

²⁷ Ўша жойда.

²⁸ РИСТТДА. 62-фонд, 2-руйхат, 2141-иш, 13-, 104 – 106-варақлар; ЎзР МДА, 95-фонд, 1-руйхат, 2219-иш, 244-варақ; Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Т.3. Кн. 1. – С.306.

²⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. Т.3. – М: РОССПЕН, 2001. – С.332.

³⁰ 2002 йили Умра зиёрати вақтида Р.Шамсутдинов Абдуҳалил Абдусаломдан ёзиб олган эсдаликдан.

³¹ Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси... – Б.142 – 143.

қилинаётганларни қайнатилган сув билан таъминлаш, станцияларда овқатланиш, тиббий хизмат кўрсатиш пунктлари тузилган.

Йиғув пунктларини ОГПУ ходимларидан тайинланган комендант бошқарган. Комендант қўриқлаш, овқатланиш, тиббий-санитария хизмати кўрсатиш, сургун қилинаётганлар ҳисобини олиб бориш, ОГПУ тезкор гуруҳи билан алоқада бўлиш каби ишларни бажарган. Йиғув пунктларида ОГПУ ходимлари бошчилигида ҳисоб-тергов гуруҳлари тузилган, улар йиғув пункти комендантга бўйсунган. Тергов гуруҳи сургун қилинаётганларни текшириш билан шуғулланган, 30 – 50 нафар сургун қилинаётганлар орасига биттадан яширин айғоқчи қўйилиб, улар эшелон бошлиғи ихтиёрида бўлган.

Ҳар бир эшелонда 44 та вагон бўлиб, ҳар бир вагонга 40 тадан киши жойлаштирилган. Ҳар бир оила 30 пуддан кўп бўлмаган юк олиши мумкин эди. Юклар учун 8 та товар вагони ажратилган, битта вагонда эшелонни кузатиб боровчи ОГПУ комендантлари жойлашган. Комендант жисмоний қаршилик кўрсатишга восита бўлиши мумкин предметлар, алкоголь ичимлик ва бошқа нарсаларни топиш мақсадида исталган вагонда тинтув ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган.

ОГПУ раиси ўринбосари С.А.Мессинг 1930 йил 6 февралда Ўрта Осиёдаги доимий вакилликка йўллаган директивада 1- ва 2-тоифали қулоқлар бўйича операцияни ўтказиш тартиби кўрсатилган. Унга кўра, қулоқларни кўчириш уч ойда (февраль, март, апрель) амалга оширилиши, синфийликка қатъий амал қилиниши, асосий зарбани аксилинқилобий қулоқ унсурларга қаратиш, 1-тоифали қулоқларни қамоққа олишда қуруқ миқдор орқасидан қувмаслик, «учлик»лар ишида, айниқса, олий жазо чорасини қўллашда ўйлаб иш тутиш, бунда тузатиб бўлмайдиган аксилинқилобий фаол қулоқларга зарба бериш мақсадидан келиб чиқиш, операция муддати чўзиладиган тақдирда кўриладиган ишлар терговини ҳар томонлама қўнғи билан олиб бориш, зудлик билан ҳисоб-китоб қилиб, кўчириладиган хўжаликларни ташиш режасини юбориш, жойлардаги сиёсий ҳолат

тўғрисида аниқ ва тўлиқ ахборот бериб туриш, ўтказилажак операциялар, кўчирилаётганлар ва фаол қулоқларнинг хатти-ҳаракатлари, районлардаги сиёсий ҳолатни ушлаб туришга ОГПУ доимий вакиллари шахсан масъул эканлиги кўрсатилган.³² Шунингдек, унда аксилинқилобий бой-қулоқ фаолларни концлагерларга қамаш, алоҳида ашаддий унсурлар ва уларнинг гумашталарига нисбатан олий жазо чорасини (1-тоифадаги қулоқлар) қўллаш, 2 – 3-тоифадаги қулоқ-бойларни коллективлаштириш районларидан ташқарига, чегарадан узоқ, лекин миллий республика ҳудуди доирасидаги энг ёмон ерларга кўчириб жойлаштириш белгилаб қўйилган.

1930 йили Ўрта Осиёдан 2-тоифа бўйича 349 оила (1764 киши), 3-тоифа бўйича 159 оила (197 киши), жами 508 оила (1961 киши) сургун қилинди, 240 оила эса қулоқ қилингани ҳолда сургун қилинмай қолган.³³ Бу **биринчи бочқич** бўлиб, унда қулоқлар яқка ҳолда ҳукмга тортилиб сургун қилинган. 1930 йил охири – 1931 йил кўкламидан бошланиб, йил охиригача давом этган **иккинчи босқич**да оммавий сургун қилиш амалга оширилган.

Ўрта Осиё бюросининг 1930 йил 9 ноябрдаги «Кузги экиш кампаниясининг ва баҳорги пахта экиш кампаниясининг бориши ва баҳорги пахта экиш кампаниясига тайёргарлик кўриш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ ғалла экин майдонларини яшираётган, ғалла экинларининг сиқиб чиқарилишга қаршилик кўрсатаётган бойларга қарши қатъий қатағон қўлланган. Улар қамоққа олиниб, пахтачилик районларидан кўчирилган. ерлари тортиб олиниб, колхозларга, айрим ҳолларда камбағал ва ўртаҳол деҳқонларга бериб юборилган, пахта экиладиган ерлар ғалла экинлари билан банд қилинган.³⁴

ВКП(б) МК Сиёсий бюроси 1931 йил 25 февраль йиғилишида ОГПУга бир ой муддатда 200 – 300 минг қулоқ жойлаштириладиган посёлкаларни аниқлаш ва жойлаштиришга тайёрлаб

³² Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Т.3. Кн. 1. – С.150 – 151.

³³ Кўрсатилган манба. – С.533.

³⁴ РИСТТДА. 62-фонд, 1-рўйхат, 654-иш, 105-варақ.

қўйиш вазифасини юклаган.³⁵

ОГПУ раиси ўринбосари Л.Г.Миронов 1931 йил 25 мартда Тошкентга Е.Г.Евдокимовга (ОГПУнинг Ўрта Осиё бўйича доимий вакили) йўллаган телеграммасида Ўрта Осиё бюроси 6 март куни икки тоифадаги бойларнинг биринчисини қатағон қилиш, иккинчисини колхоз массивларидан ташқарига кўчиришга қарор қабул қилгани, 17 мартда Е.Г.Евдокимовга бу ҳақда хабар қилингани, Ўрта Осиё бюроси бойларнинг Украина ва Шимолий Кавказнинг пахтачилик районларига кўчирилишига қарши эмаслиги қайд этилган.³⁶

Ўрта Осиё бюроси 1931 йил 10 мартда қабул қилган қарорнинг 3-пунктида: «Ўрта Осиё республикаларида кўчириш бўйича ишларга раҳбарлик қилиш шахсан ўртоқ Серғозиевга (Ўрта Осиё бюроси ходимларидан бири – Р.Ш., М.А.) юклатилсин, 5 кун ичида бу ҳақда Ўрта Осиё бюросига ахборот тайёрлаш ундан талаб қилинсин»³⁷, – деб кўрсатилган.

ОГПУ раиси ўринбосари Г.Г.Ягода ва махсус бўлим бошлиғи Е.Г.Евдокимов 1931 йил 27 майда ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакили раис ўринбосари В.А.Каруцкийга йўллаган меморандумда Ўрта Осиёда тўпланиб қолган қочоқ қулоқлар ишини жўнгина расмийлаштиришга рухсат берилгани, аниқланган ҳақиқий қулоқларни аввалги жойига, қулоқлар посёлкаларига қайтаришга ҳам розилик билдирилгани қайд этилган.³⁸

ВКП(б) МК Сиёсий бюроси 1931 йил 20 июнда «Ўрта Осиёдан қулоқларни кўчириш тўғрисида» қарор қабул қилди. Ўрта Осиё бюроси котиби К.Я.Бауманнинг Ўрта Осиёдан 3 минг қулоқ хўжалигини Украинага, 3 мингини Шимолий Кавказга кўчириш ҳақида С.Косиор (Украина К(б)П МК биринчи котиби) ва Б.П.Шеболдиев (Шимолий Кавказ ўлка партия комитети биринчи котиби) билан келишилган таклифини маъқуллайди. Қулоқ хўжаликларини Украина ва Шимолий Кавказга жойлаштириш ОГПУ раиси

ўринбосари Е.Г.Евдокимовга топширилган.³⁹

Сиёсий бюро 1931 йил 13 июлдаги йиғилишида Ўзбекистон ва Тожикистондан Шимолий Кавказ ва Украинага кўчирилаётганлардан пахта етиштиришда фойдаланишга қарор қилиб, мазкур ҳудудлар бўйича қулоқ хўжаликлари тақсимотини белгилайди.⁴⁰

ЎзК(б)П МК, республика ҳукумати ва ГПУси 28 та шаҳар ва районнинг ҳар бирига биттадан масъул ходимни вакил қилиб юборди⁴¹; Денов, Қува, Қўқонга шу районлар партия комитетлари котиблари масъул вакил қилиб тайинланди.⁴² Вакиллар жойларда райком котиблари ва ижроқўм раислари таркибида «учлик»лар ташкил этишлари, қулоқларни пахта йиғимтерими бошлангунга қадар қўлга олиб, сургун қилишлари белгиланган.

Ўрта Осиёдан қулоқларни сургун қилишга Е.Г.Евдокимов умумий раҳбарлик қилган, Ўзбекистонда бу тадбир ЎзССР ГПУсига раҳбар бўлган Р.А.Пиляр, В.М.Круковский бошчилигида ўтказилган.

В.А.Каруцкий 1931 йил 28 августда ЎзК(б)П МК котиби А.К.Лепа ва МК аъзоларига берган қисқача ахборотида Андижон, Наманган, Сариосиё, Шаҳрихон, Марғилон, Эски Бухоро, Тошкентнинг Қибрай қишлоғида қулоққа тортиш ва сургунга қарши норозилик ҳаракатлари, террорчилик актлари содир этилгани ҳақида батафсил маълумот келтирилган. Унда республика бўйича 3500 хўжалик (18672 киши) сургун учун темир йўл станцияларидаги йиғув пунктларида тургани қайд этилган.⁴³

Қулоқ хўжаликларини вагонларга жойлаш 24 августдан бошланиб, 25 августда эшелонлар йўлга чиққан. Ҳар куни иккитадан эшелон жўнатилган, улардан бири Каспий денгизи орқали Шимолий Кавказ ўлкасига, иккинчиси Калининск орқали Украинага йўл олган. Шимолий Кавказга сургун қилинганлар Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларидан, Ук-

³⁵ РИСТТДА. 62-фонд, 1-рўйхат, 738-иш, 4 – 5-варақлар.

³⁶ РФ ФХХМА. 2-фонд, 9-рўйхат, 332-иш, 18-варақ.

³⁷ Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси... – Б.185.

³⁸ РФМДА. 9479-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 25-варақ.

³⁹ Трагедия советской деревни... Т.3. – С.146.

⁴⁰ Кўрсатилган манба. – С.149 – 151.

⁴¹ ЎзРПДА. 58-фонд, 7-рўйхат, 250-иш, 48-варақ; Трагедия Среднеазиатского кишлака... Т.2. – С.16 – 17.

⁴² Трагедия среднеазиатского кишлака... Т.2. – С.17.

⁴³ РИСТТДА. 62-фонд, 1-рўйхат, 2138-иш, 95 – 96-варақлар; 2520-иш, 93-варақ.

раинага сургун қилинганлар Тошкент, Фарғона вилоятларидан бўлган.

Сургун қилинаётганлар қулоқ қилишда тартиб олинган мол-мулк ва қисман маҳаллий ресурслардан 2-3 ойга етарли озиқ-овқат, ўртача 60 – 70 фоизи асбоб-ускуна, от, қишлоқ хўжалик инвентарлари, қишлоқ кийим-кечак, оёқ кийим, ёзги уст-бош билан таъминланган.

Шимолий Кавказга сургун қилинаётганлар ўзлари билан 67477 пуд буғдой ва ун, 6791 дон тандирда ёпилган нон, 11387 та болта, 6962 та лопатка, 13216 та арра, 1000 та лом олиб кетганлар. Украинага сургун қилинганлар ўрнашадиган жойларига 900 бош от, 920 та арава, 505 та плуг, 505 та сихмола, 11940 килограм буғдой, ем ва дағал хашак етказилган.⁴⁴

Сургун қилинганлар Украина ва Шимолий Кавказ районларидаги махсус меҳнат посёлкаларига жойлаштирилади. Улар бу ерлардаги пахтачилик совхозлари ва қишлоқ хўжалик артелларида махсус кўчкиндилар сифатида мислсиз оғир шароитларда ҳаёт кечирадилар.

Сургун қилишнинг **учинчи босқичи** 1932 йилга тўғри келади.

Ўрта Осиё бюроси 1932 йил январидан Фарғона водийси пахтакор районларидан 1000 хўжаликни ихтиёрийлик тамойили асосида Тожикистон ССРга кўчиришга қарор қилади. ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги коллегияси ушбу қарорга кўра Тожикистонга Асака районида 700, Риштон районида 300 хўжаликни кўчириш мақсадга мувофиқ деб топади. Тадбирни амалга ошириш комиссияларида Тожикистондан масъул вакиллар иштирок этадилар, кўчирилаётганларни расмийлаштириш, уларни олиб келиш учун кетадиган барча куч ва маблағ Тожикистон ҳисобидан бўлиши кўрсатилган. Кўчирилаётганларнинг озиқ-овқат ва йўл харажатлари ҳам Тожикистонга юклатилган.⁴⁵ Номига ихтиёрийлик, аслида, зўравонлик билан кўплаб деҳқонлар водийдан Тожикистонга кўчирилган. Шунингдек, водийдан Озарбайжонга ҳам деҳқонлар ихтиёрий-мажбурий тарзда кўчирилган. Улар пахтачилик соҳасида тажрибакорлар деб аталган.

1932 йили ҳам Ўзбекистон Республикасининг ички ҳудудларига қулоқ хўжаликлари сургун қилинди. ВКП(б) МК Сиёсий бюросининг 1932 йил 10 апрелдаги «Қулоқларни сургун қилиш ҳақида»ги қарори асосида сургун май ойида ўтказилди. Сургун қилинганлар миқдори республика бўйича 6145 хўжалик (24778 киши) бўлган.⁴⁶

1933 йили Ўзбекистондан Бошқирдистон, Татаристон, Чувашистон ва Шимолий Қозоғистонга учинчи тоифали қулоқ хўжаликлари якка, оилавий ҳамда оммавий тарзда сургун қилинди. Бу сургуннинг **тўртинчи босқичи** эди. 1933 йил 8 майда ВКП(б) МК ва совет ҳукумати «Деҳқонларни оммавий кўчиришни тўхтатиш, қамоққа олиш ва қамоқхона жойларни камайтириш тўғрисида» махфий директив йўриқнома чиқарди. Унда мамлакатнинг 14 та минтақасидан 12 минг, жумладан, Ўрта Осиёдан 500 хўжалик сургун қилиниши кўрсатилган. Йўриқнома Сталин ва Молотов имзолари билан Ўзбекистонга ҳам юборилган. Унга кўра Ўзбекистонда ҳам қулоқ қилиш, сургун 1933 йили давом этади.

ОГПУнинг махфий-сиёсий бўлим бошлиғи Г.А.Молчанов 1933 йил 23 мартда ОГПУ раиси ўринбосари Г.Г.Ягодага йўллаган мутлақо махфий билдиргида Ўрта Осиё ва Бошқирдистонда жойлаштирилган 3-тоифали қулоқларни Қозоғистонга сургун қилиш ҳақида таклифлар тушаётгани муносабати билан Ўрта Осиёдаги 3-тоифали махсус посёлкаларни тугатиш мақсадга мувофиқ эмаслиги айтилган. 1933 йил 22 майдаги маҳбусларни якка тартибда Қозоғистон меҳнат посёлкаларига жўнатиш режасида Ўрта Осиёдан 1933 йил июнь – июль ойларида 3 минг киши Акмолинскнинг Шортандин районига жойлаштирилиши кўрсатилган.⁴⁷ ГУЛАГ бошлиғи М.Д.Берман 1933 йил 23 майда тасдиқлаган сургун қилинганларни ОГПУнинг Қозоғистондаги меҳнат посёлкаларига қабул қилиш режасида Ўрта Осиёдан Шортандин районига 2 минг киши киритилиши қайд этилган.⁴⁸ ОГПУ

⁴⁶ ЎзР ПДА. 58-фонд, 8-рўйхат, 229-иш, 81 – 83-варақлар.

⁴⁷ РФ ФХХМА. 2-фонд, 11-рўйхат, 1309-иш, 16-варақ; 1313-иш, 79-варақ.

⁴⁸ Трагедия среднеазиатского кишлака... Т.2. – С.474

⁴⁴ РФ ФХХМА. 2-фонд, 9-рўйхат, 539-иш, 243 – 244-варақлар.

⁴⁵ ЎзР МДА. 90-фонд, 4-рўйхат, 90-иш, 2 – 3-варақлар.

махсус посёлкалар бўлимининг 1933 йил 19 июлдаги хизмат хатида шундай дейилган: «Шу йил 15 июндан 20 июнигача Ўрта Осиёдан Шортандин станциясига 500 оила – тахминан 2500 киши келиб меҳнат посёлкаларига қўшилади. Бундан ташқари, шу йил июль ойида Шортандин станциясига 3 йилдан 5 йилгача қамоқ жазосига ҳукм этилган 30 000 кишидан иборат маҳбуслар келтирилади, улар ҳам меҳнат посёлкаларига қўшилади, уларнинг оилалари ҳам кейинчалик келтирилади».⁴⁹ Маълум бўладики, Шимолий Қозоғистондаги махсус меҳнат посёлкаларида сургун қилинган қулоқлар билан ГУЛАГ ва ИТЛ лагерларидан келтирилган маҳбуслар биргаликда кун кечирганлар, меҳнат қилганлар. Ўзбекистондан ҳам 2-тоифадаги, ҳатто 3-тоифадаги қулоқлар ҳамда Ўрта Осиё лагеридаги ўзбекистонлик маҳбуслар Қозоғистонга сургун қилинган.

Ўзбекистондан Украина, Шимолий Кавказ ва Шимолий Қозоғистонга сургун қилинганларнинг махсус посёлкалардаги турмуш ва меҳнат шароити азоб-уқубатларга тўла, уларга муносабат инсонийликка мутлақо зид бўлган. Бунга гувоҳлик берувчи ҳужжатлар бисёр. Жумладан, Одесса вилоятидаги пахтачилик совхозларида текшириш ўтказган В.Фейгин СССР ХКС қошидаги назорат комиссияси раиси Н.К.Антиповга ёзган мактуб⁵⁰, Шимолий Кавказ ўлкасига сургун қилинганлар ҳаётини шахсан кузатган Н.Жерлицин хотираларидаги⁵¹ манзаралар кишини даҳшатга солади.

1936 йил 19 февралда Шимолий Қозоғистон Шортандин районидаги 37-сон меҳнат посёлкасида 28 киши имзоси билан Ўзбекистон ССР МИКга йўлланган илтимосномадаги қуйидаги сатрлар қатағонга айблов, ноинсоний тузум жабрини тортганлар қалб фарёди бўлиб янграйди:

«... 90 фоизимиз топширилган ишни эплай олмаяпмиз, шунинг учун ҳам оиламиз у ёқда

турсин, ақалли, қисқа муддат бўлса ҳам ўзимизни боқиш учун зарур бўлган меҳнат кунига эга эмасмиз. Манглай теримиз билан ризқ-насиба топа олмаганимиз сабабли жорий 1936 йилдан бошлаб очликка маҳкум этилганмиз, ҳеч бир жойдан ҳеч қандай ёрдам ололмаётганимиз сабабли секин-аста очликдан ўлишдан бошқа иложимиз қолмаган.

Ҳолбуки, бизлар яшашни, ишлашни, ўзимизни бардам тутиш учун бир бурда нонни ҳалол топиб ейишни хоҳлаймиз. Агар бардош бериш мумкин бўлганиқлимда ва ўз ихтисослигимиз – пахтачилик бўйича ишлаганимизда социалистик давлатга кўпроқ фойда келтирган бўлар эдик. Шимолий Қозоғистонга кўчирилган 1523 нафар кишидан 185 кишигина тирик қолди. Қолган кишилар иқлимга ва биздан катта куч-қувватни талаб этаётган меҳнатга мувофиқлашмаганлигидан, шунингдек, 40 градусли аёз ва бўронлардан вафот этиб кетдилар.

Биз шунга ишонамизки, ҳукуратимиз бизнинг бутунлай қирилиб кетишимизга йўл қўймайди...»⁵²

ЎзССР МИК раиси ўринбосари Д.И.Манжара ушбу илтимосномани 1936 йил 8 июлда Ўзкомпартия МК котиби Акмал Икромовга йўллайди.⁵³ Бироқ МК бу масалага эътибор қаратмай, ишни кўриб чиқишни Республика Ер ишлари халқ комиссарлигига топширади. Масала бу ерда ҳам ўз ечимини топмайди. Комиссар ўринбосари М.Бисеров 1936 йил 20 июлда ЎзКП МКга йўллаган хатида шундай ёзган: «Шимолий Қозоғистоннинг Шортандин районидаги 37-меҳнат посёлкасидаги 185 кишидан иборат ўзбеклар гуруҳидан Ўзбекистонга кўчириш тўғрисидаги ариза нусхасини сизга юбормоқдаман. Бунинг боиси шуки, бунга ўхшаш аризалар бизларга бир неча бор тушмоқда. Шунинг учун бу масалани Ўзбекистон КП(б) МК муҳокамасига қўйишни сўрайман».⁵⁴

МК хатни яна Ер ишлари халқ комиссарлигига ҳал этиш учун қайтаради. Комиссарлик қайта кўриб чиқиб, Шортандин районидаги ўзбек меҳнат сургунидагилар Қозоғистонда-

⁴⁹ Шамсутдинов Р., Акбарова М. Шимолий Қозоғистон сургунидаги юрдошлар қисмати. – Тошкент, 2009. – Б.115.

⁵⁰ Украина Республикаси Марказий давлат ва коллектив ташкilotлари архиви (Бундан кейин УРМДВЖТА деб ёзилади). 1-фонд, 20-руйхат, 6751-иш, 1 – 3-варақлар.

⁵¹ Жерлицын Н. Изгибы судьбы. Из истории села Николо-Александровского. – М., 2001. – С.256 – 257.

⁵² ЎзР ПДА. 58-фонд, 12-руйхат, 608-иш, 139 – 140-варақлар.

⁵³ Ўша жойда.

⁵⁴ Қўрсатилган манба. 132-варақ.

ги «Ўзбексовхозпахта»га қарашли совхозларга жойлаштирилиши мумкин деб ҳисоблайди. Лекин масала ечимини топмай, бюрократик ёзишмалар ҳолида қолади. Фожиа шундаки, Ўзбекистон Республикасининг партия, совет, хўжалик ташкилотлари, раҳбарияти ўз фуқаролари додига қулоқ осмади, аниқроғи, уларнинг бирор чора кўришга қурби етмасди. Бу қаттол замоннинг, мустабид тузумнинг жирканч афтангори, мустамлака юрт фожиасини тасаввур қилиш учун кичик бир мисол, холос.⁵⁵

Ўзбекистон халқи бошқа халқлар қатори фашистлар Германияси устидан қозонилган ғалабага катта ҳисса қўшди. Ўзбекистондан Украинага, Шимолий Кавказга, Шимолий Қозоғистонга, Ўрта Осиёнинг ички районларига сургун қилинганлар, ГУЛАГ лагерларидаги ўзбекистонлик маҳбусларнинг ҳам буюк ғалабада муносиб улуши бордир.

Уруш тугагач, совет ҳукумати сургун қилинганларнинг ўз юртларига қайтишига рухсат берди. 1946 йил 10 августда СССР Министрлар Совети «Ставрополь ўлкасидаги махсус посёлкалардаги алоҳида режимни бекор қилиш тўғрисида» 1767-769 СС қарорини эълон қилди. Унга мувофиқ махсус посёлкалардаги алоҳида режим бекор қилинди, комендатуралар тугатилиб, махсус посёлкаларда низомсиз қишлоқ хўжалиги артеллари тузишга рухсат берилди.⁵⁶ Шу ва бошқа қатор директив ҳужжатлар асосида бутун СССР ҳудудида сургун қилинган собиқ қулоқларни озод этиш, ўз юртларига қайтариш жараёни бошланди. Ўзбекистондан сургун қилинганлар ҳам ўз юртларига қайтиш имкониятига эга бўлдилар. Ўзбекистоннинг ўзида ҳам махсус посёлкалардаги кўчирилганлар комендатура режимидан озод бўлдилар. ЎзССР Министрлар Совети раиси Н.А.Муҳитдиновнинг 1951 йил 21 декабрида СССР Министрлар Совети раиси Г.М.Маленковга ёзган хатида Ўзбекистонда 1931 – 1933 йиллардаги колхоз қурилиши даврида сургун қилинган деҳқон оилаларидан 1951 йилнинг 1 ноябрь ҳолатига кўра 5361 киши, жумладан, 3430 катта ёшдаги ва 1931 болалар мавжудлиги, миллий таркибига

кўра ўзбек, тожик ва руслардан иборат бўлгани, уларнинг катта қисми кексайиб қолгани ҳолда Пахтачилик министрлиги тизимида 5654 киши ва Совхозлар министрлигида 1198 киши меҳнат фаолиятини давом эттираётганлиги кўрсатилган. Шунингдек, сургун қилинган деҳқон оилалари махсус посёлкаларда муқим ўрнашиб, ўз хўжаликларига асос солгани, аксарият қисми колхоз аъзоси ва совхоз ишчилари эканлигини инобатга олиб уларни махсус ҳисобдан чиқариш ва махсус посёлка билан боғлиқ чекловларни бекор қилиш сўралган.⁵⁷ 1952 йил 7 январда СССР Ички ишлар министрлигининг 125/С хати билан Н.Муҳитдиновнинг таклифига ижобий ҳулоса берилган. СССР Министрлар Советининг 1952 йил 10 январдаги 119/37 С қарори билан «ЎзССР махсус посёлкаларидаги алоҳида режимни бекор қилиш тўғрисида»ги қарорига асосан СССР давлат хавфсизлиги министрининг 1952 йил 23 январдаги №19 буйруғи билан ЎзССР махсус посёлкаларидаги 1451 кишига нисбатан алоҳида режим бекор қилинди. 1954 йил 13 августда СССР Министрлар Совети «Собиқ қулоқлар ва бошқа шахслардан махсус посёлкалар бўйича чекловларни бекор қилиш тўғрисида» қарор қабул қилди. Унга асосан 1929 – 1930 йилларда ёппасига коллективлаштирилган районлардан сургун қилинган собиқ қулоқлардан чекловлар олиб ташланди.⁵⁸

Шу тариқа 15 йил давом этган сургун ниҳоясига етди. Аммо ноҳақ қулоқ қилиниб, сургун этилган минглаб, ўн минглаб одамлар азоб-уқубатларининг захри узоқ вақтларгача кетмади. Фақат истиқлол туфайли юз минглаб деҳқонлардан «қулоқ» тамғаси олиб ташланди, улар реабилитация қилинди. Уларнинг шу бугунги кунга эсон-омон етиб келганлари кексалик гаштини суриб, Тангри таолодан юрт тинчлигини, осойишталигини, халқимиз равнақини тилаб ҳаёт кечирмоқдалар. Уларнинг фарзандлари, набиралари Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш, юрт бойлиги, моддий-маданий фаровонлигини юксалтириш, демократик давлат, фуқаролик жамиятини қуриш учун бир ғайратларига ўн ғайрат қўшиб меҳнат қилмоқдалар.

⁵⁵ Шамсутдинов Р., Акбарова М. Шимолий Қозоғистон сургундаги юртдошлар қисмати. – Б.156 – 157.

⁵⁶ Трагедия среднеазиатского кишлака... Т.3. – С.195 – 196.

⁵⁷ История СССР. 1992. №1. – С.141.

⁵⁸ Трагедия среднеазиатского кишлака... Т.3. – С.200.

КОЛЛЕКТИВЛАШТИРИШГА ҚАРШИ ДЕҲҚОНЛАР ҚЎЗҒОЛОНИ

Музробжон Абдуллаев (докторант),
Шамсутдин Темиров

Резюме: Мақолада ёппасига коллективлаштиришга қарши ўзбек қишлоқларида юз берган оммавий норозилик ҳаракатлари моҳияти архив манбалари асосида ёритилган.

Калит сўзлар: коллективлаштириш, деҳқонлар қўзғолони, қулоқ қилиш, қишлоқ аксилинқилоби.

Резюме: В статье на основе архивных источников освещаются сущность массовых движений дехканских масс против коллективизации, раскулачивание, ссылка в узбекских кишлаках.

Ключевые слова: коллективизация, крестьянские (дехканские) движения, раскулачивания, кишлачная контрреволюция.

Annotation: In this article the essence of mass movement of peasants against collectivization in uzбек kishlaks (village in Central Asia) is described on the base of archive sources.

Key words: collectivization, peasants' movement, dispossession of kulaks, counter-revolution.

Октябрь инқилобининг навбатдаги йиллигини нишонлаш арафасида, 1929 йил 7 ноябрда «Правда» газетасида Сталиннинг «**Буюк бурилиш йили**» номли мақоласи эълон қилинди. Унда социализм бутун фронт бўйлаб ҳужумга ўтганлиги, социалистик индустрияни яратишда, яқка деҳқон хўжаликларини коллективлаштиришда, кишилар турмуши ва онгида катта инқилобий ўзгаришлар юз беришида, деҳқонларнинг оммавий равишда колхозга киришида, қулоқларни синф сифатида тугатишда буюк бурилиш юз берганлиги қайд этилган. Биринчи 5 йиллик режа муддатини қисқартириш учун коллективлаштириш сари йўл тутилгани, социалистик қурилишнинг барча жабҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилгани, жумладан, деҳқонларнинг оммавий равишда колхозларга кираётганлиги алоҳида таъкидланган.

Ҳақиқий аҳволга қарама-қарши тарзда, Сталин партия деҳқонларнинг асосий қисмини янги социалистик тараққиёт йўлига олиб чиқишга

эришди, ўртаҳол деҳқонлар ҳам колхозга кира бошлади деб кўрсатган. Аслида, деҳқон хўжаликларининг бор-йўғи 6 – 7 фоизи колхозларга бирлашган эди. Колхозлаштиришдаги нуқсон ва камчиликлар ҳақида лом-мим дейилмаган. Колхозлаштиришда сунъий тезлаштириш йўлидан борилган. Бунда Сталин қуйидаги 2 мақсадни кўзлаган: **биринчидан**, индустрлаштиришнинг тенги йўқ, мислсиз дастурини амалга ошириш учун Совет давлати ўз қўлида иқтисодий ва сиёсий дастакни мужассамлаштириши керак эди. Коллективлаштиришни зўрлик билан амалга оширишгина ана шу дастакни бериши мумкин эди; **иккинчидан**, Сталин чинакам марксчи сифатида Лениннинг ҳозирча биз майда деҳқонлар мамлакатада яшарканмиз, Россияда коммунизмга нисбатан капитализм учун анча мустаҳкам иқтисодий база мавжуд деган ғоясига амал қилган. Майда деҳқонлар қишлоғининг социалистик шаҳар ортидан бориши учун Сталин қишлоқда колхоз ва совхоздан иборат йи-

рик социалистик хўжаликни ўрнатиш йўлидан боришни афзал кўрган.

Коллективлаштиришнинг **«кучайтирилган суръати»** асосида мамлакатни «қандайдир уч йилдан сўнг» дунёдаги энг ғаллакор мамлакатга айлантириш кўзда тутилган, Сталин зўрлик билан коллективлаштиришга қарши турганларнинг барчаси билан кескин кураш олиб борилишини уқтирган.

Коллективлаштириш жаҳон тажрибасида қўлланилмаган янги феномен эди. Коллективлаштириш ҳар бир оилани ўз гирдобига тортган. Колхоз тузуми 75 йиллик умрида маълум маънода ўзини оқлади, мамлакатни озиқ-овқат билан таъминлади. Бироқ коллективлаштиришда жуда кўп хато ва камчиликларга йўл қўйилди, маъмурий буйруқбозлик, куч ишлатиш органларининг зўравонлиги, қатағон амалиёти кенг қўлланилди.

1930 йили колхозларга 6,6 миллион якка хўжаликни (34 фоиз) жалб этиш, колхозлар сонини 56 мингга етказиш, шудгор, ҳайдалган ерларни, инвентар ва иш ҳайвонларини умумлаштириш режалаштирилди. Бу жараён ВКП(б) МКнинг 1930 йил 5 январдаги **«Коллективлаштириш суръати ва колхоз қурилишига ёрдам бериш тадбирлари тўғрисида»**ги қарори билан янада тезлаштириб юборилган. Шу қарордан келиб чиқиб Ўзбекистон Компартияси МК 1930 йил 17 февралда «Коллективлаштириш ва қулоқ хўжаликларини тугатиш тўғрисида» қарор қабул қилгандан сўнг жараён янада кенг авж олди. 1930 йил 1 январигача деҳқон хўжаликларининг 10 фоизи, 1 мартгача 44,8 фоизи коллективлаштирилди.

Коллективлаштиришда ихтиёрийликка амал қилинмади, зўравонлик, сургун ва қатағон қилиш амалиёти кенг қўлланилди. Оммани қўрқув ва ваҳима камраб олди. Улар ўз хўжаликларини қаровсиз ташлаб қочдилар, чорва молларини сўйиб юбордилар ёки бозорга олиб бориб арзонга сотдилар, ғалла, озиқ-овқат маҳсулотлари кескин камайиб очарчилик юзага келди, одамлар қадр-қиммати оёқости қилинди. Буларнинг ҳаммаси халқ оммасининг советлар ҳокимиятига қарши норозиликни келтириб чиқарди. Норозилик кучайиб, деҳқонлар қўзғолони ва деҳқонлар урушининг келиб чиқиш хавфини туғдирди. Шундай бир пайтда «босмачилик»

ҳаракати қайтадан кўтарилди. Бу ҳолат ОГПУнинг¹ 1929 йилги махфий маълумотларида ўз ифодасини топган.

Андижон округи Тўрақўрғон қишлоғидаги собиқ «босмачи» уйида таниқли кўрбошилар кенгашида Тожикистон ва Фарғонадаги «босмачилик» масаласи муҳокама қилинган. Андижон округи Қизил арвот қишлоғида кўнчилик ва деҳқончилик билан шуғулланаётган собиқ кўрбошилар от сотиб олиб ўзларининг йигитлари билан алоқа ўрнатганлар. Тожикистондаги воқеалар муносабати билан Ўш округидаги собиқ «босмачилар» ҳаракатга тушиб қолишган, уларга ёрдам бериб турган таниқли кишилар қурол сотиб олиб «босмачилар» тўдасини тузиб, совет ҳукуматига қарши чиқишга қарор қилганлар.

Қизилқия районида маҳаллий бой хўжаликлар эгалари йиғилишини чақириб, Иброҳимбекдан хат олгани, унда қўшин билан Тожикистонга киргани ва тез орада Ўшга Афғонистондан Фарғона «босмачи» қўшинларининг собиқ қўмондони Шермуҳаммадбек (Кўршермат) келиши айтилган. Йиғин аҳли «босмачилик»ни қўллаб-қувватлашини айтган. Шу райондаги собиқ кўрбошилар йиғилишида қўзғолонга ҳозирлик кўриш масаласи кўриб чиқилган. Қурол сотиб олиш учун махсус киши ажратилган.²

Коллективлаштириш жараёнида миллатлараро муносабатлар ҳам кескинлашди. ОГПУ маълумотларидан айримларини айнан келтиришни жоиз деб билдик:

«В Папском районе Ферганского округа участились столкновения между узбеками и киргизами на почве постоянных земельных споров. То же самое отмечено в Ходжентском округе. Между таджиками Исфаринского района и киргизами на почве водопользования имела место драка с участием со стороны киргизов до 100 человек. Среди узбеков националистической интеллигенции предстоящая чистка соваппарата встречена почти повсеместно враждебно. В выступлениях крупнейших идеологов отмечаются следующие моменты: «чистка будет чистой узбеков; за неимением рабочих и крестьян ко-

¹ Объединенное государственное политическое управление (Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси – БДСБ).

² «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). Т.7. – М., 2004. – С.259.

ренной национальности насаждают русских» (Андижан); «предатели, продавшись за карьеру, выбрасывают из учебных заведений узбекских детей» (Самарканд) и т.п. На этой почве фиксируются настроения в пользу басмачества: «Наш узбек, если недоволен властью, вооружается и организовывает басмачество, вот эту горячую кровь узбека и надо ценить; басмачество добьется освобождения мусульман» (Андижан)». ³

ОГПУнинг Сталинга йўллаган хатларидан бирида Ўзбекистоннинг Андижон ва Фарғона округларида аҳолининг буғдой ва маккага бўлган муҳтожлиги оқибатида норозилик чиқишлари юз бергани, бундан антисовет унсурлар фойдаланаётганлари акс эттирилган. Бу ҳужжатнинг ҳам аслини келтирамиз:

«Несмотря на то, что количество посевищиков хлопка в Узбекистане в текущем году увеличилось и пропорционально возросла потребность дехканства в привозном хлебе, завоз хлеба ограничен прошлогодними размерами. На этой почве создавалось некоторое напряжение на хлебном рынке, в первую голову в Андижанском и Ферганском округах, где к июню месяцу количество пшеницы, выбрасываемой для снабжения хлопкоробов, значительно сократилось по сравнению с предыдущим периодом. В результате по Андижанскому округу норма снабжения хлопкоробов пшеницей сократилась с пяти до трех пудов, причем в первую очередь пшеница отпускается колхозникам и беднякам, не получавшим нормы в апреле и мае. Это решение вызвало широкое недовольство среди основных слоев хлопкоробов, в результате чего зарегистрирован ряд выступлений с требованием увеличить норму выдачи пшеницы.

В Курган-Тепе Андижанского округа толпа дехкан 200 человек отказалась от получения пшеницы по три пуда, требуя доведения до пяти пудов. С аналогичными требованиями выступала толпа дехкан в Манакском ширкате, причем, не добившись результатов, дехкане побросали членские книжки. В кишлаке Суфи толпа дехкан в 200 человек требовала выезда председателя КИКа и инструктора Хлопсоюза в Андижан – добиться увеличения нормы. На ст. Серово Ферганского округа в ширкат явилось 300 человек

с требованием немедленного снабжения хлебом». ⁴

ОГПУнинг «Басмачество и вооружённые антисоветские выступления в Средней Азии и Казахстане» номли Москвага йўллаган хатида 1929 йил сентябрь ўрталарида Андижон, Фарғона ва Самарқанд округларида муқаддас урушга чақирувчи мурожаатлар тарқатилгани, партиядан чиқарилганларнинг советларга қарши фаолияти кескин тус олаётгани қайд қилинган. ⁵

ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси ахборот-статистика секторининг Москвага йўллаган «Коллективлаштириш билан боғлиқ Ўрта Осиё республикаларида деҳқонларнинг оммавий чиқишлари тўғрисида»ги маълумотида 1930 йилнинг февраль – мартида Фарғона округида 43 та деҳқонлар чиқиши бўлиб, унда 21 480 киши қатнашгани айтилган. Бағдод районида 25 – 28 февраль кунлари битта чиқиш бўлиб, унда 70 киши қатнашган. 1 – 5 мартда 9 та чиқиш бўлиб, 4995 киши қатнашган. Шу давр ичида Бувайда районида 4 та деҳқонлар чиқиши бўлиб, 3200 киши иштирок этган. Бундан ташқари, Чуст-Поп районида 20 – 25 февралдаги 2 та чиқишда 1000 киши, 26 февралдан 15 мартгача 3 та чиқишда 700 киши қатнашган. Андижон округида шу муддатда 15 та деҳқонлар чиқиши бўлиб, иштирокчилар сони 14 550 кишига етган. 10 мартда Андижондан олинган маълумотда шундай ёзилган: «Айниқса, Ойим, Қўрғонтепа, қисман Андижон районларида аҳвол кескин бўлган ...Бугун соат 19 дан ёппасига коллективлаштирилганлар Андижонга вакиллар билан келиб «колхозлар тарқатиб юборилсин, колхозчи ва ҳақсизлар рўйхати берилсин, камбағаллар йигинлари тугатилсин, ҳақсизлар тиклансин, қамоққа олинган қулоқлар озод қилинсин» каби шиорларни ўртага ташлаганлар». Избоскан районидан 3000, Ойим районидан 3000, Зеленский районидан 3000, Шаҳрихон районидан 3000 киши Андижон шаҳрига келиб, коллективлаштиришни тўхтатишни талаб қилган. Ўш округида 10 та чиқиш бўлиб, унда 5870 киши қатнашган. Жалолобод районидаги 4 та чиқишда 4600 киши қатнашган. Телеграф хабарига кўра, «Жалолободда 4 кун-

³ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). Т.7. – М., 2004. – С.260 – 261.

⁴ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). Т.7. – М., 2004. – С.308.

⁵ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). Т.7. – М., 2004. – С.450 – 451.

дан бери душман намоишлари бўлмоқда, унда бир неча юз отлиқлар ва 2000 га яқин деҳқонлар қатнашди. Жалолобод атрофидаги қишлоқларда батрак камбагаллар фаолларининг етакчилири ва экиш кампанияси вакиллари ур калтак-сур калтак, қирпичоқ қилиндилар. Аксилинқилобий талаблар қўймоқдалар. Худди шундай чиқишлар Бозорқўрғон районида ҳам рўй берди». Андижон округининг Косонсой районидаги 1 та чиқишда 100 киши, Жалақудуқдаги 3 та чиқишда 900 киши қатнашган.⁶ Бу ва бошқа чиқишларда илгари сурилган шиор ва талаблар ГПУнинг тўғридан-тўғри берган маълумотларида келтирилган: «колхозлар тарқатиб юборилсин», «колхозчилар рўйхати берилсин», «бизларга колхозлар керак эмас», «бизларни зўрлик билан боришга мажбур этдилар – комиссияларни ур», «йўқ қилиш учун колхозчилар рўйхатлари берилсин», «колхоз керак эмас», «колхоз правленияси йўқ қилинсин», «колхозчилар рўйхатини беринг», «бизларни колхозга зўрлик билан ёзишди», «қамоққа оламиз, сургун қиламиз деб қўрқитишди», «эндиликда эса колхоз кўнгилли ташкилот деб айтмоқдасизлар», «колхозлардан чиқиб кетамиз», «йўқолсин колхозлар», «умумлаштириш бекор қилинсин», «колхозларга қарши колхоздан чиқиш тўғрисида муҳрланган маълумотнома берилсин», «колхозлар тарқатиб юборилсин», «бизларга колхоз керак эмас», «коллективлаштирилишни хоҳламаймиз», «барча эски ва янги колхозлар тарқатилсин», «колхозлар тарқатилиб, ҳайвон ва инвентарлар умумлаштирилмасин», «колхозчилар рўйхати йиртиб ташлансин». Бу шиор ва талаблар кўпинча аксилинқилобий талаблар билан қўшилиб кетган.

1930 йил 8 мартда Жалолободдаги деҳқонлар томонидан илгари сурилган шиор ва талабномалар қуйидагича бўлган: «колхозларга қаршимиз, рўйхатлар қайтариб берилсин», «советлар қайта сайлансин», «ҳақсизларга аванс берилсин», «маҳаллий фаоллар қамоққа олинсин», «ҳақсизлар рўйхати йўқ қилинсин», «барча камалганлар қўйиб юборилсин», «экин уруғлари қайтариб берилсин», «индивидуал солиқлар қайтариб берилсин», «трактор мажбурияти йўқ қилинсин», «сўв солиғи йўқ қилинсин», «тирик ҳайвон контракацияси тўхтатилсин», «камба-

ғалга ёрдам берилмасин», «ЗАГС йўқ қилинсин», «шариат бўйича яшашга рухсат берилсин», «қалинга рухсат берилсин», «кооперация йўқ қилинсин», «хусусий савдо очилсин», «тўловлар қайтарилсин», «пахта союз бадаллари қайтарилсин ва ундан кейин берилмасин», «пахта экишга мажбур қилинмасин», «миллийлар ишдан олинсин, улар руслар билан алмаштирилсин», «район советлари тугатилсин, фақат қишлоқ советлари қолдирилсин», «машина-трактор станциялари олиб ташлансин, агрономлар чиқариб ташлансин».⁷

Қўрғонтепа район Бўйдоқ қишлоғидан 12 март куни қўл билан ёзилган мана бу мурожаат ГПУ маълумотида келтирилган: «Афғон йигитлари номидан мусулмон динини эътироф этиш, даҳрийлар билан яшамаслик».

ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги раҳбарларидан В.А.Каруцкий 1930 йил 13 мартда Тошкентдан Москвага тўғридан-тўғри йўлаган хатида Ўш округи Бозорқўрғон райони Соқолди қишлоғи деҳқонларидан 600 киши пахта заводига, пахта сотиб олиш пунктига келиб, колхозни тарқатиб юборишни талаб қилгани, оломон орасида «Йўқ бўлсин совет ҳокимияти ва коммунистлар, комсомоллар, йўқолсин халқ суди, қози судлари қайтариб берилсин, қамоққа олинганлар, ҳукмга тортилганлар озод қилинсин» деган овозлар жўр бўлиб айтилганини хабар қилган. Колхозчилар рўйхатини олган оломон трактор станциясига келиб, станцияни яқсон қилишга уриниб тракторчини калтаклашади. Қўзғалган бу оломон Оқбулоқ қишлоғини босиб олади. Мазкур қишлоқ аҳолиси ҳам юқоридаги талаблар билан чиқди, МТС фаоли, партия аъзоси ўлдирилди.⁸

1930 йил февралида Чуст-Поп районида кучли қўзғолон юз беради. Бундан хабар топган Ўзбекистон Халқ комиссарлари совети раиси Файзулла Хўжаев, Ўзбекистон Компартияси МК котиби А.К.Лева ва Ўзбекистон ГПУ раиси П.Ю.Перкон 21 февралда пойтахт Самарқанддан Қўқонга етиб келадилар. Улар 22 февралда Чуст-Поп районида ташриф буюрганлар. 22 февралда 500 кишилиқ оломон ширкатга қарши босқинчилик қилмоқчи бўлганида Файзулла Хўжаев нутқ сўзлаб уларни тинчлантиришга эриша-

⁶ РИСТДА. 62-фонд, 2-рўйхат, 2258-иш, 1 – 7-варақлар.

⁷ РИСТДА. 62-фонд, 2-рўйхат, 2258-иш, 7 – 8-варақлар.

⁸ РФХХМА. 2-фонд, 8-рўйхат, 3-иш, 236 – 239-варақлар.

ди. Бироқ аҳвол фавқулудда оғирлигича қолаверди. Шу боис ҳукумат вакиллари Чуст-Попга дарҳол қуrolли куч келтирадилар. Ҳукумат аъзоларининг тушунтиришлари, жойга ҳарбий взвод етиб келиши ва ғалаён ташаббускорларининг қўлга олиниши оломондагиларнинг бир оз тинчланиб, ўз қишлоқларига тарқаб кетишига сабаб бўлган.⁹ Чуст-Попдаги воқеалар Ўзбекистон Компартияси МК Ижроия бюросининг 26 февралдаги йиғилишида кўриб чиқилди. Бу масалада воқеа шоҳиди бўлган Ўзбекистон Компартияси МКнинг иккинчи котиби А.К.Лепа¹⁰ маъруза қилади. Ушбу маърузадан деҳқонлар қўзғолонининг айрим сабабларини билиш қийин эмас. Шу боис ундан иқтибос келтирамиз:

«Мне кажется, что в целом ряда районов этого перелома ещё не имеется. Этого нельзя упускать из вида. Мерить общесоюзными аршинами нельзя, надо учесть местные условия.

Разговоры у сандала дают следующую картину, середняки заявляют: «Мы не пойдем против колхозов, но дайте нам посмотреть хотя-бы ещё годик, в чем преимущество колхоза».

Методы принуждения имеются в большей или меньшей мере почти во всех районах.

Методы прямого принуждения – начну с методов физического насилия: Председатель Чуст-Папского района Бурибеков был на хорошем счету. «Он проводил собрания опираясь на милиционеров. Устраивается собрание. Спрашивают: «Вы как – за колхозы?», Колебания. Милиционеры щелкают затворами. Опять спрашивают: «Вы за колхозы?», «Нет, – говорят, – не пойдем», тогда берется 400 человек из кишлака Мазар и выводятся на дорогу. Погнали по дороге, гнали 20 километров, устали и пишут заявления Бурибекову: «Сообщаем настоящим о том, что по делу коллективизации, согласно вашего распоряжения, трудящиеся деҳкане Мазарского с/с шли в Кокандский округ. Согласно этого распоряжения деҳкане в долгих мучениях прибыли в Хурам-Саййский с/совет, устали и дальше не могут идти и остались на базаре, отдыхают». Ответ Бурибекова:

«Жителям с. Мазар разрешаю вернуться обратно в кишлак Мазар». Никто до разбора инцидента специальной комиссией не будет привлечен к ответственности. Когда мы приехали в Папский район, Бурибеков встретил нас любезно на станции, со всеми поздоровался и поехал с нами к той самой толпе, которая собиралась. По дороге, узнав от милиционера что нам не безопасно, бежал и спрятался в сарае. Арестован, судить будут в этом же кишлаке Мазаре.

Остальные методы принуждения. Больше всего заявлений что записывали в колхозы без согласия на то деҳкан как это делалось? Например, в одном из кишлаков Багдадского района собрали деҳкан. Одного из них задержали и с его слов внесли в списки все фамилии деҳкан кишлака и переписали все имущество. И это считалось, что колхоз оформлен. В одном кишлаке Чуст-Папского района колхоз организовали в чайхане. Присутствовавшие записывали своих родственников.

В Кокандском районе 10 – 30% собирающихся на собрание решили также за целые кишлаки вопрос «о сплошной коллективизации».

Далее применялись следующие меры воздействия – заявления, что у него вступивших в колхозы отберут землю, лишат воды, выселят из района, продуктами снабжать не будут и ещё много случаев. «Мы не слышали ни одного заявления, которое бы не говорило об этих извращениях».

(Из доклада Лепы на Исполбюро ЦК КП(б)Уз. 26/II).¹¹

ОГПУнинг 5 мартдаги 2566-сонли оператив маълумотида Жалолқудуқ райони қишлоқларида маҳаллий каллаварам, уқувсиз ходимларнинг совет ҳокимияти диний маросимларни ўтказишни тақиқлаётгани ҳақида иғвогарлик қилаётганлари, бунинг натижасида 1 март куни эрталаб район партия комитети биносига 300 кишилик оломон келиб диний маросимларни ўтказишга рухсат берилишини талаб қилганлари айтилган. 3 мартда Найман қишлоғида экиш кампанияси вакилининг намоз ўқиш тақиқланади деган иғвогарлиги билан 300 кишилик оломон ўша вакилни судсиз жазолашга, райком секретаридан эса ўч олишга ҳаракат қилган.

3 мартда Бозорқўрғон райони Оқмасжид қишлоқ советидаги вакил Васетский 18 та масжидни

⁹ Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида). – Тошкент: Шарқ, 2003. – Б.133 – 134.

¹⁰ А.К.Лепа кейинчалик Татаристон область партия комитетининг биринчи котиби бўлиб хизмат қилган, «Катта террор» даврида ўнгроцкийчи ва миллатчи блоки раҳбари сифатида қатағон қилинган.

¹¹ РИСТДА. 62-фонд, 2-рўйхат, 2258-иш, 13-варақ.

ёпган. Масжидни ёпиш учун Қирғизистон МИК аъзоси Бул Жагитовадан фойдаланган, Бул Жагитова эса ўша заҳотиёқ Қирғизистон МИК номидан Васетский тузган баённомани тасдиқлаган (ОГПУ маълумоти). Бу эса аҳоли ўртасида кучли норозилик келтириб чиқарган. Қўқон районида 10 та ўртаҳол масжидга қатнаганлиги учун колхозга қабул қилинмаган (Лепа маърузасидан).

Бағдод райони Чувала қишлоқ советида йирик колхоз тузишда маъмурий усул қўлланилган. Колхозни ташкил этишда шундай тушунтирилган: «Ким колхозга кирса қўй ёғи ейди, ким колхозга кирмаса қизил қалампир ейди». Комиссия ҳайвонларни баҳолаётганда оломон вакилини калтаклаган, рўйхатни ёқиб юборган, колхозга кирмасликка қасам ичган.

2 мартда Жалолобод районида экиш комиссияси вакилининг колхозга кирмаётганларнинг буюмлари тортиб олинадиган ифвогарлиги учун 400 кишилиқ оломон совет ходимларини калтаклаган, селсоветни яқсон қилган.

ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги раиси Л.Н.Бельский 20 февралда марказга йўллаган маълумотида қуйидаги умумлашган фикр келтирилган: «Анализ положения таков: коллективизацией охвачен весь округ. 5 районов официально коллективизируемых, 6 соревнующихся на сплошной. Аппарат, руководители мест не соответствуют задаче. Уполномоченные подобраны плохо, почти никто в районе не знает, что такое колхоз, как его организовать».

Решение перехода на сплошной проводилось аппаратным путем в районе и узком активе кишлака. На сход приносился predetermined вопрос для его оформления выбором правления колхоза. Состав правления проводился под давлением уполномоченного, зачастую из кулаков, бывших волостных управителей и исключённых партийцев. Разъяснения о колхозах массы сводились: записываются в колхоз обязательно; не записавшиеся лишаться воды, госснабжения обложат большими налогами и выселяют из пределов Узбекистана. К тому же нажим в реализации хлопка вызвал массовое недовольство, которое было использовано кулачеством, духовенством». ¹²

Яна А.К.Лепанинг маърузасидан парча келтирамиз: «В одном месте на вопрос, как вам

объясняли коллективизацию ответили: «Все мы должны отдать в колхоз, за работу в день будем получать 20 коп. зимой и 50 коп. летом, вот так жить батраками мы не согласны».

Второе – имеется опасность увеличения организаций крупных колхозов. В Ферганском районе создали колхоз в 400 хозяйств. Мы не создали ещё условий для таких крупных колхозов. Третье – организация колхозов в ряде районов, погоня за процентами коллективизации, явно не увязывалось с задачей обеспечения выполнения посевного плана. На внутри – организационную и хозяйственную работу колхозов почти не уделяется внимание. Тут серьёзная угроза». ¹³

Юқоридаги фикрлар, ҳужжат ва материаллардан аёнки, Фарғона водийсида партия ва совет ташкилотлари томонидан ўтказилиши лозим бўлган коллективлаштиришда йўл қўйилган кўпдан-кўп камчилик, нуқсонлар, қўлланилган зўриқлар, бу сиёсатни амалга оширувчиларнинг ўқувсизлиги каби сабаблар билан қишлоқ аҳолисида кучли норозилик келиб чиқди. Коллективлаштиришга қарши исёнлар, ғалаёнлар кўтарилди. Қишлоқда совет режимига, партия органларига ва уларнинг нотўғри олиб борилган аграр сиёсатига қарши инқилобий ҳаракат юз берди. Большевиклар уни «кишлакная контрреволюция» (қишлоқдаги аксилинқилоб) деб номладилар. Аслида, бу большевиклар тажовузига, уларнинг ўқувсизлик билан ўтказилган коллективлаштириш сиёсатига, зўравонликка қарши кўтарилган деҳқонлар инқилоби эди. Бироқ қизил империя жаллодларига қарши кўтарилган қишлоқ инқилоби, деҳқонлар уруши совет салтанатининг қонли панжалари билан бўғиб ташланди. Большевикларнинг коллективлаштириш амалиёти Ўрта Осиёда, жумладан, олтин водий – Фарғонада зўравонлик билан жорий этилди.

Тақризчи:

Соибжон Ҳошимов,
тарих фанлари номзоди,
доцент

¹² РИСТДА. 62-фонд, 2-рўйхат, 2258-иш, 17-варақ.

¹³ РИСТДА. 62-фонд, 2-рўйхат, 2258-иш, 18-варақ.

ҲАҚҚУЛ ҲУСАНБОЕВНИНГ ФОЖИАЛИ ҚИСМАТИДАН ЛАВҲАЛАР

Рустамбек Шамсутдинов,
Соибжон Ҳошимов (докторант)

Резюме: Мақола 1937 – 1938 йиллардаги советларнинг «Катта террор» сиёсати қурбони Ҳаққул Ҳусанбоевнинг фожиали қисматига бағишланган. Унда совет даврида махфийлик тамгаси остида сақланган архив ҳужжатлари илк бор эълон қилинмоқда.

Калит сўзлар: «Қизил Шарқ», «Дашноқлар», «Катта террор», Бутунроссия Фавқулодда Комиссияси, Туркистон ЧКси, инқилобий комитетлар, Туркистон мухторияти, Ўрта Осиё бюроси, Фавқулодда қидирув комиссияси, «Оқ гвардиячилар», «Қизил армия», «Турон» аксилинкалобий ташиқилоти.

Резюме: Статья посвящена трагической судьбе Хаккула Хусанбоева – жертве политики «Большого террора» проводимого в 1937 – 1938 годах советской властью. В ней впервые публикуются архивные документы советского периода сохранившихся под ярлыком «совершенно секретно».

Ключевые слова: «Красный Восток», «Дашнаки», «Большой террор», Всероссийская Чрезвычайная Комиссия, Туркестанская ЧК, Революционные комитеты, Туркестанская автономия, Средазбюро, Чрезвычайная следственная комиссия, Белогвардейцы, Красная армия, антиреволюционная организация «Туран».

Annotation: Article is devoted tragically destiny of Hakkul Husanboev – a victim of a policy of «the Big terror», spent in 1937 – 1938 in the Soviet power. In it for the first time will be published archival documents of the Soviet period remained under a label «top secret».

Key words: «Red East», «Dashnaks», «the Big terror», All-Russian Extraordinary Commission, Turkestan commission, revolutionary committees, Turkestan autonomy, Bureau of Middle Asia, Extraordinary commission of inquiry, Whiteguards, «Red Army», Antirevolutionary commission of «Turan».

Андижон фарзанди Ҳаққул Ҳусанбоев ХХ асрдаги большевизм ва унинг сиёсати, мафкура-си, ғоясига ишониб, бутун умрини ўша режим йўлига сафарбар этган, лекин у тузумда кадр топмаган, аксинча, ундан мислсиз азоб-уқубат

тортган, оқибатда руҳан эзилиб, жисмонан йўқ қилинган минглаб юртдошлардан бири эди. У ўзбеклардан биринчилар қаторида 1917 йил октябрида большевиклар партиясига аъзо бўлган, советларнинг куч ишлатиш органларида

нуфузли мансаб пиллапояларидан кўтарилган, совет ҳокимиятининг Туркистондаги лидери Федор Колесовдан тортиб большевизм асосчиси Владимир Лениндек арбоб билан шахсан танишиш, учрашиш, суҳбатлашиш имконига эга бўлган, Компартиянинг сиёсати ва амалиётини ўлкада жорий этиш борасида фидойилик билан кураш олиб борган, охир-оқибатда ўша маккор тузумнинг қурбони бўлган эди. Бу инсоннинг фожиали ҳаёт йўли вақт ўтиб сарғайиб кетган архив ҳужжатларида ўз аксини топган. Биз, ҳозирги ва келажак авлодлар, бундай сиймоларимизнинг қисматларидан воқиф бўлиш орқали бугунги озод ва обод, ҳур ва фаровон ҳаётни қадрлаш, уни асраб-авайлашни ўрганамиз. Хоҳ каттадир, хоҳ кичик тарихимиз, хоҳ фожиали, хоҳ қаҳрамонона ҳаёт йўлимиз бизнинг тарихимиздир. Ундан юз ўгира олмаймиз. Сиз мухтарам журналхонларга тақдим қилинаётган ҳужжат ва материалларда ана шу жафокаш Ҳаққул Ҳусанбоев тақдири гавдаланади.

Унинг 1932 йили ЎзССР Марказий Ижроия Комитети қошидаги собиқ қизил гвардиячилар ва партизанлар иши бўйича комиссияга тақдим этган таржимаи ҳоли архивда сақланиб қолган. Уни айнан келтирамыз: «Мен 1880 йили Андижон шаҳрида туғилдим. Отам Андижон уезди Ёрмозор волости Бешбўйноқ қишлоғида деҳқончилик билан шуғулланган. Кейинчалик отам Олмаота шаҳрига кетиб қолади. Онам ҳар доим уй-рўзғор иши билан машғул бўлган.

18 ёшга тўлгунимча онам билан яшадим. 1898 йили «Кавказ ва Меркурий» фирмасида тунги қоровул бўлиб ишладим. 1900 йили Эски Марғилон – Тошкентдаги «Персидское товарищество» заводида ишчи бўлиб ишладим. 1909 йил охирида Қозон шаҳрига келдим, бу ерда биринчи бор яширин ташкилотда (Қозон шаҳри 2-Горная 5-уй, Алъямская буви) иштирок этдим. Сўнгра 1910 йилдан февраль инқилобига-

ча Андижон уездида чоризмга қарши яширин ташкилотда ишладим. Февраль инқилобидан октябрь тўнтаришигача бўлган даврда ҳар хил диний, миллий ва бошқа оқимлар билан кураш олиб бордим. Бу вақтда мен Андижон Эски шаҳрида ва унинг атрофида «Тўртинчи» ташкил этдим. 1917 йили Андижон Эски шаҳрида октябрь

Ҳаққул Ҳусанбоев

тўнтариши чоғида уламочилар ва элликбошиларнинг фитнаси билан 12 большевик, жумладан, мени ҳам ўлдиришмоқчи бўлишди, мен оломон ичида қолганим туфайли танитай қолишадим. Шўроисломчилар ва бошқа ташкилотларни тарқатиб юбориш вақтида мени ҳушимдан кетгунча калтаклашган, новвойхона ишчилари томонидан қутқазиб қолинганман.

1917 йил 14 июлда Андижон шаҳрида мусулмон ишчи депутатлари совети ташкил қилдим. Октябрь тўнтариши даврида Андижоннинг Эски шаҳри ва унинг теваарак-атрофида ишчи

ва аскар депутатлари советлари ташкил қилдим.

1917 йил декабрида Фарғона вилоят ишчи ва аскар депутатлари советига аъзо бўлиб сайландим. 1917 йил декабрида Қўқон шаҳрида Туркистон ўлкаси ишчилар-ҳарбийларнинг съезди бўлди, унда мен иштирок этдим ва съезднинг сўл қанотини қўллаб-қувватлаб чиқдим, съездда ўртоқ Полтороцкий қатнашган эди.

1918 йил августига қадар Фарғона вилояти бўйича миллатлар иши бўйича комиссар бўлиб хизмат қилдим. 1918 йил сентябрида Туркистон Фавқулодда Комиссияси аъзоси бўлиб сайландим. 1918 йили Скобелев шаҳрида коалицион ҳукумат тузилиб, у 72 большевикни осиб ўлдиришга ҳукм қилади, аммо бу ҳукумат тарқатиб юборилгани туфайлигина мен ҳам сақланиб қолдим.

1918 – 1919 йиллари Фарғона вилоятида қизил гвардиячилар ва қизил партизанлар ташкил қилдим.

1919 йил январь воқеаларида Тошкент шаҳар станциясида мен оқ гвардиячилар томони-

дан калтакланганман ва азобланганман ҳамда отувга ҳукм этилганман, қалъадан Белов отряди томонидан озод қилинганман. 1919 йили Туркистон ЧКси топшириғига кўра республика бўйича ЧКнинг қатор филиалларини ташкил этдим, 1919 йил ноябрида Москва шаҳрига бориб Шарқ халқлари коммунистик ташкилотлари съездида, шунингдек, Бутунроссия советларининг VII съездида иштирок этдим. 1919 йил майида Туркистон ЧКси томонидан Фарғона вилоятидаги «Дашноқлар» партиясини қуролсизлантириш комиссиясига киритилдим. Уларни қуролсизлантиргандан сўнг мен Андижон шаҳрида уезд-шаҳар революцион комитети раиси бўлиб қолдим.

Москвадан қайтгач ўртоқ Фрунзе билан бирга Фарғона водийсида босмачилик билан курашда қатнашдим, шунингдек, «Қизил Шарқ» тарғибот поездидида ишладим. Ўша 1920 йилнинг ўзида Бутунроссия Фавкулудда Комиссияси томонидан телеграф орқали менга ўртоқ Бройдо билан бирга хизмат қилиш таклиф этилди. Ўртоқ Бокий кетгандан сўнг ўртоқ Петерс билан Фарғона вилояти бўйича ишладим. Шундан сўнг Самарқанд вилояти Жиззах уездида Қизилқум саҳролари худудида ташкил қилинган Бухоро амири бандаларини излаб топиш бўйича иш олиб бордим.

«...1920 йили Чимкент шаҳрида ўртоқ Куйбишев ва Городецкийлар билан биргаликда Бухорони забт этиш режасини ишлаб чиқишда қатнашдим. 1921 йили Аблиқ фронтида сиёсий раҳбар бўлиб ишладим. 1921 йил сентябридан Помирда ҳарбий-сиёсий фавкулудда «учлик» аъзоси бўлдим, бу ерда Компартия ва совет ҳокимияти органларини ташкил қилдим, 1927 йили округ чорвачилик союзи ва унинг филиалларини туздим.

1929 йили Бухоро округи чорвачилик союзи раиси бўлиб ишлаб, Конимех қумликларида ва Ўртаҷўлда чорвачиликнинг филиали ва базаларини ташкил этдим.

1930 йили партияни тозалаш бўйича округ комиссияси раиси бўлдим. Округ тугатилгач, Колхозсоюз ташкилий бюроси аъзоси раиси бўлдим ва жойларда колхозлар ташкил қилдим. 1931 йили ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўрта Осиё бюросида

-238 446

aytun dunja parolatlarini, shiraginta.
Протоколы всех стран, союзных

uzbekistan kommunist (bolshhevik) lar farqas markazii kontrol komissija
Коммунистическая Партия (большевики) Узбекистана Центральная Контрольная Комиссия

samarqand Самарканд 1931 г.

№ 7-1844
Хусанбаеву на руси, Бех. Бур. РКК, врио

king. Кому

ozkmlarqa markazii kontrol komissijasining farqa kulligija meqlisi qataridan kecirma. protokol 11/17
Выписка из протокола заседания Партколлегии ЦКК КП(б)Уз. Протокол № 30 п. 1 от

estildi Слушали:	qarat qilyndy Постановили:
№-1. Дело № 209. ХУСАНБАЕВ Хусанбаев, член партии с 1918 г., общественное служение, по отъезду из страны не подвергался, 1884 года рождения, грамотный, в момент возникновения дела занимал должность пред. Рика Бешкентского района. ОБВИНЯЕТСЯ: в пьянстве и попытке насилья над раскрывшейся женщиной. Решением П/Т. К-Дер. округа от 28/II-28 г. прот. № 4 ввиду необоснованности предъявленных обвинений Хусанбаеву-дело было прекращено. Несмотря на решение все же до судебного решения дело было заведено и тянулось тянулось до 1930 года 4-е решение суда ввиду необоснованности инт. дело было прекращено. (Д.А. ЛЕД ТОВ. АНТОНОВА) От. Секретарь П/К ЦКК КП(б)Уз. (АНТОНОВА) Партколлегии, в составе: Т.Т. АНТОНОВА, М.А. КУКОВСКОЙ и С.А. КУКОВСКОЙ.	Ввиду необоснованности предъявленных обвинений тов. Хусанбаеву-дело прекращать.

инструкторлик қилдим. 1932 йилдан ҳозирга қадар Революция тарихи Ўрта Осиё музейи директори бўлиб ишламоқдаман».¹

У ўз фаолияти давомида кўпдан-кўп қаршиликларга, ҳужумларга, сиёсий-ғоявий фитналарга, қуруқ тухматларга дуч келганига қарамай, сабот, чидам, мустаҳкам ирода билан кураш олиб борган. Бу жараён ҳужжатларда ўз аксини топган.

¹ ЎзР МДА. 615-фонд, 1-рўйхат, 97-иш, 1 – 10-варақлар.

Постановление

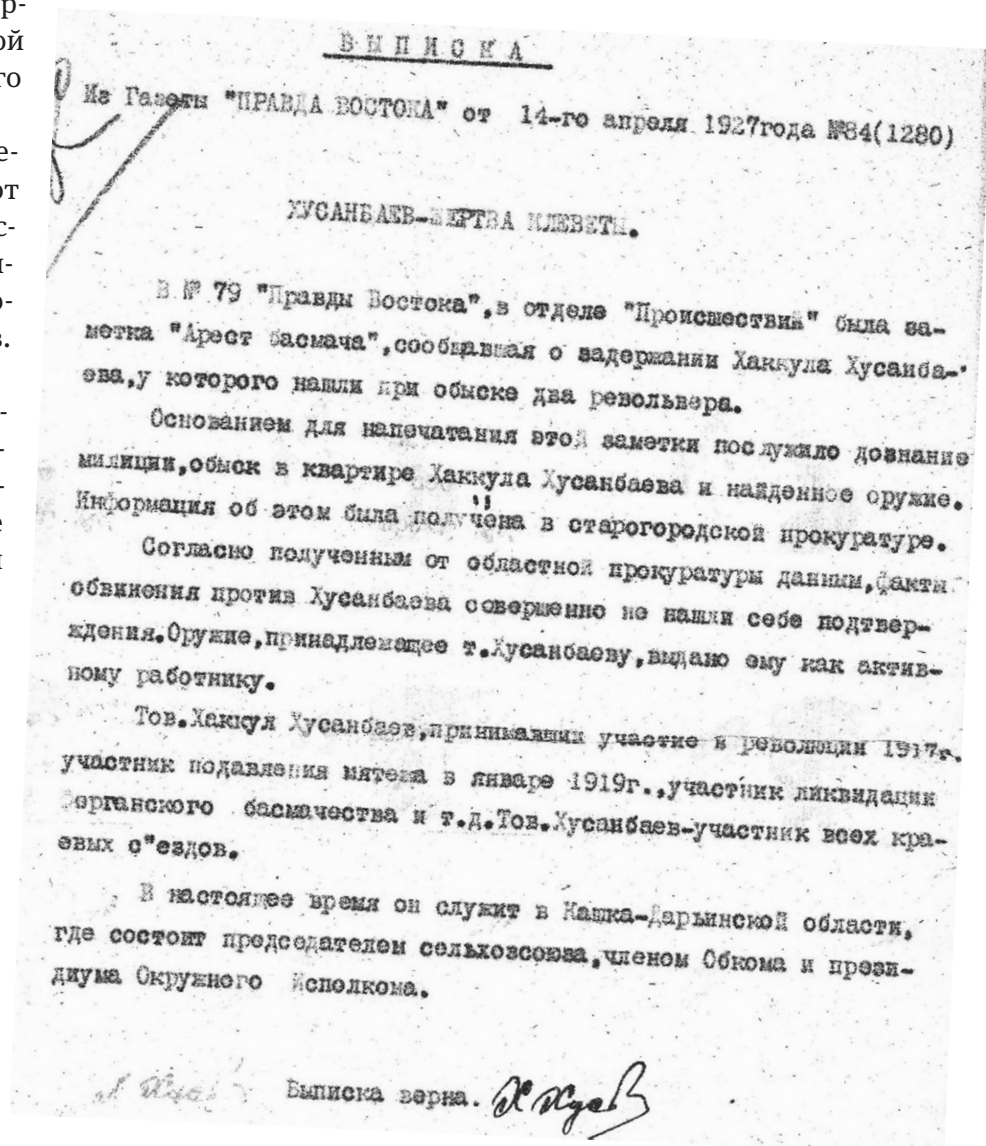
1919 года 17 февраля. Волостной Исполком и Чрезвычайно-Следственная комиссия Чиназской волости слушали доклад Следственной комиссии члена Семенова согласно о приезде члена Чрезвычайной Следственной Комиссии Туркестанской Республики тов. Хусанбаева по борьбе с спекуляцией и мародерством и белогвардейцами для установления и подавления буржуазного класса белогвардейцев и восстановления Администрации Волисполкома на свои места, для установления порядка. При чем тов. Хусанбаевым было арестовано временное правительство белогвардейцев в количестве 9-ти человек. Согласно предписания Особой Комиссии по ликвидации белогвардейского в районах: Голодной степи, Чиназа, Пискента от 2-го февраля 1919 года №1.

Ввиду болезни тов. Хусанбаева и его отъезда в г. Ташкент от 17-го февраля все дела, по выступлению Белой гвардии приняты членом Следственной комиссии Чиназской волости тов. Семеновым.

В случае обнаружения белогвардейцев будут произведены расследования и дознания и будут в срочном порядке с дознанием препровождены в Чрезвычайно-следственную комиссию Туркестанской республики тов. Хусанбаеву. Так же просим тов. Хусанбаева препроводить и поручить нам арестованного, находящегося в г. Ташкенте в Следственной Комиссии – начальника охраны, как белогвардейца Миркамыл Шарапова произвести расследование и дознание и препроводить в комиссию Сыр-Дарьинский Штаб по принадлежности.

А так же принято от тов. Хусанбаева все прошения и заявления.

Член чрезвычайной следственной комиссии Чиназской волости Ташкентского уезда
Председатель комиссии (подпись по узбекски). Тов. Председателя комиссии.
Секретарь комиссии (подпись по узбекски).² Копия верна

² РГАСПИ. Фонд 62, опись 4, дело 700, лист 246 – 246 об.

* * *

Справка

Настоящим удостоверяю, что знаю тов. Хусанбаева по работе в Средней Азии в годах 1917, 18 и 19.

Тов. Хусанбаев один из тех, кто первым встали на позицию организации трудящихся мусульман в союзе, на который Советы опирались на первых своих порах.

Тов. Хусанбаев являясь прекрасным организатором способствовал привлечению трудящихся мусульман на сторону Советской власти: привлечение это проходило в условиях ожесточенной борьбы с национальной буржуазией, что следовало тов. Хусанбаеву ненавистным для него.

Тов. Хусанбаев неоднократно получал полномочия от краевой Советской власти по организации соворганов на местах, выполняя их в точности.

В соответствующие моменты революционного движения в Туркестане, в моменты решающих боев тов. Хусанбаев был в рядах бойцов, призывая трудящихся мусульман к борьбе за власть Советов.

Бывший Предсовнаркома Туркеспублик Ф. Колесов.

12 июля 1921 г.³

* * *

СРЕДНЕ-АЗИАТСКИЙ ЦК ВКП(б)

Хусанбаева Хакула – члена

КП(б) Уз.партбилет №

ЗАЯВЛЕНИЕ

Ёще раз и может быть в последний я обращаюсь с просьбой рассмотреть мое личное дело и окончательно определить мою судьбу. Я неоднократно обращался с этой просьбой, но до сего времени травля меня продолжается, независимо от того, что я документами подтверждал и подтверждаю, что по происхождению, по своему партстажу и партработе и, наконец, на совработе я также такого отношения к себе не заслужил. Очевидно, что все эти заслуги и заставляют ЦК поручить мне ответственную работу, но работать мне не дают и интригой, и группировками добиваются моего снятия, не дают нигде работать спокойно и плодотворно.

В своих интригах они не стесняются пускать в ход все, вплоть до клеветы и лжи. Они пытаются порочить меня, как партийца, как гражданина, они не брезгают даже вмешательством в мою семейную жизнь и т.д. и т.д. Их клевета в начале принимается за правду, дело расследуется и все обвинения, как ненужный, гнилой хлам отпадают. Ни одно из них порочащих заявлений в жизни не оправдалось. Все эти повторяющиеся факты клеветы должны в конце-концов с очевидной ясностью показать, что против меня идет интрига и травля. Причем, травля эта идет сверху, а не снизу. Куда-бы меня не направляли на работу, отношение ко мне населения, всех работников, соприкосавшихся со мною в работе – могу охарактеризовать (на основании опять-таки документов) полным доверием, популярностью и уважением, может быть, подтверждена товарищами Петерс, Куйбишев, Элиава, Бокий и Сокольников, Любимов, все бывшие члены Турккомиссии.

За время своей революционной деятельности два раза подвергался избиениям и истязаниям. Первый раз в начале 1918 года в Андижане на собрании кварталных комитетов, за агитацию в пользу коммунистов, где спасли меня от убийства присутствовавшие на собрании

³ РГАСПИ. Фонд 62, опись 4, дело 700, лист 239.

рабочие; и во второй раз во время Осиповского восстания в Ташкенте в Старом городе не был арестован ни один коммунист из коренного населения, кроме меня. Во все времена, что я находился под арестом, надо мной издевались, водили меня по своему Старому городу на показ и избивали меня.

Принимая участие на всех партийных съездах и никогда не останавливался перед тем, чтобы раскрыть злоупотребления от кого бы они не исходили и какой бы пост эти лица не занимали. Также никогда не останавливался перед разоблачением тех или иных лиц, стремившихся пролесть через партию к власти и здесь я не щадил никого.

Последнее мое выступление было на II-м съезде Коммунистической Партии (б) Узбекистана по докладу ЦКК и РКК, где я в своем выступлении коснулся вопроса о группировках и указал, что тов. Файзулла Ходжаев также занимается созданием группировок, для чего им был командирован в К/Дарьинский округ Кадыр Хаяты (стенографический отчет II-го съезда КП(б) Уз). Вся моя работа и все мои выступления на всех собраниях и съездах, где я выступал открыто против всяких группировок, против всяких уклонов, создали целую группу лиц, недовольных мною и старающихся так или иначе, тем или иным способом, мстить мне, создавать против меня разные дела. Несмотря на то, что ни одно из этих дел не подтвердилось, несмотря на то, что никаких материалов против меня собрать не смогли и не смогут, такая травля меня продолжается и по сие время, так 8 апреля 27 г. я был арестован, как басмач, правда я был вскоре же освобожден (Правда Востока. №79 от 8/IV и №84 от 17/IV-27 г.), затем в начале 28 года против меня создано было целое дело с обвинением меня в пьянстве и попытке изнасилования раскрывшейся женщины. Это дело Контрольной Комиссии К/Дарьинского округа за недоказанностью было прекращено (Выписка из протокола №4 Заседания Парттройки К/Дарьинского округа от 28/III-28).

Почти все время моей работы в К/Дарьинском округе я был членом Исполбюро Округкома и членом Президиума ОИКа, на каковые посты всегда выдвигался низами и всегда проходил по выборам. Последнее время К/Дарьинским окружкомом против меня создана форменная травля, с обвинением меня: и в связи с байскими элементами, и в том, что я будто бы распространил слухи, что в ЦК КП(б) Уз. не все благополучно, что там отсутствует спайка в работе и зачастую происходят недоразумения, и что я препятствовал коренизации аппарата Окрсельсоюза, где я был Председателем Правления и ещё в целом ряде неведомых мне преступлений, и как партийца, и по советской линии, как руководителя учреждения. Все эти гонения, все эти придирки заставили меня выехать из К/Дарьинского округа в Самарканд.

По прибытии в Самарканд, я был направлен ЦК КП(б) Уз. членом Оргбюро Животноводческой кооперации и на первом Учредительном Съезде уполномоченных животноводческой кооперации моя кандидатура, по согласованию с ЦК КП(б) Уз., была выставлена в Председатели Правления Узбекживотноводы Союза и на съезде прошла единогласно.

После избрания, по моему вступлению в работу – я выехал для проведения работы по контрактации шерсти и каракуля в Кенимехский район, я не успел уехать, как, по неизвестным мне причинам, я от этой работы был снят и на мое место назначен был другой товарищ.

И это произошло через какихнибудь 8 – 10 дней после выборов. За что и почему я снят, какая моя провинность, так мне до сих пор и неизвестно. Если я не соответствовал этому назначению, то ЦК КП(б) Уз. не должно было давать согласия на выставление моей кандидатуры, также, если бы имело место с моей стороны какое либо преступление или проступки, то и тогда не следовало бы выставять моей кандидатуры.

Все это говорит о том, что здесь имело место выступление против меня, тем более, что мне известно, что в мое отсутствие в Самарканд приезжали т.т. Ирисметов и Скалкин, и что перед этим в К/Дарью ездил т. Файзулла Ходжаев.

Таким образом, получается, что ЦК КП(б) Уз. только что проведя меня на выборах, где присутствовали представители чарводарства всего Узбекистана, по неизвестным для меня причинам, не вызвав и не выслушав даже меня, снимает с работы, чем конечно, заставляет думать всех, что за мной есть какие-то проступки или уклоны от директив партии, или даже более – думать, что я устранен за какое - либо преступление по службе. Считая такое явление ненормальным, я прошу ЦКК положить конец всем моим мытарствам. Рассмотреть мое дело и если действительно подтвердиться, что я имею за собой все эти преступления и проступки, о которых говорит К/Дарьинский окружком КП(б) Уз., или какие либо другие преступления, как известны другим лицам, или если вообще моя работа и моя тактика в работе не походит к условиям работы в Узбекистане, или исключить меня из партии, если мои проступки и преступления настолько велики, или же, если я более не могу быть использован на работе из-за неумения ориентироваться в современной обстановке Узбекистана, направить меня в распоряжение ЦКВКП(б) Уз.

Если же за мной никаких преступлений, ни проступков не имеется, я прошу ЦКК дать мне возможность продолжать работу в спокойной обстановке, избавив меня от издевательств и всевозможных дерзаний, и принести посильную пользу, как Партии, так и Соввласти.

16/XII-28 г.

Подпись

Хусанбаев.⁴

* * *

ДОПОЛНЕНИЕ

к поданному мною на имя ЦКК КП(б) Уз. заявлению от 16 декабря 1928 года

Для того, чтобы более ярче и нагляднее обрисовать корень всего того, что является причиной моих гонений, моей травли и т.д, я позволю себе изложить следующий факт, который и даст ответ затрагиваемому вопросу.

Нить имеет начало со времени Кокандских событий (начало 1918 года), когда по желанию реакционных мелко и крупно буржуазных слоев местного населения, при самом активном участии духовенства хотели препятствовать советизации б/Туркестана, а желали утвердить автономное правительство, т.е. буржуазно-национальное, что в некоторой степени им удалось. Данное автономное правительство (Кокандское), где был и т. Хидыр Алиев, который являясь сторонником этого правительства являлся делегатом от Андижана, обратилось к Ташкентскому Совету солд., рабоч. и крестьянск. депутатов, сдать власть Кокандскому автономному правительству, но Ташкентские рабочие отказали сдать власть, так как, в Кокандском автономном правительстве кроме буржуазных элементов никого не было (являлось буржуазным правительством, а не рабочим). Видя, что Ташкент не сдается, Кокандское автономное правительство решило созвать съезд в Ст. городе Коканде делегатов от организованных до этого на местах по Туркестану, в особенности по Фергане Советов солдатских рабочих и красноармейских совдепов.

На этот съезд приехали из Самарканда делегация, в числе коих были Фролов и Ходжи Сафи Джарабаев, из Ташкента Низамутдин Ходжаев и Салахутдин Мудмон Зид, от Андижана и со мной несколько других товарищей, приехали также из Ст. города Маргелана и Намангана, были из самого Коканда. Из собравшихся на созванный Кокандским Автономным Правительством съезд (собралось больше 100 человек), около 15 делегатов, в том числе и я, во главе т.т. Фролова, Ходжи Сафи Джарабаева выступившим против на этом съезде, с предложением разогнать и не признавать данное существующее Кокандское автономное правительство, как правительство, являющееся и буржуазным, имеющим в своем составе ярых сторонников исламизма, шовинизма, состоящих из

⁴ РГАСПИ. Фонд 62, опись 4, дело 700, лист 252, 256, 257, 258.

адвокатов, переводчиков, баев, духовных лиц и т.п. своры. К этому времени представителем из Ташкента (для выявления настроения данного съезда) приехал специально тов. Полторацкий. Он был очевидцем того, что происходило, в связи с нашим выступлением. Но к сожалению, благодаря слишком тонкой и хитрой (контрреволюционной) политики вождей Кокандского автономного правительства, которые умело били на натянутые тонкие струнки собравшейся темной мусульманской толпы и большинства из состава делегации, коем играли под их дудкой, мы потерпели урон, и даже подверглись угрозам со стороны толпы и большинства делегации. Увидя это, т. Полторацкий указав составу данного пр-ва, что свобода слова, как таковая для трудящихся на данном съезде заглушается, благодаря подобным угрозам, что не дает возможности желающим из рабочих (делегатов) высказаться в сторону непризнания Авт. Пр-ва, что в корне недопустимо.

Кокандское Автономное Правительство и, в частности состав делегации, кои были за существование данного пр-ва, дабы оправдать себя перед т. Полторацким вынуждено, скрепя сердце, решили съезд для большей безопасности перенести в русский город, в здание кинотеатра, не теряя надежды, что автономное Кокандское правительство останется, так как настроение большинства сводится к этому, что нам и было выявлено. На 2-ой день данного съезда т. Фролов со всей Самаркандской делегацией бросили съезд и уехали. Мы – Андижанская делегация для выявления результатов данного съезда остались.

Тов. Полторацкий выявив настроение данного съезда, где определено за автономное правительство были сторонниками около 80%, а остальные 20% были против этого автономного пр-ва.

Он тоже бросил этот съезд и уехал в Ташкент. Перед отъездом мы, противники этого автономного пр-ва, он тоже в том, чтобы мы не падали духом, считает, что остальные 20% есть представители рабочего класса и они будут всегда иметь реальную поддержку со стороны Совета солд. раб. и красн. депутатов и закончил свой совет следующим: Работайте без устали приезда на месте, продолжайте выступать против своей байской буржуазии и его Кокандского автономного пр-ва. Все равно власти им не дадим.

Что нами, после приезда на места, в особенности в Андижане несмотря на то, что на данном съезде выбраны были большинством сторонники Автономного пр-ва (хотя и рабочие) (Низаметдин Ходжаев, Асалахатдун Муфта-зада, Уданаев, Сабир Юсупов и др.) было сделано примерно: первое – во время разгрома Кокандского автономного пр-ва, г. Андижан и Скобелев были отрезаны от Коканда и Ташкента. Председателем в это время Облисполкома в Скобелеве был т. Крутиков (работает на эксп. Отд. Узводхоза). Областным военным комиссаром был Т.Осипов, который тоже поехал в Коканд воевать против автономного пр-ва.

Тов. Крутиков к этому времени созвал чрезвычайный съезд рабочих депутатов, для обсуждения и передачи власти членам Кокандского автономного пр-ва, Хушбегиеву и Мир Адилу, где на этом съезде т. Усман Бабышев и я, а также несколько других товарищей выступили против этого предательства, на которое они были способны. Нас именовали, что дескать мы (выступавшие против сдачи власти около 5 человек) есть капля в море, нечего мол рассуждать, а надо власть передать Кокандскому правительству. Против передачи был и представитель крепости Скобелевской. Несмотря на наши настойчивые требования, о не сдаче все же большинство решило и, власть была передана Представителю Кокандского автономного пр-ва Хушбегиеву и Мир Адилу. Получив в этот же день бразды правления (власти), они незаметным образом организовали торжественное шествие с муллой и флагами и плакатами Кокандск. автон. п-ва. Оркестр играл национальный мотив. В числе оркестра был и б/Туркестанский Пред. СНК т. Исламов, который играя на инструменте, проявлял усердно свою радость этому торжеству. Было это приблизительно в 4 часа дня. Отходил из Скобелева в Андижан поезд. Убитые горем после такого предательства я, Бабышев и другие товарищи не желая смотреть на подобный митинг, сели на поезд и уехали в Андижан. Через 2-3 дня распространился слух, что Кокандское автономное пр-во разбито, а Скобелевское шествие разогнано.

К этому моменту приехали Андижанские купцы: Мир Камир Мир Муминбаев и Темурбеков для восстановления власти в пользу Кокандского автономного правительства. Я был в это время членом Ст. Андиж. городск. совета рабоч. солд. и крест. депутатов, Усман Бабышев был председателем Совдепа.

К этому же времени приехал со своим отрядом из Коканда через Наманган в Андижан т. Исааков. Он послал к нам в Мус. Совдеп несколько человек из отряда для поимки и доставки к нему Темурбекова и Мир Камил Мир Муминбаева. Согласно распоряжения отряда т. Исаакова мы с Бабышевым дали распоряжение вызвать в Совдеп. Темурбекова и Миркамил Мир Муминбаева, послав для этого несколько своих вооруженных рабочих. Тоже самое сделали в отношении других остальных Андижанских баев.

Но к сожалению, Темурбеков успел скрыться, Мир Камила Мир Муминбаева же сумели поймать, имевшего в царское время состояние и капитал около 40 000 рублей. С остальными пойманными крупными Андижанскими баями, последние нами были доставлены и переданы отряду т. Исаакова. Последних увезли на вокзал, ст. Андижан где Мир Камил Мир Муминбаева расстреляли на вокзале же по распоряжению т. Исаакова, согласовав свое распоряжение с т. Колесовым (с. Ташкентом).

Остальных обложили контрибуцией.

Через некоторое время Андижанский совет солд. рабоч. и крест. депутатов получает благодарственную и приветственную телеграммы из Ташкента от тов. Колесова за активное участие и контактную нашу работу с большевиками, в деле свержения Автономн. Кок. Правительства и помощи местным рабочим массам. Это может подтвердить т. Рупин, работающий в настоящее время в Андижане, также и т.т. Исааков и Колесов работающие в Москве.

После, на 5-м Краевом съезде Советов, меня выбрали членом Туркправительства. До этого, т.е. до 5-го съезда, я уже работал в Ташкенте, когда т. Колесов будучи больным живя в Белом Доме, в маленькой комнате, лежа больным он всегда принимал меня и давал указания и советы, по тем или иным вопросам.

До 5-го съезда почти весь бывший состав Автономного Кокандского Пр-ва, также состав делегатов, выбранных в П-во на созванном П-вом в 1918 г. Съезде в Коканде припятались в разных городах. Большинство же их приютилось в старом городе Ташкента.

Когда же на 5-м съезде Советов объявили амнистию, они появились и стали работать.

Некоторые вступили в партию и работают по сие время. Между прочим на 4-м съезде Советов т. Тоболин форменным образом разогнал выступивших на трибуне б/предст. Авт. Кокандского Пр-ва, т.е. тех рабочих делегатов, кои были выбраны на съезде в Коканде в члены «рабочего» правительства, а также одного, кажется, с Чимкентского духовенства. Последние и разбежались и припрятались. После этого я работал с т.т. Колесовым и Тоболиным в Фергане, в то время я был комиссаром по национальным делам.

С того же момента, я все время, в каждодневной работе, на съездах и т.д. как только видел участников б/Кок. Правительства баев, переводчиков (активн. сторон. Кок. Пр-ва), я беспощадно выступал против них.

Но слишком большая наша отсталость в культурном и политическом отношении не давала полного успеха. Что имеет место и по настоящее время. Мои же выступления с того времени даром не пропали.

Присосавшаяся в партии и в соворганах категория тех бывших людей, видя во мне человека, который им не дает покоя, который знает их прошлое и т.д. и организовали и продолжают организовывать против меня травлю, гонение и т.п. дабы убрать меня со своей дороги, о чем и свидетельствует все вышеупомянутое мною объяснение.

28/1-29 г. гор.Самарканд.

(Хусанбаев)⁵

⁵ РГАСПИ. Фонд 62, опись 4, дело 700, лист 269 – 271.

* * *

В центральную контрольную комиссию коммунистической партии Узбекистана
От члена партии Хаккул Хусанбаева,
проживающего в гор. Самарканде

ЗАЯВЛЕНИЕ

Мой младший родной брат Абдул Азиз Хусанбаев со дня Октябрьской революции поступил в партию и принимал активное участие в партизанской войне в Фергане со стороны Соввласти для борьбы противобулацского восстания и активно боролся с басмачеством до 1921 г. и в 1921 г. меня командировали в Памир, а брат Абдул Азиз, после моего отъезда увидел, что в Фергане и в особенности в Туркесреспублике стали возглавляться люди, которые к Соввласти не имели никакого отношения, а наоборот, развивающие и усиливающие басмачество в лице Хидыр Алиева, Рахимбабаева и др, которые руководили Туркесреспубликой, тогда брат, боясь дальнейшего оставания в Фергане от своей жизни он из Ферганы выехал в Ташкент, после короткого времени, как активный борец Абдул Азиз был снова вызван в 1922 году и был назначен со стороны председателя Совнаркома Туркесреспублики т. Атабаевым на должность командира 2-го эскадрона в гор. Андижан. Тогда тов. Рахимбабаев, Предревкомом Начальником особого отдела т. Байбековым, начальником политбюро т. Худяковым, секретарем Угоркома т. Нимеровым, Военкомом Чанашевым и Сагдиевым, в то время Курбаши Кичик Шермат добровольно сдался с джигитами, перед сдачей курбаши был вызван в чрезвычайной бассовещание, в котором председательствовал т. Рахимбабаев и было вынесено постановление, чтобы после сдачи курбаши сейчас же безотлагательно обезоружить, и когда Шермат с шайками сдавался, был подан рапорт на имя Рахимбабаева о обезоружении басмачей, тогда, приняв

240 107

Од. Б. 3. 6. — Уз. С. О. Р.
uzbekistan
kommunistlar partiyasi
joni-vuxara
rajon qo'mitasi
НСОБ-БУХАРСКИЙ
РАЙОННЫЙ КОМИТЕТ ПАРТИИ
большевиков Узбекистана.
1921 г.
№ 126
г. Joni vuxara — г. Н. Вухара.
При ответе просим сослаться
на наш № и число.

Зав. Оргинструкторскому отделу ЦК КП/Уз
тов. ФРОЛОВУ.

Каганский Райком партии получил телеграмму со
откомандировании тов. ЛУСАНБАЕВА в Ваше распоряжение..
Тов. Лусанбаев работает в Каганской Районной Контрольной
Комиссии в должности председателя КК-РКМ.
Курортная комиссия предоставила т. Лусанбаеву
отпуск с направлением его в железнородск; диагноз его
болезни — язва 12-перстной кишки. Поэтому убедительная
просьба оказать полное содействие т. Лусанбаеву в
представлении ему курортного места за счет Каганской
Парторганизации. Средствами т. Лусанбаев удовлетворен.
Одновременно с этим сообщая, что т. Лусанбаев старый
член партии, первый уполномоченный туртчека. Последний
никогда не пользовался курортным лечением.

Зав. Орготделом Каганского
Райкома КП/Уз Фролов/.

рапорт Рахимбабаев умышленно не дал распоряжение об обезоружении курбашей Шермата, а наоборот, он моего брата Хусанбаева со своим отрядом в кишлаке Файзабад, в сторону Асаки вместе на днях сдавшим Шерматовым послал в Хакитскую волость Андижанского уезда, чтобы переговорить и другими басмаческими шайками, которые как Шермат будто хотели сдаваться, тогда по дороге Шермат моему брату Хусанбаеву предложил остановиться в одном кишлаке, чтобы поесть и покормить лошадей, так как до басмачей ещё далеко, когда они вышли во двор Шермата, тогда ранее договорившиеся басмачи организовали засаду вокруг двора и когда, Шермат стал стрелять на маузере моего брата, то окружающие засады убили добровольцев милиционеров в числе 18 человек и сам Шермат с джигитами опять вернулись обратно бороться с Соввалстью. Из этой группы остался жив тов. Военком, один Кадыр Джан Мирзаджанов, ещё живой Усман Курбаши, который был комвзводом, сейчас живет в Андижане, который был красивый мальчик, его оставили живым и держа некоторое время, отпустили. Все обстоятельства я узнал, когда беседовал с тов. Сагадаевым 16-го марта 1929 года и в подтверждении правильности, как живой свидетель выдал мне официальную прилагаемую при сем справку, после чего безбоязненно можно дать оценку тов. Рахимбабаеву, что он является предателем и сторонником шайки курбашей, благодаря его тайному предательству против революции были убиты бойцы и он получил за борьбу с басмачеством коим образом орден «Красная Знамя», как герой и борец.

Прощу Вас срочно и безотлагательно расследовать это дело и раскрыть физиономию тов. Рахимбабаева. Добавляю, что я все время работал по Туркесреспублике и других округах, а также не имел никакой родственной связи и ввиду этого картина не была выявлена. ...Я сам работаю с начала Октябрьской революции активно и противник всякой буржуазии, а также все мои родственники работали, так же много моих родственников погибло на этой работе с басмачами, все родственники пострадали из-за меня.

17/III-29 года. Гор. Самарканд.

(Хусанбаев)⁶

★ ★ ★

1938 йил 4 январь. Тошкент шахридаги «Ўрта Осиё тарихи ва Революция музейи» партия ташкилотининг навбатдан ташқари ёпиқ мажлиси кун тартибига қўйилган «Музей директори Ҳаққул Ҳусанбоев устидан тушган материаллар муҳокамаси» кўриб чиқилмоқда. Маърузачи Родионов музейдаги икки сурат – эсконат тўғрисида тўхталиб ўтади. Суратнинг бирида подшоҳ Николай II портрети ва жандармериячилар билан 1916 йили Андижонда мардикоролди кампанияси ўтказилиши ватанпарварлик намоиши тасвирланган бўлиб, намоишчилар олдида Ҳаққул Ҳусанбоев кетаётганлиги акс этган. Иккинчи суратда 1917 йил 26 – 29 ноябрь кунлари Қўқонда ўтказилган IV ўлка мусулмонларининг қурултойида Туркистон мухторияти эълон қилинган ҳолат, биринчи қаторда бошқалар қатори Ҳ.Ҳусанбоевнинг ҳам ўтиргани акс эттирилган. Маърузачи биринчи суратни шарҳлаб 1916 – 1917 йилларда Ҳаққул Ҳусанбоев Андижонда жаидчи сифатида фаолият кўрсатгани, Туркистон генерал-губернатори Куропаткин Андижонга келганида унга пешвоз чиқиб табриклаганини, иккинчи суратда эса 1917 йил 26 – 29 ноябрь кунлари Қўқонда ўтказилган IV ўлка мусулмонларининг қурултойида «аксинкилобий» Қўқон мухторияти эълон қилинган ҳолат ва биринчи қаторда барча «халқ душманлари» билан бирга Ҳусанбоев ўтирганини айтади. Қўшимчасига, 1919 йил январидаги Осипов исёни юз берган вақтда Ҳаққул Ҳусанбоев осиповчиларга қарши кураш олиб бормаганлиги ҳақида маълумотлар борлигини таъкидлайди.

Йиғилиш Ҳ.Ҳусанбоевни партия сафидан ўчириш ва Республика халқ маорифи комиссарлиги музейлар бўлиmidан Ҳ.Ҳусанбоевни Революция музейи директорлигидан бўшатишни

⁶ РГАСПИ. Фонд 62, опись 4, дело 700, лист 274 – 274 об.

сўрашга қарор қилади. У лавозимидан маҳрум бўлади, партия сафидан чиқарилади. 1938 йил 23 февралда Ҳаққул Ҳусанбоев ўзи яшаб турган Тошкент шаҳар Октябрь тумани Кўкча маҳалла Биринчи Оклон кўчаси 6-уйда ҳибсга олинади. 26 февраль куни уйи тинтув қилиниб «наган» револьвер, 1 дона патрон, 10-В 16854-рақамли паспорт, 1361807-рақамли партия билети, 67408-рақамли профсоюз билети, йўл ҳаракати учун берилган рухсатнома, 1291-рақамли шахсий шаходатнома ва 2 сурат хатланади. Уйни тинтув қилиш Аминов, Трегулов, Оғабеклов томонидан амалга оширилади. Тинтув пайтида Ҳаққул Ҳусанбоевнинг хотини – 46 ёшли Мастура Файзиева, ҳеч қаерда ишламаётган 26 ёшли ўғли Қодир бўлган.

1938 йил 1 мартда Ҳ.Ҳусанбоевни терговчи Аминов сўроқ қилади.

Савол: Сиз чор охранкаси хизматида бўлганмисиз?

Жавоб: Йўқ, мен чор охранкаси хизматида бўлмаганман.

Савол: Сиз тоняпсиз, нотўғри гапиряпсиз, тергов чин кўрсатма беришни талаб қилади. Чор охранкасидаги хизматиингиз ҳақида кўрсатма беринг.

Жавоб: Мен хотиним билан бирга тилмоч Сулаймон Келгинбоевда ҳовли тозалигига қаровчи хизматкор бўлиб ишлаганман, у эса Андижон уезд бошлиғида тилмоч бўлиб хизмат қиларди. Бу 1914 йилда бўлган эди. Кейин эса айни шу хизмат билан шаҳар суди тилмочи Акбар қозоқда хизмат қилдим. Шундан сўнг бир неча вақт қишлоқда яшадим. Кейин яна шаҳарга келдим ва Андижон Эски шаҳаридаги нотариус Пиразизовда оғзаки тилмоч бўлиб хизмат қилдим. Шунингдек, чор адвокати Пилиевда хат ташувчи бўлиб ҳам ишладим.

Савол: Сиз ўз хизматингизнинг фақат расмий томонинигина айтяпсиз. Сиз чор ҳукумати муассасаларида расман хизмат қилиб қандай хиёнат-иғвогарлик ишларини олиб борганингизни тўғридан-тўғри айтинг.

Жавоб: Мен хиёнат-иғвогарлик иши олиб бормаганман.

Савол: Сиз ўзингизни аксилинқилобий Қўқон мухториятига мансублигингиз тўғрисида кўрсатма беринг.

Жавоб: Ҳа, мен Қўқон мухторияти съездида иштирок этганимни инкор этмайман. Съезд кетаётган кунларнинг бирида Қўқон мухториятчиларининг раҳбарларидан Ҳожи Сафо Жўрабоев иштирок этиб, у «Забирай чемадан, освободи Туркестан» деган аксилинқилобий чақириқ русларга қарши қаратилган эди. Агар тергов талаб этса, бу ҳақда батафсилроқ кўрсатма берардим.

Савол: Нима учун сиз ноқонуний йўл билан қурол сақладингиз?

Жавоб: Қурол менга партия аъзоси бўлганим учун хавфсизлик хизмати органлари томо-

Ҳаққул Ҳусанбоев қизлари билан

нидан 1928 йилдаёқ берилган эди. Шундан бери ҳужжат муддати ўтиб кетгани боис ноқонуний равишда қуролни сақладим.

Савол: Ўзингизнинг аксилинқилобий, миллатчи ташкилотга мансублигингиз ҳақида кўрсатма беринг.

Жавоб: 1917 йили мен Андижон шаҳридаги «Турон» аксилинқилобий, миллатчи ташкилоти аъзоси бўлганман.⁷ Бошқа аксилинқилобий, миллатчи ташкилотда бўлган эмасман.⁸

* * *

Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар халқ комиссарига
АРИЗА

Менинг эрим Ҳусанбоев қуйидаги 3 асосий ҳолатда айбланиб НКВДнинг махсус кенгаши ҳукми билан 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилди.

1. 1916 йили Андижон шаҳрида чор ҳукумати ўзбеклардан фронт орқасидаги ишларга мардикорликка сафарбар қилди. Ҳар 8 хонадондан 1 мардикор олиниши белгиланди.

Бу сафарбарликка бизнинг оиламиздан эримнинг туғишган укаси Абдурасул Ҳусанбоев ҳам тортилган эди. Чунки камбағал оиламиз бошқа бир кишини ёллаб мардикорликка юборишга қодир эмасди. Ваҳоланки, бой ва ўзига тўқ оилалар бундай ишларни қилаётган эдилар. Мардикорни фронтга кузатиб қўйиш маросими кучайтирилган соқчилик билан подшоҳ байроғи остида юз берганди ва бу ҳолат расмга олинган эди.

Ўз укасини кузатиб қўйишга чиққан эрим Ҳусанбоев бошқа кузатувчилар оммаси орасида турган чоғида расмга олинган. Кейинчалик Революция музейи директори бўлиб ишлаётганида бу суратни эрим Тошкентда топиб олган ва уни тарихий ҳужжат сифатида музей архивига топширган. Ўшанда бу сурат унинг ўзини айбдор қилиш учун бир дастак бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Ҳусанбоевнинг душманлари бу суратни ўша даврдаги ватанпарварлик намоёйишини акс эттирувчи деб билишиб, уни бадий жиҳатдан тартибга келтириб, ўнглаб 1930 йили партида иккинчи марта тозалов ўтказилаётган пайтда Республика Фан комитетига топширишган. Эримнинг душманлари бундай ҳаракатлар қилишга мажбур бўлиб қолган эдилар. Чунки биринчи партида тозалови вақтида эрим Фан комитетига уларни миллатчи, Қўқон мухторияти тарафдорлари сифатида фош этганди. Шунда эримнинг душманлари ва халқ душмани Манжара икки соат давомида нутқ сўзлаб (буни тозалов материалларидан кўрса бўлади), қилган ҳужумларига қарамасдан, барибир, улар эримни партида олдида бадном қила олмаганлар, биринчи тозаловда ҳам, иккинчи тозаловда ҳам эримга айб қўйиб партиадан ўчира олмаганлар.

Мана, энди шу сурат ва эримнинг мардикорларни кузатишдаги иштироки уни айблаб, 10 йил қамоқ жазосига тортилишига асос бўлган айбларнинг бош нуқтаси бўлиб турибди.

Демак, НКВДнинг махсус кенгаши 1938 йили Манжара 1933 йилда қилиши лозим бўлган ишни бажарибди. Ёки бўлмасам, махсус кенгаш бу нуқтага фарқ қилмасдан, суриштирмасдан, ҳатто тозалов материалларини қараб чиқмасдан Манжара тарафдорларининг гапига ишонибгина бу масалага ёндашган.

Бундай айбни мен нотўғри деб ҳисоблайман ва Ҳусанбоевни қайта сўроқ қилишни ва тозалов материалларини қараб чиқишни илтимос қиламан.

НКВДнинг махсус кенгаши ҳам, прокуратура ҳам ҳозирга қадар ўша мардикорларни ку-

⁷ Ахир «Турон» жамияти ҳали совет ҳокимияти ўрнатилмаган 1917 йил апрелида Андижонда ташкил топган эди-ку. Нега Ҳ.Ҳусанбоев бу жамиятни аксилинқилобий ташкилот деб айтгани сирли бўлса керак ёки баённома сохталаштирилган ҳолда тузилганга ўхшайди. Эҳтимол, Ҳ.Ҳусанбоев гапни чувалаштирмай осонгина «Турон» жамияти билан чекланиб қолишни маъқул кўргандир.

⁸ Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.81 – 82.

затиш кучайтирилган соқчилик ҳолатида юз берганини ва 1916 йили эрим ҳали сиёсий жиҳатдан мутлақо саводсиз бўлганини тушунишни хоҳламаяптилар. Оз бўлса-да тарих билан танишиб чиқиш керак, шу бугунги кун нуқтаи назаридан фикр юритиб ҳукм чиқармаслик керак.

2. 1917 йили Андижон Эски шаҳарида «Турон» жамияти ташкил бўлган эди. Дастлабида унинг мақсади маҳаллий аҳолининг саводини чиқаришдан иборат бўлган. Бу жамиятда менинг эрим 2 ой давомида котиблик қилган. Қачонки бу жамият ўзининг сиёсий қиёфасини ўзгартириб олгач, унга бой ва муллаларнинг ўғиллари кириб олгач, бу жамият тарқатиб юборилган ва у эрим Ҳусанбоев бошчилигида тугатилган.

Жамият бор-йўғи икки ярим ой фаолият кўрсатган. Ушбу воқеа бўлганидан бери орадан 22 йил ўтганига, у вақтда Ҳусанбоев саводсиз ва ривожланмаган одам бўлгани, шу боис у вақтда жамиятнинг сиёсий физиономиясини тушуниб етишга ожизлик қилганига қарамай, бу факт ҳам Ҳусанбоевни айбдор қилиш учун хизмат қилмоқда.

3. 1917 йил декабрь ойи Андижон Эски шаҳар ишчилари томонидан Ҳусанбоев Қўқон мухторияти вакиллари томонидан чақирилган ишчилар съездига вакил қилиб сайланади. Бу съездда ҳокимиятни ишчилар қўлига бериш тўғрисида масала кўтарилади. Бундай талаб билан чиққанлар қаторида Ҳусанбоев ҳам бўлган, бироқ улар озчиликни ташкил қилади ва кўпчилик Қўқон мухторияти томонига ўтиб кетади. Ҳусанбоев бу съездда мухториятчи эмас, балки ишчилар съезди делегати сифатида қатнашган. Унинг бу съезддаги иштироки уни айбдор қилишда 3-банд бўлиб хизмат қилмоқда. Бу ҳам нотўғри, чунки эрим ҳеч қачон мухториятчи ва миллатчи бўлган эмас. Бу ҳақда унинг Ленин ва Сталин партияси ишига садоқат билан сўнгги 20 йил давомидаги иш фаолияти далолат бериб турибди.

1921 йил май ойида Ҳусанбоевнинг укаси Эскадрон командири Абдулазиз Ҳусанбоевни босмачилар ваҳшийларча ўлдирдилар. Ундан олдин 1918 йили эса Андижондаги Ҳинди мазор қишлоғида унинг бошқа бир укаси, Чинобод волости ревкоми раиси Абдурахим Ҳусанбоевни мухториятчи, босмачилар ўлдирдилар.

1938 йили менинг эрим 60 ёшлик кекса Ҳаққул Ҳусанбоевни НКВД кенгаши («учлиги» – Р.Ш.) юқоридаги фактлар учун 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этди ва мен уни шундан бери кўрганим йўқ. Ахир 22 йил муқаддам бўлиб ўтган воқеа учун 10 йил қамоқ жазоси бериш тўғрими? Сиз биласизки, 22 йил аввал эрим маълумотга эга эмасди, унинг сиёсий масалаларга ақли етмас эди.

1917 – 1918 йиллар воқеаларининг душманлар томонидан бузиб кўрсатилишига, қаллоблик қилишига асосланибгина Ҳусанбоевнинг қамоқ жазосига ҳукм қилинишини ноҳақлик деб биламан. Ҳусанбоев кўп нарсани билгани учун ғанимлари қандай бўлмасин унинг озодликка чиқмаслигини хоҳлашапти.

Ҳусанбоевни қайта сўроқ қилишни, 1933 йилдаги партия тозалови бўйича унинг ишини кўриб чиқишни ва ўзбек Ҳусанбоевнинг 1917 – 1918 йилларда ким бўлганини, яъни унинг ўша вақтдаги ҳолатини ҳисобга олишни сўрайман.

Ўзбекларнинг кўпи у вақтда масжидга қатнардди, эндиликда эса партия улардан ҳалол ва садоқатли ходим тайёрламоқчи.

Нега менинг эрим 60 ёшда 22 йил аввал юз берган воқеа учун қамоқхонада ўлиб кетаркан?

Агар бошқа айблари бўлмаса, у ҳолда, Ҳаққул Ҳусанбоевни озод қилишни илтимос қиламан.

Мастура Файзиева. 24 сентябрь 1939 йил. Тошкент шаҳри

* * *

Мастура Файзиева адолат истаб Ўзкомпартия Марказқўм биринчи котиби Усмон Юсуповга, Олий Совет раиси Йўлдош Охунбобоевга, СССР НКВД комиссари Л.П.Берия номларига ҳам ариза билан мурожаат қилган. Л.П.Берияга ёзган хатида мана бу сатрлар бўлган:

«Менинг 60 ёшли эрим Ҳаққул Ҳусанбоев, Революция музейининг собиқ директори Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг махсус кенгаши томонидан 22 йил аввал юз берган воқеа учун 10 йил қамоққа ҳукм этилди. Республика прокурорига бу ҳақда берган кўрсатмамни илова қилмоқдаман. Ҳусанбоевнинг шахсий душманлари маълумотига асосланиб унинг қамалишини тўғри эмас деб биламан.

Мен инқилобий хизматларим учун шахсий пенсия олиб турибман. 1921 йили Бутунроссия советларининг съездида вакил бўлиб қатнашганман, меҳнаткашларнинг улуг доҳийсида, Ленинда бўлганман, у билан суҳбатлашганман.

1920 йили ўртоқ Куйбишевнинг тавсияси билан партияга кирганман, аммо отилиб кетган халқ душмани Икромов 1925 йили мендан партия билетини олиб қўйган ва партия аъзолигидан маҳрум қилган.

Ҳозирги вақтда мен иш қобилиятимни йўқотганман. Менинг кўрсатмамни ўқиб чиқишни ва қария Ҳусанбоев қолган умрини тинч ўтказиб, халқ фойдасига ишлаши учун уни озод қилишни илтимос қиламан. У 60 ёшда, касалманд, ҳозиргача бир қанча аризалар бердим, лекин ҳеч қандай натижа йўқ. Ишни кўриб чиқишни тезлатиш ва уни озод қилишни жуда ҳам ўтиниб илтимос қиламан.

Мастура Ҳусанбоева. Тошкент шаҳри Московская кўчаси 20-уй».

Ўз навбатида, Ҳаққул Ҳусанбоев ҳам қамоқдан юқоридаги жойларга аризалар йўллаб турган. Аммо бу аризалар, кўрсатмаларнинг ҳеч қандай нафи, натижаси бўлмаган. Ўзбекистон ССР прокурори ўринбосари вазифасини бажарувчи Ярашенко 1942 йил 9 мартда ана шу аризалар бўйича хулоса тайёрлаган. Унда НКВД қошидаги учликнинг чиқарган ҳукми тўғри деб топилган. Қарорда: «Ҳаққул Ҳусанбоев аризаси оқибатсиз қолдирилсин, иш НКВДга сақлаш учун қайтарилсин», – дейилган.

ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги терговчиси, давлат хавфсизлик хизмати кичик лейтенанти Ҳусанхўжаев маҳбус Ҳ.Ҳусанбоевнинг ва унинг аёли Мастура Ҳусанбоевнинг аризаларини кўриб чиқиб, 1938 йил 5 апрелдаги ҳукмни ўз кучида қолдириш, уларнинг аризаларини оқибатсиз қолдириш керак деган хулосага келади. 1947 йили Ҳаққул Ҳусанбоев қамоқда вафот этади.

Ҳаққул Ҳусанбоев фаолиятининг айрим қирралари мустақиллик йилларида тарихчилар томонидан очиб берилган, унинг хотираси Тошкент ва Андижонда абадийлаштирилган, унинг номи билан кўчалар аталган.⁹

Тақризчи Д.Собирова, доцент

⁹ Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.79 – 95.

ОТРЫВКИ ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ ГАФУРА ХАЙДАРОВА

(Давоми. Боши аввалги сонларда)

За ним, по вертикали, через всю центральную часть детдома, был проложен неширокий утрамбованный земляной тротуар, который на две равные части разделял площадь. На северном конце тротуара размещалась крошечная, размером порядка двенадцать кв метров, электростанции с мощностью около 50 квт часов, как дизельная электросеть дореволюционного Ходжента, обслуживавшая, главным образом, центр детдома. Я очень любил эту станцию и задолго до начала пуска дизеля (часов в 5 вечера), ходил туда и с интересом наблюдал за процессом работы.

На станции работал всего один человек – высокий, не очень молодой, русский электрик, он не отгонял меня, со мной заводил одностороннюю беседу, ибо я ни единого его слова не понимал, но старался жестами и мимикой «разговаривать» со мной. Меня страшило и удивляло огромное колесо, пристроенное к боку дизеля, которое приводило в движение находившийся поблизости электрогенератор (динамик). Я поражался физической силе электромеханика, который раскачиваниями колеса то влево, то вправо, запускал мотор. Меня приводило в восторг мгновение включения рубильника, после которого зажигались сразу все лампочки.

За воротами, буквально у кромки оврага, находился очень большой артезианский колодец (водокачка), обеспечивавший все объекты детдома чистой студеной водой. Когда бывал у колодца, поражался таинству природы: кругом пески и солончаки, а под ними течёт животворящая вода!

Он представлял из себя довольно сложный механизм. В середине площадки, где был вырыт сам колодец (по моим представлениям очень глубокий) на шарнирах стоял толстый деревян-

ный столб, чуть выше середины которого был сооружен большой деревянный круг (барабан). Обтянутый в несколько колец цепями, которые служили для спуска и вытягивания чана (большое деревянное ведро), к барабану прикреплялось бревно длиной в три-четыре метра, посредством которого приводился в движение барабан вокруг её оси. Для вращения барабана, т.е. пуска чана в колодец и вытягивания его с водой использовалась ломовая площадь, но часто дежурные по кухне, работники скотного двора, банщики, прачки сами вращали барабан.

Поднятая вверх вода по желобку сливалась в объёмное деревянное корыто, а из неё вёдрами заполняли бочки, прикрепленные в специальные брички и лошади везли её туда, где ждали воду.

Словом, водоснабжение детдома исключительно зависело от «технического» состояния и бесперебойной работы колодца, поэтому мы старались, как зеницу ока, беречь этот источник жизни от всяких оказий.

Во второй половине детдомовского двора, напротив административного центра, находилась преогромная постройка, которую правильнее было именовать – парком сельскохозяйственных инвентарей. Что только там не хранилось – начиная от плуга и сеялок, кончая пилой и бороной, в амбаре было в большом количестве запчастей к сельхозинвентарям, строительные материалы, в частности штабелями лежали доски, полные ящики с гвоздями и т.п. Если бы не видел их своими глазами, то не сохранились бы в деталях в моей памяти.

Этот склад и находившиеся в нём орудия труда свидетельствуют о том, что хозяин хутора располагал большим массивом пашни, где широко применялась рабочая сила батраков и

издольщиков.

Руководство детдома почему-то не использовало весь этот арсенал сельхозорудия, превращая его в мёртвый капитал.

В углу центра была сооружена физкультурная площадка, которая со всех четырёх сторон была опоясана густой живой стеной из колючих кустарников и деревьями акации. Она состояла из волейбольной площадки, уменьшенного футбольного поля, беговых дорожек, а для малышей в углу площадки сооружена карусель-вертушка на верёвках, где жалеющих покататься было хоть отбавляй.

Там всегда было шумно и весело, ребячий хохот и визг сотрясал небо. В будние дни на физкультурной площадке строго по урочному расписанию проходили занятия по физкультуре, обычно в утреннее время.

Ребята охотно шли на различные физкультурные секции, с большим желанием участвовали на соревнованиях по первенству в различных видах спорта (я, например, отлично катался зимой на самодельных коньках, которые сами же и мастерили). В детдоме устраивались и физкультурные олимпиады по легкой атлетике, нас не учили боксу и тяжёлой атлетике. Ребят, удостоивших подняться на почётные пьедесталы, директор детдома лично награждал благодарственными грамотами и т.д.

Буквально впритирку с физкультурной площадкой стояло приземистое, достаточно длинное беззаконное строение, на дверях которого всегда висел замок. Идя на физплощадку, глядя на это «таинственное» сооружение, часто задавал себе вопрос: что же там хранится? На свой вопрос вскоре нашёл и ответ. Когда дежурил по кухне, мне сказали, что я со своим напарником должен пойти к заведующему кладовой для получения сырья для приготовления обеда. Заведующий складом нас повёл к этим интригующим дверям и когда он открыл их и пригласил во внутрь, то я своим глазам не поверил, глядя на обилие продуктов питания, которые там хранились: картошка, лук, морковь, свекла, капуста и ещё кое-что другое лежали горками на земле или уложенные в ящики.

Самая главная примечательность этого

склада заключалась в том, что он охлаждался естественным холодом за счёт большой массы больших кирпичных льдов, сложенных в штабеля и покрытых сверху тонким слоем самана. Склад можно было считать природным холодильником. В душе благодарил нашего директора за проявление столь большой заботы о нас-сиротах. После увиденного на складе я понимал причину хорошего вкуса блюд, которыми нас потчевали.

Почти одну треть центра детдома занимал пищевой блок, состоявший из кладовой 45 – 50 летний сухопарый мужчина (его имени никто не знал), темный брюнет с красным носом и редкими усами, беспорядочно торчащими над тонкой губой, вечно угрюмый, ворчащий себе под нос, смотрел на людей злым взглядом своих чёрных глаз.

Всегда был поддавшимся, поэтому дежурные столовой, имевшие дело с ним, очень его боялись, ни за что ни про что повышал на нас голос, если мы отказывались подписаться в получении продуктов для кухни – боже упаси, так дёргал за ухо, будто собирался его оторвать от тела.

На кухне поварихой работала Саиданисо хола, родом из Канибадама, чуть ниже среднего роста, дородная, белолицая, добрая, но властная – о таких женщинах обычно говорят – она, когда надо, сумеет постоять за себя. Она имела двух сыновей – Нематджона и Муртазохона, которые считались детдомовцами, питались, обувались как мы, но спали у мамы; повзрослев, братья нашли своё место в обществе. Так, Нематджон после участия в Великой Отечественной войны продолжил военную стезю, работал военным комиссаром Пенджикентского военкомата, вышел на заслуженный отдых в чине подполковника. Саиданисо по возвращении из Ставрополя на родину прожила долгую жизнь в окружении детей и внуков и скончалась в конце 90-х годов, похоронена в Канибадаме.

Саиданисо готовила вкусно, ребята были довольны всеми приготовленными ею блюдами. Она работала одна, но с помощью дежурных. Каждый день пятеро детдомовцев несли вахту на пищевом блоке: двое непосредственно на

кухне, двое в столовой и один у очага в роли истопника.

Кухня и столовая были небольшого размера, где-то 50 – 60 кв м разделенные стеной на две части. Пища подавалась через маленькое окошечко. На кухне были наглухо вмонтированы к стене от очага два больших котла, на одном из них варились первые блюда, а на втором кипятились вода. Вторые блюда, поджарка и т.п. готовились на другой посуде, самовара не было, чай заваривали в больших алюминиевых чайниках, которых разносили дежурные, они же сервировали столы.

Очень важную роль в изготовлении горячей пищи играл истопник. Ему поручались довольно тяжелые обязанности: заготовка

дров любым способом (нельзя забывать что в Николо-Александровске деревья и кустарники были с колючками) и представьте себе на минутку работу истопника по обработке этих дров с острыми и длинными как шило колючками; поддержка необходимой температуры в очаге, «регулировка» которой осуществлялась путём постукивания в стену, ибо топка и кухня были никакого козырька или навеса и ему приходилось «загорать» летом, «леденеть» зимою, мокнуть как курица в дождливую погоду. Но несмотря на незавидное положение истопника, у него было и преимущество в сравнении с другим дежурными – он перед уходом лично из рук шеф-повара получал в подарок большой кусок рафинада...

(Давоми бор)

АБДУЛЛАЕВ ҲАБИБ МУҲАММЕДОВИЧ

(1912 – 1962)

Рустамбек Шамсутдинов

(Давоми. Боши 2017 йил 1-2 сонларида)

Ҳ.М.Абдуллаевга қарши ҳужум кампанияси 60-йиллар бошларида ҳам катта кўламда олиб борилганидан тарихий ҳужжатлар далолат бермоқда. Бу сафарги ҳужумга ЎзКомпартия Марказкўми иккинчи секретари Ф.Е.Титов ва мафкура ишлари бўйича секретар Зухра Раҳимбобоева бошчилик қилганлар.

ЎзФА Президенти Ҳ.М.Абдуллаев устидан 1960 йил 7 апрель, 1 сентябрь, 1961 йил 12 апрель, 25 апрель саналари қўйилган имзосиз хатлар Марказкўмга келиб тушган. Бу хатларни текшириш ва Марказий Комитетга ёзма ахборот бериш учун Ф.Е.Титов кўрсатмаси билан Ғ.Султонов, А.Поспелов, М.Аношкин, С.Бирюковдан иборат комиссия тузилган. Бу комиссия фаолият кўрсатиб 1961 йил 29 июнда ЎзКомпартия Марказкўми секретари Ф.Е.Титов номига **«Ўзбекистон ССР Фанлар академияси раҳбар ходимлари устидан имзосиз хатларни текшириш натижалари тўғрисида маълумотнома»**ни тақдим этган.

ЎзКомпартия МК котиби Ф.Титов кўрсатмаси билан тузилган комиссия академиянинг барча ҳужжатларини текширган ва тегишли кишилар билан суҳбатлашган, улардан тушунтириш хатлари олган, имзосиз хатларда келтирилган далилларнинг бир қисми тасдиқлангани маълумотномада қайд этилган. Унда Ҳ.М.Абдуллаев ва вице-президент И.М.Мўминов кадрларни танлаш ва тарбиялашда камчиликларга йўл қўйгани, партия ташкилоти топшириқларини бажармагани, илмий йўналишда шубҳали бўл-

ган шахсларни қўллаб-қувватлагани каби қатор айблар келтирилган. Улардан айримларини келтирамиз:

1. СССР Олий аттестация комиссиясида Х.Ш.Иноятовнинг докторлик диссертацияси кўриб чиқиляётганда Ҳ.М.Абдуллаев уни қўллаб-қувватлаган, ҳар томонлама ёрдам кўрсатган, Х.Ш.Иноятовнинг нокамтар, амалпарастлигини ҳисобга олмаган, у диссертация ҳимоя қиляётган пайтда Низомий номли Тошкент пединститутида доцент бўлган, диссертацияни шу институт ҳисобидан ёқлаган.

2. Ҳ.М.Абдуллаев И.М.Мўминов билан биргаликда тарих фанлари доктори Яҳё Ғуломовни 3 йилдан ортиқ вақт мобайнида ЎзССР ФА Тарих ва археология институти директори лавозимида ишлатганлар, ваҳоланки, Яҳё Ғуломов ишчанлик хусусиятига кўра бу лавозимга мос эмас эди.

3. Кўчирмачи олим деб ном чиқарган Шомухтор Шомағдиевни Тарих институти директор ўринбосари вазифасида ишлатганлар.

4. Ишчанлик қобилияти ва илмий малакага эга бўлмаган юридик фанлар номзоди Ҳайдар Пўлатов 1958 йилдан Фанлар академияси аспирантурасининг философия кафедраси мудир вазифасида ишлаб келган. Марказий Комитетга аспирантлардан Х.Пўлатов ўқиётган лекцияларнинг даражаси паст эканлиги ҳақида бир неча бор шикоятлар келиб тушган. Партия органларининг танлов эълон қилиш орқали Х.Пўлатовни алмаштириш тўғрисидаги топшири-

ғини Ҳ.М.Абдуллаев, И.М.Мўминов четга суриб келишмоқда.

5. Президент Ҳ.М.Абдуллаев ва И.М.Мўминов партия органлари тавсия этмаган юридик фанлар доктори Отабой Эшоновни Философия ва ҳуқуқ институти директори вазифасига қўйганлар.

6. ЎзССР ФА Тарих музейи директори Ғуломқодир Рашидовни ўз хоҳишига қарши бу вазифадан олиб, Тарих ва археология институтига ўтиб ишлашга мажбур қилишган.

7. 1953 йил сентябрда ОАК Президиуми Ҳ.М.Абдуллаевнинг докторлик иши ҳақидаги масалани кўраётганда диссертант бошқа тадқиқотчиларнинг асарларидан нотўғри фойдаланган, умумий қонидани бузганига қарамай, ОАК Президиуми унга геология-минералогия фанлари доктори илмий даражасини бериш тўғрисидаги қарорини қайта кўриб чиқишга етарли асос топмаган.

8. Вице-президент И.М.Мўминов 1959/1960 ўқув йили учун аспирантурага қабул жараёнига масъул бўлишига қарамасдан, аспирантларни танлашда миллий таркиб мутаносиблигини таъминламаган. Қабул қилинган 165 аспирантдан 139 нафари ўзбек, 9 нафари рус, 5 нафари Ўрта Осиё миллатлари вакиллари ва 12 нафари бошқа миллат вакиллари билан бўлган.

9. «ЎзССР ФА Хабарномаси» (ижтимоий фанлар туркуми) муҳаррири И.М.Мўминов ўз хоҳиши билан рус муаллифлари мақолаларини олиб ташлаб, нисбатан анча паст бўлган ўзбек муаллифларининг мақолаларини чиқарган.

10. Диссертациялар ҳимояси бўйича бирлашган илмий кенгаш раиси И.М.Мўминов ўзбек муаллифларининг диссертацияларини биринчи ўринга қўйиб иш кўрган. У раис бўлган 22 кишидан иборат кенгаш таркибида 17 нафар ўзбек, 4 нафар рус ва 1 нафар немис бўлган.

1958 йил 12 мартдан 1960 йил 22 апрелигача ижтимоий фанлар бўлими бирлашган кенгашида номзодлик диссертациясини ёқлаганларнинг таркиби 22 ўзбек, 6 рус, 4 тожик, 2 қозоқ, 3 татар, 2 яҳудийдан иборат бўлган.

«ЎзССР Фанлар академияси хабарномаси»да (Ижтимоий фанлар туркуми) 147 нафар муаллифнинг 200 га яқин мақолалари, илмий ха-

барлари, ахборотлари, тақризлари ва бошқа материаллари чоп этилган. Муаллифларнинг 92 нафари ўзбек, 35 нафари рус, 2 нафари қорақалпоқ, 5 нафари татар ва бошқа миллат вакиллари бўлган.

11. Фанлар академияси раҳбарияти штатлар ва молиявий интизомни қўпол равишда бузган, маблағлар ортиқча сарфланишига йўл қўйган.

12. Академия раҳбарияти партия ва ҳукуматнинг бошқарув аппарати ишини қисқартириш ва такомиллаштиришдан иборат талабига қарама-қарши молиявий интизом ва давлат маблағларини исроф қилиш йўлидан борган. Академия Президиуми ва институт ходимларидан 243 ходимга маош кўпайтириб берилган, 131 минг рубль давлат маблағи беҳуда сарфланган.

13. ЎзКомпартия Марказий Комитети ва ЎзССР Министрлар Советининг 1959 йил 17 декабрдаги қарори билан академия ходимларига реализация учун 6 та ГАЗ-67 маркали енгил автомашина ажратилган. Ундан бири Ядро институти учун С.В.Стародубцевга, иккинчиси шу институт бош инженери Маҳкамовга, Институт директори У.Р.Орифовга берилган.

14. ЎзКомпартия Марказий Комитети бюросининг 1960 йил 9 апрелдаги «**ЎзССР ФАда илмий кадрлар билан ишлаш тўғрисида**»ги қарорида олимлар орасида хусусий мулкчилик тенденцияси мавжудлиги кескин қораланишига қарамай, ФАдаги раҳбарлик ва масъулиятли лавозимлардаги кўплаб ходимлар хусусий мулкчилик тенденциясини, ўзидаги нокамтарликни намойиш қилишни давом этмоқдалар.

15. ЎзФА Президенти Ҳ.М.Абдуллаев Луначарский посёлкасида ўзига пишиқ ғиштдан иккита ойнали айвони билан икки қаватли ҳовли-жой қурган.

16. ЎзФА вице-президенти С.В.Стародубцев ҳам Луначарский посёлкасида катта ҳовли-жой қуришни бошлаб юборган.

17. ЎзФА президиуми аъзоси, академик-секретари Х.Ф.Фозилов Луначарский посёлкасида пишиқ ғиштдан қўрғон қилинган икки қаватли уй қуриб олган.

18. ЎзФА президиуми аъзоси Убай Орифов хусусий ҳовли-жойи бўла туриб Луначарский посёлкасида иккинчи ҳовли-жой қурилишини

бошлаб юборган.

19. ЎзФА академиги М.Т.Ўрозбоев Тўқимачилик институтига тегишли, майдони 80 кв метрга яқин шинам уйда яшаётганига қарамай, Луначарский посёлкасида ўзи учун ҳовли-жой қурапти.

20. Академик Хадича Сулаймонова, мухбир аъзолар С.А.Азимов, Э.Отахонов ва бошқалар ҳам ўзлари учун ҳовли-жойлар қуришга киришганлар.

21. Молиявий хўжалик ишлари бўйича президент ўринбосари С.Азизов Тошкентда (Сағбон кўчаси 1-тупик 84-уй) 5 хона шахсий уйига эга бўлгани ҳолда Оржоникидзе посёлкасида (Красновосточная кўчаси 1-тупик 14-уй) ўғли 23 ёшли Рихси Собирович Азизов номига уй-жой сотиб олиб берган.

22. Президентнинг собиқ ўринбосари, кейин ЎзССР Давлат қурилиш қўмитаси раиси А.Алиев Оржоникидзе посёлкасида 85 кв м бўлган 5 хонадан иборат ҳовли-жой қуриб олган.

23. Академиянинг иш бошқарувчиси Д.Маҳкамов 1955 – 1956 йилларда фойдали майдони 79 кв м бўлган 4 хонали янги уй қуриб олган.

24. ЎзФАда 189 киши ишлайдиган Марказий тажриба устахоналаридан ташқаридаги 320 та штатдан иборат 11 механика устахонаси мавжуд бўлиб, уларда давлат бюджетидан маош тўланади.

25. Тўртта илмий-тадқиқот институти қошида 100 кишига яқин одам ишлайдиган тажриба конструкторлик бюрolari бўлгани ҳолда, шу йилнинг апрелида тажриба ишлаб чиқариш йўналишидаги конструкторлик бюроси тузилган.

26. Гўёки И.М.Мўминов фотокўргазмасидан академик Убай Орифовнинг рус ишчилари билан тушган фотосуратини олиб ташлаш ҳақида буйруқ бергани, институтлардан партбюронинг қарори билан директорлар русларни ишга олгани учун айблангани, симфоник мусиқа муваффақият қозонолмаётганлиги, уни сон ва овоз манераси фойдасига қайта кўриб чиқиш зарур деб айтгани, Москвага малака оширишга юборилаётганда унинг таркиби ўзбеклардан иборатлигига ишонч ҳосил қилгандан кейингина хатни имзолагани, президент Ҳ.М.Абдуллаев яширин тарзда фоҳишахонага қатнашини

тегишли асос йўқлиги сабабли текшириш имкони бўлмаганини комиссия эътироф этишга мажбур бўлган.

Текшириш натижалари бўйича Фанлар академияси ЎзКомпартия Президенти Ҳ.М.Абдуллаев, вице-президент И.М.Мўминов ЎзКомпартия Марказий Комитетининг олий ўқув юртлари ва мактаблар бўлимига чақиртирилиб, улар билан тегишли тартибда суҳбатлашиб, мана бу қарор лойиҳаси билан таништирилган:

1. Фанлар академияси президенти ўрт. Абдуллаев М.Ҳ., академик-секретар ўрт. Фозилов Х.Ф., академиклар ўрт. Арифов У.А. ва ўрт. Ўразбоев М.Т., ЎзССР Давлат қурилиш қўмитаси раисининг ўринбосари ўрт. Алиев А., Фанлар академияси президентининг ўринбосари ўрт. Азизов С.А., Фанлар академиясининг собиқ иш бошқарувчиси, ҳозирда Ядро физикаси институти директорининг ўринбосари ўрт. Маҳкамов М.М., мухбир аъзо ўрт. Азимов С.А. ва бошқалар хусусий уй-жойлар қуришда ортиқча ҳашамдорликка берилгани ва шу орқали хусусий мулкчилик кўринишларини юзага чиқарганликлари, совет олими деган юксак номни обрўсизлантирганликлари учун КПСС сафидан ўчириш ва эгаллаб турган лавозимидан бўшатишгача бўлган кескин партиявий ва маъмурий жавобгарликка тортилсин.

Номлари қайд этилган ўртоқлар 10 кунлик муддат ичида эгаллаб турган тураржойларидан бирини Тошкент шаҳар ижроия қўмитаси коммунал фондига топширсин.

2. Ўзбекистон ССР Министрлар Советига Фанлар академиясидаги штатларни тартибга солиш, штатларни молиялаштиришдаги қўпол хатолар билан боғлиқ фактларга чек қўйиш бўйича тегишли чоралар кўриш топширилсин.

ЎзССР Фанлар академиясидаги молиявий-хўжалик ва штатлар интизоми билан боғлиқ жиддий камчиликлар тўғрисидаги материаллар тергов органларига топширилсин.

3. Шу йилнинг сентябрь ойида Ўзбекистон ССР ФА Президиумига муддатидан аввал қайта сайловлар ўтказиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблансин.

4. Ўзбекистон КП МК фанлар, олий ўқув юрт-

лари ва мактаблар бўлимига ЎзССР ФА илмий ходимлари ўртасида ғоявий-сиёсий тарбияни кучайтириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш топширилсин.

Комиссия аъзолари: Г.Султонов, А.Поспелов, М.Аношкин, С.Бирюков

1961 йил 29 июнь

Бу ҳужжат ўша куниёқ Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети секретари Ф.Е.Титовга топширилади. Ф.Е.Титов 1961 йил 12 июлида ҳужжатга: «МК секретарлари таништирилсин. Ўрт. З.Раҳимбобоевага ушбу масала бўйича ўрт. Ғ.С.Султонов билан бирга таклиф тайёрлашингизни сиздан илтимос қиламан Ф.Титов», – деб имзо чекади.

Бу топшириқ бажарилади. 22,5 бетдан иборат «**Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюросига**» номли ҳужжат тайёрланади. Уни 1961 йил 3 декабрда З.Р.Раҳимбобоева, К.М.Муртозаев, С.А.Азимов, Ғ.С.Султонов, А.А.Поспелов, М.Ф.Аношкин, А.И.Бродова имзолаганлар.

1962 йил 22 январь. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг бюроси йиғилиши бошланди. Кун тартибида Ўзбекистон ССР Фанлар академияси масалалари. Йиғилишда қатнашганлар Раҳимбобоева, Абдуллаев, Абдураззоқов, Мусахонов, Мартинов, Муртозаев, Насриддинова, Наймушин, Федюнинский, Рашидов, Фозилов, Стародубцев, Азимов, Юнусов, Мўминов. У давр одатига кўра Бюро йиғилиши рус тилида олиб борилди. Биринчи бўлиб сўз Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси президенти Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаевга берилди. Нутқни айнан келтирамыз:

«**т. Абдуллаев Ҳ.** – Товарищи члены Бюро ЦК, за отчетный период, то-есть с 1956 по 1962 год – за пять с лишним лет – Академия наук с 1600 человек дошло до 8 тысяч, стала крупным, мощным научным центром. Конечно, немалая заслуга в этом деле принадлежит прежде всего партии и правительству, потому что такую щедрую помощь Академия наук никогда не получала, Академия выросла. Такой быстрый рост Академии вызвал одновременно и различные болезни. Вы знаете, что мы не были подго-

товлены к такому развороту работ, потому что принять самую огромную армию и столько институтов нам было трудно.

У нас были недостатки в подборе и в воспитании кадров, естественно были недостатки и в подготовке кадров. То, что говорилось здесь раньше в ЦК, о недостатках в подборе, расстановке и воспитании кадров – все это имело место.

Действительно, мы в отличие от многих Академий, я имею ввиду Украину, мы тянемся к тому, чтобы подойти к Украине, закавказских республик – соотношение кандидатов и докторов наук у нас недостаточно, мы больше идем со среднеазиатскими республиками, в то время как у нас было желание догнать наиболее передовые республики. Поэтому мы отстали. Не была проведена подготовительная работа в течение длительного времени. Надо было подготовкой кадров заняться не 2-3 года тому назад, а лет 10 тому назад. А мы взялись за это дело недавно. Поэтому мы очутились перед таким фактом: в Ядерном институте работает 1400 человек, а докторов наук всего 2, в Полимерном институте работает 300 человек, а доктор наук 1. В результате – все последствия некачественная работа.

Разве я могу спорить с кемнибудь, что не было таких случаев, выполняемая работа рядом научных сотрудников была на низком уровне, потому имело место факты разработки ряда неактуальных тем, иногда затягиваем сроки выполнения работ?

Поэтому во второй части, что у нас имеют место недостатки в разработке проблем – я тоже согласен.

Если посмотреть работу Академии в целом, то за пять лет проделана известная работа. Мы об этом сегодня докладывали. Приятно сознавать, что если даже сравнить 1960 с 1961 годом, то мы в 1960 году сумели обеспечить защиту 6 докторских и 54 кандидатских диссертаций, а в 1961 году – 13 докторских и 129 кандидатских диссертаций. У нас готовы к защите диссертаций 180 кандидатов и 19 докторов. Поэтому здесь имеется большой задел.

Я думаю, что в ближайшее время с помощью

Центрального Комитета и вопрос подготовки кадров можно будет наладить.

Но главное не в этом. Главный и серьезный недостаток заключался в том, что мы, члены Президиума Академии не дошли до каждого работника. У нас имеется неплодовитость людей, с отдачей плохо, еще не каждый чувствует, что за все это, что он получает, он должен отдать. Самое главное – мы не дошли до каждого научного работника. Это центральный вопрос.

Поэтому проект, с которым мы ознакомились надо несколько изменить, отразить эти

вещи, потому что независимо от того, кто будет руководить, постановление Бюро ЦК должно быть мобилизующим, направляющим, нацеливающим наш актив. Поэтому постановление надо поправить.

Вы знаете, что в 1960 году я перенес инфаркт, а в 1961 году – микроинфаркт. Сейчас я работаю. На любом участке, куда меня направит ЦК, я буду работать. Может быть целесообразно будет найти другого товарища, который будет более здоров и крепок. А я там, где будет нужно, буду работать».

(Давоми келгуси сонларда)

ЭРК ВА ҲУРРИЯТ КУЙЧИСИ

Наим Каримов,
филология фанлари доктори,
профессор

«Миллий руҳланиш – даҳоларнинг буюк бешигидир». Америкалик мутафаккирлардан бирининг шундай пурҳикмат сўзлари бор. Агар шу доно сўзлар билан «қуролланган» ҳолда Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ижодига назар ташласак, унинг руҳланиши негизида эрк ва ҳурриятнинг мунаввар ғоялари ётганини кўрамиз.

Туркистондаги миллий уйғониш ҳаракати ўтган аср бошларида, Чўлпон адабиёт оламига кириб келгунига қадар бошланган. Аммо 1914

йили ижоди «Туркистонли қардошларимизга» шеъри билан бошланган Чўлпон тез орада шу қутлуғ ҳаракатнинг пешқадам вакилларида бири даражасига кўтарилди.

Агар ўзбек халқининг шу даврдаги ижтимоий ва маданий савиясини кўз олдимизга келтирмоқчи бўлсак, Чўлпоннинг шу шеърини эслаш ўринли бўлади. У «Туркистонли қардошларимизга» шеърининг қуйидаги сатрларида дилидаги афсус-надомат туйғуларини ифодалаган эди:

*Илму маърифат ҳам ҳунардан қолди маҳрум бизни халқ,
Маърифатсизлик балосига йўлиқгон бизни халқ.*

*Бир киши миллатпараст ўлса, деюрлар «дахрий» деб,
Бир киши миллатни сўкса, иззат айлар бизни халқ.*

*Мактаб ўрнига очилди ҳар маҳалда¹ майхона,
Нафрат этмак нари турсин, шоду хандон бизни халқ.*

*Мактаба йўқ бир тийини, тўйга минг сўмлаб берар,
Чорасиз мушкул касалга мубталодир бизни халқ.*

*Ибрат олмайдир, бошига шунча кулфат келса ҳам,
Мисли бир калтак йўқотган кўрга ўхшар бизни халқ...²*

¹ Маҳал – «маҳалла» сўзининг жонли тилдаги қисқарган кўриниши.

² Чўлпон. Асарлар. Тўрт жиллик. 1-жилд. Шеърлар. – Тошкент: Akademnashr, 2016. – Б.14.

Чўлпон мансуб бўлган миллий уйғониш ҳаракати намояндалари ўз олдиларига ана шу халқнинг кўзини очиш, унинг бошини бириктириш, бирлаштириш ва миллий тараққиёт йўлидан етаклаш мақсадини қўйдилар. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдуқодир Шакурый, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий сингари маърифатпарварлар таълим тизимини ислоҳ қилиб, янги усул мактабларига асос солдилар. Фитрат Туркияда ёзган «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи баёноти» асарлари билан миллий уйғониш ҳаракатининг дастуриламалини яратди. Шу йилларда майдонга келган жадид матбуоти, адабиёти ва театри халқни ғафлат уйқусидан уйғотишга, унинг онгига миллий истиқлол ва миллий тараққиёт ғояларини қуйишга катта эътибор берди. Чўлпон жадид матбуоти, адабиёти ва театри олдида тарих томонидан қўйилган шу улуг вазифани бажаришда, айниқса, фаоллик кўрсатди.

Андижонда туғилган, Тошкентда яшаган, аммо фалакнинг гардиши билан Қўқон, Бухоро, Самарқанд, Оренбург каби шаҳарларда ҳам хизмат бурчини ўтаган Чўлпон дастлаб чор, кейин совет ҳокимиятининг Туркистон халқлари бошига туширган кулфатларини маслакдош дўстларига қараганда яхши билган ва чуқур ҳис қилган. У Москвада 1924 – 1927 ҳамда 1931 – 1934 йилларда яшаганида, Қўқонда Туркистон, Оренбургда Бошқирдистон ҳамда қозоқ тупроғида Алаш-Ўрда мухторият ҳукуматларининг қонга ботирилишини ўз кўзи билан кўрганида нафақат шимолдан келган кишиларга хос рус шовинизмининг, балки мустамлакачи давлат расмий сиёсатининг ҳам бошқа давлатларга қарши қаратилганлигига ишонч ҳосил қилди. 1918 йил бошларида отасига қарашли мол-мулкнинг мусодара этилиши, шундан кўп ўтмай бу мол-мулклар эгасининг тазйиқ остига олиниши билан «Октябрь инқилоби» унинг уйи ва ҳаётига бўрон ўлароқ кириб келган эди. Шундай ғайриинсоний воқеаларнинг гувоҳи бўлган Чўлпоннинг Ленинни, Октябрни қабул қилиши мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам 1917 йилга қадар ўз халқини маърифатли қилиш, ижтимоий ва ҳуқуқий онгини ошириш йўлида фаолият кўрсатган Чўлпон Октябрь воқеаларидан

кейин халқини большевиклар зулмига қарши курашишга чақирувчи шеърлар, мақолалар, саҳна асарларини ёзди.

Шоир 1920 йил августида Бокуга Шарқ халқлари курултойида қатнашиш учун бориб, Ҳазар бўйларида кезинар экан, шундай сатрларни ёзган:

*Гўзал юлдуз, нурли юлдуз, тез сўзла
Оталарнинг тарихдаги хатосин;
Шул хатодан осугланиб, ёвларнинг
Эл кўксига сурган ишрат, сафосин...³*

Бу афсус ва надомат туйғулари балқиб турган сатрларда Чўлпон Амир Темурдан мерос бўлиб қолган мамлакат дарвозаларини рус мустамлакачиларига осон-гаров очиб берган оталардан нолиб, улар хатосини тузатиш лозимлигини уқтиради. У ана шу фикрни ҳар бир асари қатига изчил равишда сингдириб боради. Шу тарзда унинг ижодида миллий истиқлол ғоялари Ҳазар денгизи тўлқинларидек секин-аста мавжланиб, сўнг «Бузилган ўлкага» сингари асарларида момогулдурак ўлароқ қудратли акс садо беради.

Чўлпоннинг шу йилларда ижод қилган бошқа қаламкаш дўстларидан фарқи шундаки, у миллий истиқлол учун ёзувчилик қалами билангина курашиб қолмади. У 1917 йилдаги Февраль инқилоби билан Октябрь тўнтариши ўртасидаги давр Туркистон халқлари учун тарихий имконият даври эканини теран тушунди. Шунинг учун ҳам ўлкадаги миллий истиқлол ғоясига қарши бўлган кучларни фош этиш ва Туркистон Марказий шўросини тузиш ишларида М.Бехбудий, З.Валидий сингари илғор замондошлари билан бир сафда турди.

Афсуски, чор оҳранкаси ва ГПУнинг шу даврга оид махфий ҳужжатлари билан танишиш имкониятига эга бўлмаганимиз учун Чўлпоннинг Октябрь арафаси ва Октябрдан кейинги амалий фаолиятини фактлар асосида ёритиш қўлимиздан келмайди. Лекин Чўлпонни яхши билган ва у билан ҳамкорлик қилган Заки Валидий хотираларидан шу нарсга маълум бўладики, Туркистон Марказий шўроси большевиклар, ка-

³ Кўрсатилган манба. – Б.58.

детлар ва эсерлар партиясининг халқ ўртасидаги таъсирини заифлаштириш ҳамда ўлкадаги сиёсий вазиятни қўлга олишга жиддий равишда киришган. Большевиклар ҳокимият тепасига келишлари мумкинлигини олдиндан сезиб Тошкент атрофида қурол-яроғлар яшириш, миллий гвардияларни тайёрлаш мумкин бўлган қароргоҳларни барпо этишган. Чўлпон бу махфий ишлардан хабардор бўлибгина қолмай, уларнинг айримларида иштирок ҳам этган.

Октябрь тўнтариши юз бериши билан Марказий шўро ўз кучларини Қўқонда тўплаганида Чўлпон Туркистон мухториятининг ташаббускорларидан бири бўлди. У Мухториятнинг «Эл байроғи» номли газетасини дўсти Ашурали Зоҳирий билан биргаликда чиқариб, янги миллий ҳукуматнинг Фарғона водийси аҳолиси ўртасида обрў-эътибор қозониши ва қўллаб-қувватлашига муносиб ҳисса қўшди. Мухториятнинг норасмий мадҳияси «Озод турк байрами» шеърини шундай ҳаяжон билан ёздики, унинг юзлаб нусхаларда тарқатилган сўзларини бутун Қўқон завқ-шавқ билан куйлади. Чўлпон мухториятнинг эълон қилиниши муносабати билан бўлиб ўтган кўп минг кишилик митингга сўзга чиқиб, нақароти «Аллоҳу акбар» сўзларидан иборат бўлган шеърини катта ҳаяжон билан ўқиди. Митингга тўпланган халқ эса бу шеърнинг нақарот сўзларини қудратли акс садо ўлароқ такрорлади. Унинг сўзи шу кезларда, айниқса, катта таъсир кучига эга бўлди. У миллатнинг, миллий истиқлолнинг биринчи шоири сифатида шуҳрат қозонди. Халқнинг Чўлпонга бўлган ана шу ишончи ва муҳаббати уни янги-янги амалий ишларга илҳомлантирди.

Шу нарса ажойибки, «оталар хатоси»дан сабоқ олган жадидлар ўша йилларда ўз қобилиятларига ўралиб қолмасдан, қўшни халқлар ва уларнинг илғор вакиллари билан яқин алоқада бўлдилар. Заки Валидий уларни ўзаро бирлаштириб турувчи халқа вазифасини ўтади. Унинг атрофида бирлашган ўзбек, қozoқ, бошқирд ва татар мунавварлари Ўрта Осиёдан Волга бўйларига қадар чўзилган туркий заминда мазкур халқлар федерациясини барпо этиш ғояси билан яшадилар. Ана шу ғоя билан чангланган Чўлпон Туркистон мухторияти ту-

гар-тугамас Бошқирдистонга бориб, қардош туркий халқнинг «қизил» мустамлака кишанларидан халос бўлиши учун бошлаган курашига қўшилди.

3.Валидийнинг ёзишича, у Туркистонга келганидан сўнг ўзига маслакдош зиёлиларни топиб, улар ўртасида инқилобий руҳда суҳбатлар олиб борган. «Дўстона суҳбатларда сўзлаган фикрларим. – деб ёзган у, – сал ўтмай ўртоқларим, маслакдошларим томонидан шеърга солиниб, янгича ҳаётини давом эттирадиган бўлди. Шоир Чўлпон туркий халқ[ларнинг] сайлов ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасидаги курашимизни жуда чиройли бир манзумасида акс эттирди».⁴

3.Валидий фикрини давом этиб, яна бундай маълумотни берган: «...Қўқонда тузилиб, февраль ойида (1918 йилда) советлар томонидан тарқатиб юборилган Туркистон миллий ҳукумати аъзоларидан Убайдулла Хўжаев, шоир Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), кейинроқ Бухоронинг ҳарбий нозири бўлган Абдулҳамид Орипов, Тошкент зиёлиларидан Мирмуҳсин, Хива ва Бухородан келган айрим кишилар биз тарафда эди. Абдулҳамид Орипов менинг саркотибим бўлиб ишлади...

Миллий шоирларимиз Сайитғарай Миғоз, Шайхзода Бабиш, ўзбек шоири Абдулҳамид Сулаймон, қozoқларнинг ёш муҳаррири Беримжон ва бир зиёли қozoқ қизи бу ерларда яшарин бўлимлар тузиб, Оренбургдаги марказ учун жуда қимматли маълумотлар тўплаб бериб турдилар...»⁵

Кўрамазки, Чўлпон кўп миллатли маслакдошлари оиласида ўзининг шоирлик «мақоми» билан уйғун бўлмаган, аммо унинг истиқлол жангчиси сифатидаги «мақом»ига мос бўлган амалий ишларни бажарди. Агар тақдир бу халқларга 1918 йилиёқ ўз мустақиллигига эришиш имкониятини берганида, улар ҳозирги кунда жаҳоннинг ҳар томонлама тараққий этган мамлакатларидан бирида яшаётган бўлардилар. Чўлпон шу реал истиқболга ишонгани учун ҳам Оренбургга борди ва Бошқирдистон мухторият

⁴ В а л и д и Заки Тўғон. Айрилганни бўри ер. – Тошкент: Адолат, 1996. – Б.51. Афсуски, Чўлпоннинг Заки Валидий томонидан тилга олинган шеъри бизгача етиб келмаган.

⁵ Кўрсатилган манба. – Б.55 – 56.

ҳукуматининг разведка-ахборот хизматида сидқидилдан ишлади, ўзининг бу иши Туркистон халқларининг эрк ва ҳурриятли келажаги учунлигидан мамнуният ҳиссини туйди.

Аммо большевиклар Туркистон мухториятини зўравонлик йўли билан тугатганларидек, Бошқирдистон ва Қозоғистон мухториятлари «оёғи»га ҳам болта урдилар. Шўроларга қарши ҳаракатда қатнашгани боис Чўлпоннинг на Тошкентда, на Фарғона водийсида тинч яшаши амри маҳол эди. Шунинг учун ҳам у 1921 йили Бухоро Халқ Жумҳуриятига бориб, «Бухоро ахбори» газетасига муҳаррирлик қилди.

Чўлпон Бухорода ишлаган кезларида З.Валидий ҳам шу ерда бўлиб, Туркистон миллий иттиҳоди (миллий бирлиги) ташкилотини тузиш ҳаракатида юрган. Унинг таклифи билан ташкилотнинг таъсис йиғилишида қатнашиш учун Харғуш қишлоғига Фарғона водийсида ҳаракат қилаётган «босмачилар»нинг вакиллари, Бошқирдистон зобитлари ва бошқалар келишган. Афсуски, Валидий ўз хотираларида бу тadbирнинг қандай натижа билан тугагани ва унда Чўлпоннинг иштирок этган-этмагани ҳақида маълумот бермаган. Шунга қарамай, Харғушда яшаган шоирнинг бу йиғиндан хабарсиз бўлгани ёки ундан четда турганига ишониш қийин.

Чўлпон шундан бир йил аввал Бокуда Анвар пошшо билан учрашган ва унинг Ўрта Осиё халқларининг озодлик йўлидаги интилишларига хайрихоҳ эканлигини кўриб ғоят мамнун бўлган эди. Агар унинг Бухорода бўлиб ўтган миллий озодлик учун ёзган қуйидаги сатрларига эътибор берсак, унинг аввалги эътиқодида ҳамон қатъий тургани кундек равшан бўлади:

*Денгизлар қайнаса, тошса сувлари,
Кесилса йўлчининг истак йўллари,
Денгизга айланса ўнг ва сўллари,
Балки, юпатгуси ҳўлланган кўзлар?..*

*Ўйланган ўйларга қўнғил юпанмас,
Кўнғилнинг истаги ўй билан қонмас,
Айтарлар: бу тунда ёруғ шам ёнмас,
Чақмаса гугуртни асл ўғиллар... ⁶*

Чўлпон тилга олган «асл ўғиллар» Фарғона водийси ва Сурхон кенгликларида гугурт чақиб, шўролар туфайли Туркистон тупроғига тушган зулматни қувиш йўлида ҳаракат қилаётган эдилар. Унинг умиди қисман шу ўғилларда эди.

1923 йили Андижонда нашр этилган «Дархон» газетаси хусусида турлича гап-сўзлар юради. Маълумки, бу газета Туркистон большевиклар партиясининг ташаббуси билан «босмачилар»га қарши курашиш мақсадида чиқарилган. Чўлпон эса мазкур газета нашрига маъсул кишилардан бири бўлган. Изланишлар шундан дарак берадики, Чўлпон ва газетанинг расмий муҳаррири Абдулҳай Тожиев Андижонга етиб боришларидан аввал Қўқонга тушиб, таниқли маърифатпарвар Обиджон Маҳмудовнинг уйда яширин мажлис қуришган. Мажлисда бўлиб ўтган гап-сўзлар бизга маълум эмас. Тахмин қилиш мумкинки, унда «босмачилик ҳаракати»ни тугатиш мақсадида ҳукумат томонидан ташкил этилган газета ходимларининг шу масалада эҳтиёткорлик билан ишлаши лозимлиги баҳс боиси бўлган.

20-йиллар ўрталаридан совет мамлакатидagi вазият кескин ўзгара бошлади, истиқлол учун кураш йўллари батомом кесилди. Шундай шароитда Чўлпон ўз асарлари билан, жаҳон адабиётидан қилган таржималари билан ўзбек халқини янги маданий юксакликка олиб чиқиш учун барча чораларни кўрди.

Халқимизнинг бугунги маданий-маънавий юксакликка эришуви ва истиқлол медаларидан баҳраманд бўлишида мутафаккир ва мубориз шоир Чўлпоннинг хизматлари ғоят катта. У XX асрнинг биринчи чорагида ўз асарлари билан мудроқ халқни уйғотиш ишига қандай муҳим ҳисса қўшган бўлса, кейин ҳам халқ ва Ватан озодлиги йўлида, миллий тараққиёт йўлида фидойиларча ижод қилиб, чин маънода мустақиллик учун олиб борилган курашнинг байроқдорларидан бири бўлиб қолди.

⁶ Чўлпон. Асарлар. Тўрт жиллик. 1-жилд. Шеърлар. – Тошкент: Akademyashr, 2016. – Б.114 – 115.

ЧЎЛПОН – ОЗОДЛИК КУРАШЧИСИ

Рустамбек Шамсутдинов

2016 йил сентябрда Москвадаги Россия ижтимоий-сиёсий ташкилотлар тарихи давлат архивидаги фондлар билан танишиш чоғида ОГПУ Шарқ бўлими вакили Павловнинг 1928 йил 31 майда ВКП(б) Марказий Комитетига йўллаган «Доклад ОГПУ в ЦК ВКП(б) о политических настроениях в Узбекистане» номли ҳужжатни олиш учун буюртма берганимизда архив мутасаддиси бу ҳужжат эълон қилинган, шу боис ўша китобдан фойдаланишимиз мумкинлигини айтди ва бир оз вақт ўтгач **«ЦК ВКП(б) и национальный вопрос» (В двух томах. Книга 1. 1918 – 1933 г. – М., 2005)** номли китобни фойдаланиш учун менга тақдим қилди. Асарнинг 574 – 592-саҳифаларида юқорида эслатилган муҳим тарихий ҳужжат мавжудлигининг шохиди бўлди ва ундан ксеронусха олишга эришдик. Ҳужжатда Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг ҳам фаолиятига дахлдор айрим фикрлар бўлгани ойдинлашди. Китобнинг 579 – 580-бетларидан мана бу иқтибосни айнан келтирамиз:

«Видный националист, писатель-узбек, Чулпан, пишет: «Для изучения языка и происхождения таджиков, организована комиссия под председательством Бартольда, в которую входит и бывший миссионер Андижана Кузнецов. Комиссия нашла: таджикский язык схож с русским, таджики по происхождению очень близки к русским и иранцам. Таджики Ташкента – иранцы. Этот профессор на хорошем жаловании у

советской власти. Любят сеять раздор среди национальностей».

Бу ерда Чўлпон ўзбек ёзувчиси ва таниқли миллатчи деб эътироф этилмоқда. Тил ва тожикларнинг келиб чиқишини ўрганиш учун Бартольд раислигида комиссия ташкил этилганлиги, унга собиқ миссионер Кузнецов ҳам киргани, комиссия тожик тили рус тили билан ўхшаш, тожиклар келиб чиқиш жиҳатидан руслар ва эронийларга жуда ҳам яқиндир, Тошкент тожиклари бу эронийлардир деган фикрга Чўлпон эътироз билдириб, бу профессор совет ҳокимиятидан яхши маош олади, шу боис улар миллатлар орасига нифок, адоват уруғини экишни яхши кўрадилар дейиши билан миллий масалада пухта ва чуқур билимга эга эканини намоиш этмоқда. Туркистоннинг қадимги ва ўрта асрлар тарихи билимдони ҳисоблан-

Абдулҳамид Чўлпон
(1897 – 1938)

ган академик В.В.Бартольд ва Андижон уезд халқ маорифи бошлиғи, фан доктори Пётр Кузнецовнинг фикрларини танқид остига олиш Чўлпоннинг нақадар сиёсий, тарихий билим доираси кенглиги, қалбидаги мустамлака зулмига қарши нидоси кучлилигидан бир нишонадир. Ахир ўша Пётр Кузнецов 1913 йили Парижда «Марказий Осиёда цивилизация ва тиллар кураши» мавзuidaги докторлик диссертациясида бутун мустамлака Туркистонини миллий озодлик тўлқини билан қоплаган машҳур 1898 йилги Андижон кўзғолони моҳиятини бошдан-оёқ қоралагани, бундай қоралашни ҳатто 1916 йили муҳожирлик-

да юрган Ленин инкор этиб, Андижон қўзғолони Чор Россиясининг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати оқибати эканини, гарчанд бу қўзғолон диний ниқобда, миллатчилик тусида бўлишига қарамай, қўзғолон бошида диний арбоб турганлигидан қатъи назар, чуқур демократик характерга эга эканлигини ёзган эди. Чўлпон Лениннинг қўзғолон ҳақидаги бу фикридан хабари бор-йўқлиги бизга маълум эмас. Лекин Андижон фарзанди Чўлпон ўша машҳур академик Бартольд, миссионер, амалдор, фан доктори Пётр Кузнецов қарашларига қарши фикр билдириши унинг том маънодаги озодлик курашчиси эканини кўрсатиб турибди.

Ҳужжатдаги мана бу иқтибосга эътиборингизни қаратамиз: *«Чулпан: «Верно ли говоритъ Гази Юнус, что комитет мусульман в Индии обратился к английскому правительству с просьбой разрешить организацию мусульманских частей для освобождения мусульман Средней Азии от террора неверных?»*

Чўлпоннинг Ғози Юнуснинг Ҳиндистондаги мусулмонлар комитети инглиз ҳукуматидан Ўрта Осиё мусулмонларини даҳрийлар қирғинидан озод қилиш учун мусулмонлардан иборат ҳарбий қисмлар ташкил этишни илтимос қилиб мурожаат этиши тўғрими деб берган саволи ҳам Чўлпоннинг сиёсий қарашлари қанчалик кенг эканлигини исботламоқда.

Чўлпоннинг қораламаларидан ҳам парчалар келтирилган. Улардан бирида агар сен ўз миллатинг тараққиёти учун ёзмас экансан, бу жазодир, бундай шароитда Ўзбекистон ҳаёти йўқ маънога эгадир, барча қийинчиликларга бардош беришга тўғри келади, миллатчиликни европаликлардан ўрганамиз, кўплаб ўзбек ходимлари русларнинг миллатчилиги ва мустамлакачилигидан шикоят қиладилар, масъул ходимлар ҳам шундай, бундай ҳолат бундан кейин ҳам сақланиб қолади, Усмонхон Эшонхўжаев ва Иноғомов Москвада Ўрта Осиё социалистик мустамлакадир, Ўрта Осиё бойлиги унинг учун сарфланмаяпти, совет ҳокимиятининг сиёсати аҳолининг миллий ва иқтисодий талабларига мувофиқ эмас, ҳозирги шароитда ўзбек мустақилликдан мутлақо маҳрум, у рус ва яҳудийларнинг қулидир, шу боис Фарғонада босмачилик кучаймоқда, бу ҳаракат Ўрта Осиёнинг

бошқа районларига ҳам кўчиши мумкин. Хотин-қизларни озод қилиш бўйича ҳужум кампанияси асрий анъаналарни қўпол ва зўрлик билан йўқ қилишдир, таълим, мактаб, миллий адабиёт озод эмас, шаҳар ва қишлоқ учун солиқ миқдори тўлаб бўлмайдиган даражада. Кўплаб ўзбек ходимлари омма орасида обрўларини йўқотган, улар фақат Москва талабларининг ижрочиларидир, холос, ҳақиқий ўзбек зиёлилари қувғинда, қардошларимизнинг онгсизлиги ва аҳмоқлигидан фойдаланишмоқда.

Қораламалардан яна айримларини келтирамиз: аҳолининг жуда озчилик қисми ҳукуматни қувватлайди, миллий туйғуси бўлганлардан кўпчилигининг аҳволи ачинарли, пахта, сен пахта! Сен тозадирсан, сотиб олувчи айғир, сотувчи бичилган одам... Коммунистларимиз бизларни ҳам, ўзларини ҳам сўкмоқда, ёшлардан чинакам социалистлар тайёрланмоқда, амал курсиси учун муштлашмоқда, ўзининг гуруҳ курашига москвалик талабаларни ҳам тортмоқда, Қизил Йўлдошнинг чиқиши Икромов сиёсатидир, мен шеър ёзишни ташладим, саҳнага бораман ва пьесалар ёзаман. Ўзбекистон ходимлари бир-бирини ғажимоқда, натижада халқ зулм тортмоқда, буни кўриб туриб халқ номидан нидо қиламан, барча батрақлар ва камбағаллар, ўртаҳоллар ва бойлар азобланмоқда.

Ҳужжатда ўзбек зиёлиларининг Чўлпонга берган баҳолари ҳам келтирилган. Масалан, ўзбек ва партия аъзоси Ойбек шундай ёзган: «Чўлпон – ўз миллати қайғусини куйловчи ҳақиқий шоир, ўз миллатининг мазлумона таассуроти остида ёзган. У мамлакатнинг мазлум ҳолати тўғрисида ёзган, миллий шеърлар ёзган, ўз руҳияти муҳитида ёзган, ҳақиқий ўзбек шоири сифатида шеърларида ўз халқининг мазлум аҳволи тўғрисида дард билан ёзган, унга қарши ҳужум фақат ёт миллатчилик томонидан бўлиши мумкин».

Шокир Сулаймон Чўлпон ҳақида: «Чўлпон ва бошқаларга ҳужумлар бўлмоқда, балким, бутун ўзбек маданияти ҳалок бўлиши мумкин», – дейди.

Шу билан бирга, тожик миллатига мансуб айрим совет зиёлиларининг Чўлпонга нисбатан салбий баҳолари ҳам келтирилган.

2011 йил 11 – 21 сентябрь кунлари шогирдим Элёр Холмирзаев билан бирга Москвада илмий хизмат сафарида бўлдик. Сафар режасига кўра, биз 1938 йил 4 – 16 октябрь кунлари СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг Тошкентда бўлиб ўтган сайёр йиғилишлари баённомаларини излаб топишимиз, ўша йиғилишларда 400 дан зиёд ўзбекистонликлар устидан чиқарилган ҳукмлар билан танишиш, отувга ҳукм этилганларни номма-ном аниқлаш, улар ҳақидаги бор маълумотларни олишимиз керак эди. Шу мақсадда Москва шаҳри Малый Каретный тор кўчаси 12-уйда жойлашган «Мемориал» халқаро тарихий-маърифий хайрия ва ҳуқуқни ҳимоя қилиш жамиятида бўлдик. Жамият раиси, профессор А.Б.Рогинский, унинг ёрдамчиси Я.З.Рачинский жамият архиви мудираси Алёна Козлова билан танишдик. Улар бисотида қатағон қилинганлар ҳақида маълумотларнинг электрон базаси бор экан. 2 миллион 600 минг киши ҳақидаги маълумот дискини бизга беришди. Бундан ташқари, машҳур Лубянкадаги Россия хавфсизлик хизмати архивидан СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг 1938 йил октябрида Тошкентда ўтказилган сайёр йиғилишида отувга, 10 – 15 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган 490 қатағон қурбонлари рўйхатини ҳам қўлга киритдик. Ўша рўйхатнинг 146-нчида: «Сулаймонов (Чўлпон) Абдулҳамид Сулаймонович, 05.10.1938 йилда отувга ҳукм этилган, 05.10.1938 йил отилган, номери 28484, 7-жилд, 226-бет», – деб рус тилида ёзилган. Жамият раҳбарияти ана шу 490 қатағон қурбонларининг таржимаи ҳоли, ҳаёти ва фаолияти ҳақида 2-3 саҳифадан иборат материал тайёрлаб уларга жўнатишимизни сўради, бу материалларни ҳамкорликда нашр этамиз деган таклиф айтди. Биз кўндик, шартнома туздик.

Архив мудираси Алёна Козлонадан кўплаб китоблар, маълумотлар олиб танишдик. Жумладан, «Поэзия узников ГУЛАГА» (ГУЛАГ тутқунлари шеърляти) номли китобни қўлга киритдик. Бу китоб «Демократия халқаро фонди. Россия XX асрда» номи билан 2005 йили Москвада академик А.Яковлев таҳрири остида нашр этилган экан. Китобни варақлар эканмиз, кўзимиз Чўлпон ҳақидаги мақола ва шоир шеърларига тушди.

Китобда мана бу сатрлар берилган: «**Абдулҳамид Чўлпон, 1893 – 1938. Абдулҳамид Чўлпон (Абдулҳамид Сулаймон ўғли Юнусов) шеър ёзишни билган маърифатли савдогар оилада туғилган. Рус-тузем мактабини битиргандан сўнг отаси ўғлини мадрасада ўқишга юборди, бу жойда бўлажак шоир араб, форс ва турк тилларини ўрганади. Инқилобий ғоялар таъсири остида буюк миллий шоир бўлиш учун мадрасадан Тошкентга боради. Ва шундай ҳам бўлди.**

Унинг ҳаётлиги чоғидаёқ у ҳақда буюк Навоийдан кейин ўзбек тили ва адабиёти шу қадар қудратли лирикани билмаган деб айтишган. «Унинг шеърий нутқи ҳозирги замон ўзбек тилининг сарчашмасига йўл очиб берувчи калитдир. Ҳозирги замон ўзбек тили – бу Чўлпон тилидир», – деб айтган ўша замон танқидчиларидан бири. Чўлпон инқилобни¹ завқ-шавқ билан кутиб олади, ҳатто уни кўп асрлик анъанавий мумтоз шеърият шаклларида озод этиб ўзбек тилига олиб кирди. 1918 йили у Э.Потъенинг «Интернациональ»ини ўзбек тилига таржима қилади, «ТуркРОСТА»нинг бош муҳаррири бўлиб ишлайди.

1927 йилдан бошлаб унинг шеърларини босиш тўхтади. Партия мансабдорлари бу шеърлар ўқувчилар учун зарарли деб ҳисоблайдилар. 10 йил ичида у Чехов, Тургенев ҳикояларини, Гоголь қиссаларини, Пушкиннинг «Борис Годунов», Шекспирнинг «Гамлет», К.Рощи, К.Кольдони, Ж.Б.Мольер пьесаларини ўзбек тилига таржима қилади.

1937 йили қатағон қилинган».

Шу матндан сўнг Абдулҳамид Чўлпоннинг 1923 йили Андижонда битган «Қиз қўшиғи» («Песня девушки»), 1924 йили Ўшда ёзган «Қушнинг ҳадиги» («Ужас птицы») шеърлари Т.Бек таржимасида рус тилида берилган. Бу китоб собиқ Иттифоқ ва чет элларга тарқатилганидан биз ғоятда фахрландик. Ҳар икки шеърнинг ёзилиш тарихи, унинг ғояси ҳақида фикр юритмоқ учун ўзбекча ва русчада тақдим этишни лозим деб билдик.

¹ 1917 йилдаги Февраль инқилоби назарда тутилмоқда. Бу инқилобни эндигина 18 баҳорни қаршилаган Чўлпон 1789 – 1793 йиллардаги буюк француз инқилобига ўхшатган эди – Р.Ш.

Қиз қўшиғи

Ўксук кўнгил қуши
Тушди қафасга,
Сира етолмайдир
Эркин нафасга.
Қора кунлар тушди менинг бошимга.

Сиқиқ қафасларда
Яйрай олмайман.
Жаннат боғлар бор-ку,
Сайрай олмайман.
Ёмон кунлар тушди менинг бошимга.

Қип-қизил қон бўлиб
Кунлар ботадир...
Ёмон ҳидга тўлиб
Тонглар отадир...
Оғир кунлар тушди меним бошимга.

Жаннат каби боғлар
Булбулсиз қолган...
Осмон бўйи тоғлар
Қулунсиз қолган...
Қийин кунлар тушди меним бошимга.

Кўз ёшимда ювсам
Юртнинг бағрини,
Тилим билан сўрсам
Оққан қонини...
Қонли кунлар тушди меним бошимга.

Ҳасратим кўп, элга
Айта олмайман.
Армоним кўп, дилда
Жойлай олмайман.
Ўтли кунлар тушди меним бошимга.

Қафасларни бузиб
Учсам осмонга!
Кишанларни узиб
Етсам жононга!..
Ёрсиз кунлар тушди меним бошимга.

Андижон, 1923 йил

Песня девушки

Птица души безутешной
заперта в клетке...
Ей и не снятся отныне
вольные ветки.
Черные дни мне на голову пали!

Это не райские куши –
злая темница...
Я не могу веселиться,
Щелкать, как птица.
Скверные дни мне на голову пали!

Красные эти закаты
кровью налиты.
Мутные эти рассветы
вонью пробиты,
Тяжкие дни мне на голову пали!

Нет соловьев – замолчали
В пекле раздора.
Горы огромного роста –
Всё без разбора.
Горькие дни мне на голову пали!

Край мой родимый слезами
Снова омою,
Кровь эту слизывать буду
С нежностью злою...
Жуткие дни мне на голову пали!

О, никому не поведать,
Как я тоскую,
Как иссушают печали
Душу людскую!
Страшные дни мне на голову пали!

Мне бы сломать эту клетку –
Прянуть из круга.
Чтобы догнать в поднебесье
Милого друга!
...Дни без тебя мне на голову пали!

Перевод с узбекского Т.Бек

Қушнинг ҳадиғи

Қуш бечора қўрқадирким, уясидан айиргайлар,
Уясидан айримоқ-ла қанотини қайиргайлар.

Майда симдан силлиқ қилиб моҳирона тўқилган бир
Қафас топиб, дарчасини очиб дерлар: «Масканга кир!»

Мискин қуш ҳам янги маскан чаккасига қўйиб олар,
Масканига кўз югуртар, теграсига назар солар

Ва кўрарким, маскан ўзи машинада қўйилмишдир,
Уни ҳозир қилмоқ учун кўп зеҳният сарф бўлмишдир.

Дарчалари маҳкамгина, пухтагина, хотиржамлик,
Сув ичгали, дон егали тешиқлар бор кичик-кичик.

Симлар билан иши йўқдир, чиқмоқ учун учиб кўрар,
Ўрмонларнинг хаёлида ҳар томонга ўзни урар.

Фақат заиф вужудини қанча урсун деворларга,
Балки, унинг юмшоқ тани тўлиб кетсун ол қонларга.

Деворларнинг сезгиси йўқ, тўйғуси йўқ, товуш бермас,
Тегра бутун руҳсиз гавда, «Нечун мундоқ бўлдинг?» – демас.

Унинг бутун тасаллиси тўлиб-тошиб сайрамоқдир,
Кўм-кўм дала, эслаб-эслаб йиғламоқдир, йиғламоқдир!..

Туркистон миллий шоири деган юксак, ша-
рафли ном соҳиби Абдулҳамид Чўлпон 1917 йил
она шаҳри – Андижонда «Турон кутубхонаси»
ва «Маориф нашри»ни ташкил қилиб, маҳал-
лий миллат кишиларини истиқлол учун кураш-
га сафарбар этиш борасида таҳсинга сазовор
ишлар қилган. Айни пайтда, Чўлпон Биринчи
жаҳон урушида Россия подшоҳлик армиясига
асир тушиб, сўнгра Туркистонга сургун қилин-
ган туркиялик зобитлар, зиёлилар билан ис-
тиқлол йўлида яқиндан алоқада бўлган.

Биз 1994 йил сентябрида Анқарадаги туркий
халқлар тарихини ўрганишга бағишлаб ўтка-
зилган конгресда бўлганимизда Адана шаҳри-

Ужас птицы

*С ужасом бедная птица к гнезду приникает,
Если гнездовья лишат, то и крылья ломают...*

*О, как искусно сработана клетка из жести!
Дверцу закроют – и век оставайся на месте.*

*Бедная птица жилище свое изучает,
И удивляется, и головою качает.*

*И, озираясь в обители непостояжимой,
Видит она, что сработана клетка машиной!*

*Слажена клеть хорошо, и хитро, и проворно,
Вот тебе дырочки – вот и водица, и зерна...*

*Нет! Не желает она оставаться в неволе,
Мечется страшно, о деле мечтая, о поле...*

*Как она хочет запеть без решетки и крыши,
Как она бьется о прутья то громча, то тише!*

*Сколько бы птица ни билась о стенку до крови,
Сколько б она ни мечтала о лиственном крове,*

*Стены бесчувственны и не хотят расступиться:
Им безразлично, чем убивается птица!*

*Все утешение – петь, наподняясь до края
Мыслью о лесе... о плакать, о петь вспоминая!*

Ўш, 1924 йил

да яшаётган Али Бодомчининг 1975 йили Истан-
булда нашр этилган «1917 – 1934. Туркистон
миллий истиқлол ҳаракати ва Анвар пош-
шо» номли китобини олган эдик. Унда мана бу
сатрлар бор: 1918 йили бир қироатхона очил-
ди. Кенг зали ҳам бўлган бу қироатхонанинг
идоравий ҳаётида Туркистон миллий бир-
лигининг Андижондаги вакили этиб Ҳусайн
Ниёзий, Усмонхон Эшонхўжа ўғли, Вали
Мақсудий, З.Аълам, Фозилбек Отабек ўғли,
Абдулхай Маҳдумлар сайландилар. Қироат-
хона халқ мактаби вазифасини бажарар
эди. Ҳар оқшом усмонли зобитлар куннинг
муаммолари, маданий-сиёсий ва тарихий

мавзуларда халққа маъруза қиладилар. Рус ташвиқотларига ишонмасликка ва қўрбошиларга ёрдам кўрсатишга даъват этадилар.

Усмонли зобитлар Андижонда бўлган пайтларида шаҳарнинг машҳур бой-савдогарларидан миллий шоир Абдулҳамид Чўлпоннинг отаси Сулаймон афандининг уйида меҳмон бўлар эдилар».

Чўлпон буюк шоир ва адиб, айнаи вақтда, истиқлол курашчиси ҳам эди. Қалби фиғонга тўлган Чўлпон мана бу мисраларни битган:

*Кулган бошқалардир,
Йиғлаган менман.
Ўйнаган бошқалар,
Инграган менман.
Эрк эртақларини эшитган бошқа,
Қуллик қўшигини тинглаган менман.
Эркин бошқалардир, қамалган менман,
Ҳайвон қаторида саналган менман.*

Буюк истиқлолчи Чўлпон Андижонда жадидчилик ҳаракатига асос солганлардан бири сифатида ўз шеърларида рус мустамлакачилигини беаёв қоралаб, Туркистон истиқлолини ифодалаб халқни унга даъват этди. Унинг «Қўзғолиш» шеърида мустамлакачиларга бўлган нафрат шундай ифодаланади:

*Ай сен мени ҳақир кўрган, тубан деган афанди!
Ай устимда бир умрга хўжа бўлмоқ истаган,
Ай бўйнимга кишан солиб ҳалокатга судраган,
Кўзларингни заҳарлатиб ўйнамагил, бас энди!*

*Кишанларинг занг босгандир, сергак бўлким, узилур,
Томиримда қўзғалишининг ваҳший қони гупурди.
Эски фикр, анъаналар энди буткул узилди,
Ё битарман, ёки сенинг салтанатинг бузилур!*

Ай! Сен мени қул ўрнида ишлатувчи афанди!

*Титра, қўрққим, боғлиқ қулинг бош кўтарган куч энди.*²

1917 – 1923 йилларда қизил ёв босқини, тажовузи билан вайронага айланган Фарғона ҳолатини тасвирлаб «Гўзал Фарғона» шеърини битди. Шўролар даврида бу шеър матбуот юзини кўрмаган. 70-йилларда бу шеърни Чўлпонни яқиндан билган марҳум Асқар Акбаровдан эшитгандим. 1994 – 1995 йилларда Олмония ва Туркияда бўлганимда «Гўзал Фарғона» турк ва олмон нашрида эълон қилинганига шохид бўлганман.

Турк тарихчиси Али Бодомчи «Қўрбошилар» асарида мазкур шеърни айнан келтирган.

Туркистон Компартияси Марказий Комитетининг 1922 йил 15 май, 31 июль қарорларида ўзбек тилида чиқаётган «Қизил Байроқ», «Туркистон» республика газеталарида Усмонхон Эшонхўжаев билан Абдулҳамид Чўлпон бирга хизмат қилганликлари, Усмонхон Эшонхўжаев муҳаррир, Чўлпон эса унинг ўринбосари бўлгани қайд этилган. Кейинчалик А.Чўлпон 1927 йили ўзбек зиёлиларининг қурултойига ёзган аризасида 1920 йилга қадар Туркистон Россия телеграф агентлиги, «Қизил Байроқ», «Туркистон», «Бухоро ахбори» газеталарида масъул лавозимларда хизмат қилганини ёзган эди.

А.Чўлпон 1923 йил баҳоридан Андижонда ташкил топган «Дархон» газетасида хизмат қилган. Бу газетанинг юзага келиши шундай бўлган.

1923 йил май охирида Андижон шаҳрига бронепоездда СССР Қурулли Кучлари Бош қўмондони, Ҳарбий инқилобий кенгаш раиси С.С.Каменев, Фарғона қўшинлар гуруҳи штаби бошлиғи В.Д.Соколовский, қўмондон А.И.Тодорский, Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети раиси Иномжон Хидиралиев ва бошқалар келадилар. Бунга сабаб шуки, ўша пайтда советларга, қизил армияга қарши қурулли жанг олиб бораётган миллий озодлик курашчилари Андижон уездига катта кучга эга эдилар, улар фаол ҳаракат қилаётгандилар. Шу боис ана шу ҳаракатга чек қўйиш учун Андижонда ҳарбий

² Чўлпон. Асарлар. Тўрт жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2016. – Б.118.

инқилобий кенгаш ташкил этилади. Унинг раиси А.И.Тодорский эди. Шунингдек, Исоқжон Ғозиев раислигида Андижон уезд-шаҳар ҳарбий инқилобий комитети ташкил топади. Унинг таркиби Абдураззоқов, Степаненко, Тодорский, Куприянов, Раҳматуллаев, Абдушоаҳмедовдан иборат эди.

Москвадан келган С.С.Каменев Андижондан Тошкентга қайтгач Туркистон Компартияси Марказий Комитети йиғилишида маъруза қилиб, Андижондаги аҳволни яхшилашга қаратилган қарор қабул қилинишига эришади.

Жумладан, Андижонда ўзбек тилида газета чиқариш, босмахона барпо этиш, унга зарур бўлган жиҳозлар, анжомлар, техникавий кучлар, журналист ходимлар, матбаачиларни Тошкентдан келтириш зарурлиги кўрсатилган эди. Марказий Комитет қарорига мувофиқ Туркистон Марказий Ижроия Комитети, Халқ Комиссарлари Совети зудлик билан амалий-ташкилий тадбирлар белгилайди. Тошкентдан Андижонга босмахона анжомлари, материаллар, асбоб-ускуналар, қоғоз келтирилади.

Андижонда ўзбек тилида «Дархон» газетаси чиқа бошлайди. Унга аввалига Абдулҳай Тожиев, сўнгра Инқилобий Комитет раиси Исоқжон Ғозиев муҳаррирлик қилади. Шунда Абдулҳамид Чўлпон ҳам Марказий Ижроия Комитети йўлланмаси билан Андижонда ўзбек тилидаги матбуотни асослаш ва ривожлантириш учун бу ерга юборилган эди.

А.Чўлпон «Дархон» газетасида муҳаррир ўринбосари бўлиб хизмат қилган. Аммо Исоқжон Ғозиев инқилобий қўмита раиси бўлганлиги туфайли муҳаррирликни тўлалигича Чўлпонга топшириб қўйган эди. «Дархон»нинг амалдаги муҳаррири Чўлпон бўлган. Бу газета Фарғона области ҳарбий инқилобий совети ва Андижон уезд-шаҳар инқилобий қўмитасининг органи сифатида чиқа бошлаган ва маҳаллий аҳоли орасида кенг тарқалган.

Бир вақтлар ҳамюртимиз, академик, ёзувчи, драматург Комил Яшиннинг уйида «Дархон»нинг бир неча сонини кўрган эдим. Ҳозирда борми-йўқми, хабарим йўқ. «Дархон» газетасининг ҳамма сонларини топиш, уларни ўрганиш орқали Чўлпоннинг газетачилиқ, журналистик

фаолиятининг янги қирраларини билиш мумкин эди.

Газета саҳифаларида Андижон, Фарғона водийсидаги муҳим воқеалар ўз аксини топган. Унда расмий ҳужжатлар ҳам эълон қилиниб турган. Масалан, «Дархон»да 1923 йил 23 августда Туркистон ҳукумати ва давлатининг 130-сонли қарори ўзбек тилида, арабча ёзувда эълон қилинган. Унда совет муассасаларида иш юритувда, хат-ёзишмаларда тезроқ маҳаллий тилга ўтиш тадбирлари кўрсатилганди. Барча декрет ва қарорлар рус, ўзбек, туркман ва қozoқ тилларида эълон қилиниши, жойларда ижрокўмлар аҳолининг миллий таркибига қараб иш юритув қоғозларини миллий тилларда олиб боришлари мажбурийлиги, қишлоқдан тортиб республика идораларига иш юритишни маҳаллий тилларга кўчириш қатъий талаб этилганди. Маҳаллий тилларда иш юритишга ўтишнинг бошқа тадбирлари ҳам қарорда ўз ифодасини топган.

И.Хидиралиев, А.Исломов ва Шутемов имзолаган бу ҳужжат «Дархон»да ўзбек тилида эълон қилинган. Шу боис «Дархон» чойхоналарда, карвонсаройларда, бозорларда, масжидларда, маҳаллаларда қўлма-қўл бўлиб ўқилган.

Айни шу «Дархон» газетаси буюк шоир, публицист, ёзувчи Чўлпонни бадном этиш учун бошланган ҳужум кампаниясида ғанимлар қўлида дастак бўлди, ундан ғаразли мақсадларда фойдаландилар.

1932 йил май – июнь ойларида республикадаги бир гуруҳ адлия ва суд ходимлари устидан суд бўлди. Улардан бири Андижонда маъмурий органларда раҳбарлик лавозимларида ишлаган, 1924 – 1927 йилларда Фарғонада суд идораларида хизмат қилган Шамси Бадриддинов эди. Суд жараёнида Чўлпонга ҳам ноҳақ айблар қўйилган. Қўқонда инқилобий қўмита котиби Маҳмудхон Аҳмадхоновнинг уйида аксилинқилобий мажлислар ўтказгани, уларда Чўлпон қатнашгани ва ўзининг аксилинқилобий шеърларини ўқиб бергани ҳақида уйдирма айблар тақалган.

Чўлпон бундан хабар топгач дарҳол Тошкентга хат йўллайди. Айни вақтда, 1932 йил 27 майда ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўрта

Осиё бюроси раиси К.П.Бауманга, Ўзбекистон Коммунистик (болшевиклар) партияси Марказий Комитети биринчи котиби Акмал Икромовга, Республика Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси Файзулла Хўжаевга баёнотномалар жўнатади. Уларда Чўлпон Андижонга келиб «Дархон» газетасида ишлагани ҳақида, жумладан, шундай ёзганди: «Аҳмадхонов инқилобий кўмита котиби лавозимини эгаллаган чоғда Қўқон (у лавозимини эгаллаган жойда) у ёқда турсин, хатто бутун Фарғона музофотида ҳам мен йўқ эдим. Мен Тошкентда эдим (1919 йилдан то 1923 йилгача). Фарғонага (Андижонга) босмачилик ҳаракати узил-кесил тугатилаётган бир паллада фронтнинг ўзбекча газетасида ишлаш учун келганман (1923 йил). Мен Фарғонага Туркистон Марказий Ижроия Кўмитасининг сафарбарлиги ва Туркистон ҳарбий инқилобий кенгаши йўлланмаси бўйича ўртоқ Тожиев Абдулҳай билан бирга борганман. У «Дархон» фронт газетасининг муҳаррири эди, мен эса техник муҳаррир ҳамда адабий ходим эдим. Ўз вақтида бу газета жуда яхши баҳоланган. Менинг ундаги ишим ҳақида А.Тожиев, Тодорский (Фарғона фронтининг собиқ кўмондони), Султон Сегизбоев (Фарғона вилояти партия кўмитаси котиби), Шомансур Алихўжаев (вилоят инқилобий кўмитаси раиси), Биксон ва бошқалар билишади...»

Шундан беш йил ўтиб бутун советлар ҳудуди бўйлаб «Катта террор» бошланган. 1937 йил 13 июлда А.Чўлпон қамоққа олинади. ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлигидаги Давлат хавфсизлиги бошқармаси 4-бўлим тезкор вакили, давлат хавфсизлиги лейтенанти Н.И.Тригулов Чўлпонни тергов қилиш чоғида уни ваҳшийларча азоблаб, «Дархон» газетасида ишлаганида аксилинқилобий фаолият кўрсатганини тасдиқлаб имзо чекишга мажбур қилади. Н.И.Тригулов тайёрлаган баённомада Чўлпон номидан мана бу сатрлар жой олганди: «Абдулҳай Тожиев, мен, Воис Қориев Фарғонада эканимизда Обид Чатоқнинг (қўқонлик жадидчи Обиджон Маҳмудов – Р.Ш.) уйида ўтиришда бўлдик. Обид Чатоқ: НЭП (янги иқтисодий сиёсат – Р.Ш.) сиёсатига ўтилди, энди босмачиларга қарши ҳеч қандай чора кўришининг ҳожати йўқ, чунки босмачилик

ҳаракати «ўз-ўзидан тугайди», босмачилик – бу шўро ҳукуматининг зўравонлик сиёсати натижасидир. НЭП бу сиёсатга барҳам бергани учун халқ ҳам босмачиликдан воз кечади», – деб Абдулҳай Тожиев, Обид Чатоқнинг фикрларини маъқуллади».

Яна ўша ўтиришда «афв» мазмунидан «Дархон» номли фронт газетасини тузишга қарор қилинди. Бу газета миллатчилик ғояларини таширди, жумладан, мен ҳам (унга) миллатчилик мазмунида бир неча шеърлар ёзганман».

Буюк Чўлпон 30-йилларда Андижонда нашр этилиб турган «Пахта fronti» газетаси билан ҳам ҳамкорлик қилган. У Самарқандда, Тошкентда, Бухорода, Москвада бўлган вақтларида ҳам ҳар гал Андижонга келганида «Пахта fronti» газетаси ва унда хизмат қилаётган ходимлар билан яқин алоқада бўлган.

Аммо 1937 йил 13 июлда Чўлпон қамоққа олиниб тергов бошланганида терговчилар уни ҳар жиҳатдан айблаш мақсадида «Пахта fronti» газетасидаги айрим ходимларининг ёлғон, бўҳтонларини ташкил этдилар. Чўлпоннинг «халқ душмани» эканлигини асослашда унинг «Пахта fronti»даги энг яқин кишиларидан ҳам ёлғон кўрсатмалар олинади, улар далил сифатида жиноий ишга тиркаб қўйилади. Чўлпоннинг бу газетадаги иштироки аксилинқилобий, миллатчилик ташвиқоти олиб борганликка йўйилади.

Ўша мудҳиш кунларда, бутун республика матбуотида Чўлпон «халқ душмани», «ватан хоини», «буржуа миллатчиси», «туркпараст», «исломпараст» каби ёрлиқлар билан дўппосланаётган бир шароитда «Пахта fronti» газетаси ҳам четда қола олмаган. 1937 йил 20 сентябрь сонида «Иккиюзламачи мунофиқларга большевик матбуотида ўрин йўқ» сарлавҳали мақола эълон қилинган, унда Чўлпон шахсияти зўрма-зўраки танқид этилганди. Мақолада, жумладан, шундай сатрлар бор:

«... Улар ўзларининг разил ҳаракатларини беркитиб тилёғламалик билан мунофиқлик қилиб келганлар. Газетанинг секретар ўринбосари Козим Ниёзов, идора ходими Фатҳиддин Ашуралиевларнинг кимлиги маълум. Бири Октябрь инқилобидан буён совет ҳукуматига

тиш-тирноғи билан қарши курашиб келган.

Аксилинқилобчилар ташкилотининг актив аъзоси ва бошлиқларидан бири Ҳусанхон Ниёзийнинг ўғли пантуркистлар билан алоқани маҳкам боғлаб советлар ҳокимиятига ҳозиргача ҳам зимдан қарши иш кўриб келган Ҳасанхоннинг жиянидир. Яна бири эса бир вақтлар меҳнаткашларнинг бошида қонли қамчисини синдириб келган, бир неча меҳнаткашнинг турмушини хонавайрон қилган Салоҳиддин мингбошининг арзандасидир.

«Пахта фронти» бошқарувига жойлашиб олган мана бу башаралар ҳозиргача ўзларининг қилмишларини яшириб келдилар. Газетанинг собиқ муҳаррири Бекмирзаев (Боймирза – *Р.Ш.*) бу ифлосларнинг кимлигини суриштирмай ишга олди ва доим кўкларга кўтариб келди. Булар Салоҳиддин мингбошининг уйида ўтиришлар қилишиб, унда советларга қарши фикрларни ўртоқлашиб юрдилар. Ашуралиев (Фатҳиддин – *Р.Ш.*) халқ душмани Чўлпондан доим таълим олиб келди. Чўлпон Андижонга келганида уйига меҳмонга чақириб келажак иш учун йўл-йўриқлар олган. Ҳатто Чўлпоннинг Андижонда нима иш қилганини, қаерларда бўлганини била туриб буни яшириб келди. Аксинча, уни яқингача ҳам ҳамма ерда баланд овоз билан: «Чўлпондай киши Ўзбекистонда йўқ, бўлиши мумкин эмас», – деб мақтаб юрди, қачонким Чўлпоннинг акселинқилобий сирлари «очиб» ташланганидан кейин тўнини тескари кийиб олиб, ҳамма жойда Чўлпонни ёмонлай бошлади.

Ҳатто Чўлпон ҳақидаги катта мақоласини босишга ҳам улгурди. Ашуралиевнинг иккиюзламачилиги, мунофиқлиги Қ.Ниёзовга маълум эди. Уни Чўлпон билан қанчалик ҳамтовоқ эканини биларди. Шунинг учун ҳам унинг мунофиқлиги, иккиюзламачилик тактикасини сезиб туриб мақоласини атайин газетада бостиради».

Чўлпонга ва унинг яқинларига қарши қаратилган бу мақола атайин буюртма билан уюштирилгани ва бошдан-оёқ тўқима эканига ҳеч шубҳа йўқ.

Мақолада Козим Ниёзов, Фатҳиддин Ашуралиев, Салоҳиддин мингбоши шахсиятига қи-

линган бўҳтон ҳақида бир оз тўхталиш лозим.

Ака-ука Ҳасанхон ва Ҳусанхон Ниёзовлар жадидчи, миллатпарвар, маърифатпарвар, мустақиллик учун курашган Андижон фарзандларидир. Уларнинг ҳаёт йўли 2001 йили Тошкентда «Шарқ» нашриётида босилган «Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар» номли китобимизнинг 306 – 325-бетларида қисман ёритилган.

А.Чўлпон НКВД ертўласида тергов қилинаётган вақтларда Ҳасанхон ва Ҳусанхон Ниёзовлар ҳам қамоқда терговда эдилар. Ҳасанхон учликнинг 1937 йил 13 ноябрдаги қарори билан отувга ҳукм қилинган. Ҳукм ўша куниёқ ижро этилган.

Ҳусанхон Ниёзов 1938 йил 8 августда Андижонда қамоққа олинади, 1941 йил 20 ноябрда отувга ҳукм этилади, 1942 йил 23 апрелда СССР Олий суди Ҳусанхон Ниёзов ишини кўриб чиқиб, унга берилган отув ҳукмини бекор қилиб, 10 йил қамоқ жазоси билан алмаштиради. У узоқ Магаданда 1947 йили вафот этади.

Ҳусанхон Ниёзов қамоқдалигида терговчининг саволига жавобларидан бирида шундай кўрсатма берган: «Бу вақтга келиб Тошкентдаги миллатчилардан Илҳомжон Исмоилов, Саъдулла Каримов, Шорасул Зуннунов, Абдулҳамид (Чўлпон) Сулаймонов ва бошқалар билан мен мунтазам алоқа тиклай олдим...»

Ҳа, тўғри Салоҳиддин мингбоши Ашуралиев чор пошшоси ҳукмронлиги даврида Андижонда хизмат қилган маҳаллий амалдорлардан бўлган, мингбошилиқ қилган, маҳаллий аҳоли орасида катта ҳурмат қозонган. Советлар ҳокимияти даврида ҳам масъул лавозимларда ишлаган, масалан, Андижон Эски шаҳар милицияси бошлиғи вазифасида хизмат қилган.

30-йиллар бошларида Санкт-Петербургда С.М.Киров отиб ўлдирилгач, барча жойларда гумон остидаги одамлар қамоққа олинган. Қатағоннинг янги тўлқини бошланган эди. Шунда Андижонда Салоҳиддин мингбошининг ҳам уйи тинтув қилиниб, ўзини ҳибсга олиб ОГПУ ходимлари Тошкентга олиб кетади. Эл орасида обрў топган, унинг ҳурмати қозонган кишилардан совет режими ҳадиксираб, уларни аҳоли орасидан юлиб олиб, турли хил бўҳтонлар, ясама айблар билан қамоқ жазосига, ҳатто

отувга ҳукм қилган. Салоҳиддин мингбоши ҳам ўшалар қаторида қурбон бўлганлардан эди.

Унинг ўғилларидан Фатҳиддин ҳақиқатан ҳам Чўлпоннинг дўсти, маслакдоши бўлган, у ҳам «Пахта фронти» газетасида ишлаган. Чўлпон ҳар доим Андижонга келганида Фатҳиддин хонадонидида бўлар, кўплаб суҳбатларда қатнашарди. Ана шулардан келиб чиқиб «Пахта фронти» газетасида Чўлпонга қарши мақолалар ёзган ғанимлар ота-боланинг номини булғаш учун уларни Чўлпон одамлари деб кўрсатмоқчи бўлишган. Фатҳиддин Ашуралиев Иккинчи жаҳон урушида мардларча ҳалок бўлган, Салоҳиддин мингбоши эса 30-йиллар бошларида Тошкентга олиб кетилгани бўйи Андижонга келмаган. Уни ё отиб юборишган, ё қамоқ жазосига ҳукм этиб, ГУЛАГ лагерларидан бирига жўнатишган. Бу жумбоқни ечиш устида ҳозирда иш олиб бормоқдамиз.

Таниқли адабиётшунос олим Наим Каримов «Чўлпон» номли маърифий романида (2003) Абдулҳамид Чўлпоннинг Андижондаги яқин кишилари сифатида Абдумуталиб Қаҳрамонов, Бурҳон Машрабий, Боқи Маҳмудий, Исоқ қори Каримов, Расулжон Раҳимов, Салоҳиддин Сайфийларни тилга олиб ўтади. Олим ёзади: «Чўлпон 1936 йил сентябрининг бошларида Андижонга келиб, куёви Маҳаммад Назаровнинг уйида Абдумуталиб Қаҳрамонов, Бурҳон Машрабий, Боқи Муҳаммадий сингари ёру дўстлари билан давра қуриб, дўстлар дийдорига тўймоқчи бўлди...» Бу жойда Абдумуталибнинг фамилияси нотўғри берилган, унинг фамилияси, аслида, Қорамандиев бўлган (қаранг: Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.325 – 331). Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлиги ҳузуридаги учлик 1937 йил 13 ноябрда Абдумуталиб Қорамандиев, Ҳасанхон Ниёзов, Абдужалил Ҳайдаров, Домуллажон Баҳриддинов, Фаттоҳ Азизов, Зокиржон Нусратов (Нусрат Зокир)ларни отувга, Бурҳон Машрабий, Исоқ қори Каримов, Мадамин Ваҳобов, Маҳмудхон Низомов, Боқи Маҳмудий, Салоҳ Сайфий, Файзулла Султонов, Самандарбой Мўминбоев, Исмоилжон Алимов, Асқар Қаюмов, Расулжон Раҳимий, Абдуқодир Абдуғофуров, Маҳмудбек Қозиев,

Расулжон Султонов, Султонмасъуд Холботилов, Султонмахмуд Холботилов, Маҳмудбек Мусин, Аҳмаджон Ҳакимов, Саидхон Шодмонов, Мирсоат Мавлонов, Ҳожи Акбар Мўминов, Шукур Ҳакимовларни 10 йилдан қамоқ жазосига ҳукм этади. Бу 28 нафар Андижон зиёлилари, маърифатчиларининг кўпидан тергов камераларида ўтказилган қийноқ сўровларда Чўлпонга қарши бўҳтон, иғво, сохта кўрсатмалар олишга эришилган, улар бир-бирига тўхмат қилишга мажбурланган. Улардан айримларини келтирамиз.

1937 йил 18 октябрда терговчи Ҳафизовга Андижон шаҳар Ишчилар шаҳарчаси 27-уйда яшовчи, 4-сон мактаб директори, тугалланмаган олий маълумотли Носир Шокиров шундай кўрсатма берган: «... Бундан ташқари, Маҳмудий 1936 йил сентябрида, Чўлпон Андижонга келганида улар Чўлпон томонидан таклиф қилиниб, уларга Чўлпон ўз китобларидан парчалар ўқиб берган, Чўлпоннинг уйида яхши зиёфатда бўлганлар...»

Ёзувчи, драматург, Андижондаги Охунбоев номидаги театр директори Расулжон Раҳимий ҳақида тайёрланган айблов ҳулосасида унинг «халқ душманлари» Муҳиддин қори Ёқубов, Сулаймонов Чўлпон билан яқин алоқадалиги кўрсатилган.

Маҳбус Абдулҳай Аюбов 1937 йил 28 октябрда Расулжон Раҳимий ҳақида терговчига кўрсатма бериб, унинг 1936 йилнинг июль кунларидан бирида миллатчи ёзувчилар хусусидаги суҳбатда Р.Раҳимий: **«Чўлпон Ўзбекистон шоири ва ёзувчилари орасида чиндан ҳам юлдуздир. Агар Робиндрант Тагор Ҳиндистонда буюк асарлар яратган бўлса, Чўлпон эса бизда ана шундай қимматли асарлар яратди»,** – деб айтган, у: **«Чўлпонни бекордан-бекорга миллатчи деб танқид қилишмоқда, шуни унутмаслик керакки, сиёсат билан адабиёт орасида катта фарқ бор, ҳар нарсаларга сиёсий нуқтаи назардан ёндашавермаслик керак»,** «... сиёсат адабиётга аралашмаслиги керак», – деб айтган (қаранг: Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар... – Б.407).

Шуни таъкидлаш жоизки, терговчилар маҳбус Чўлпоннинг ўзидан ҳам унга маслакдош,

бирга хизматда бўлганлар ҳақида тухматона кўрсатмалар беришни талаб қилганлар. 1937 йил 10 августда терговчи Чўлпондан таниқли раҳбар ҳодимлардан андижонлик Усмонхон Эшонхўжаев тўғрисида кўрсатма олишга уринади. Чўлпон эса ҳамшаҳри, дўсти, маслакдоши (ахир газета ва журналларда у билан бирга ишлаган, Андижондаги тараққийпарварлар ташкилотида ҳам бирга бўлган) Усмонхон ҳақида маълумот беришга мажбур бўлган, уни шунга мажбур қилишган. Чўлпон эса виждон амрига қарши бормай, Усмонхон тўғрисида тухматона фикр айтмайди. Ўша вақтда қатағон машинаси аллақачон «фош» этган масалалардан ташқарига чиқмай, айтмасликнинг ҳеч иложи йўқ, арзимас маълумотларни келтиради. Масалан, Чўлпон «Миллий иттиҳод» ташкилоти ўз йиғилишларини «гап»га тўпланиш кўринишида ўтказиб турган, бу йиғилишларда ташкилотнинг таниқли раҳбари, хусусан, Мунавварқори Абдурашидхонов, Обидчатоқ Маҳмудов, Абдулхай Тожиев, Усмонхон Эшонхўжаевлар иштирок этди деб кўрсатма берган. Ёки Усмонхон Эшонхўжаев ташкил этган ва муҳаррирлик қилган «Инқилоб» номли ўзбек

тилидаги журналда Чўлпоннинг ўзи Ғози Юнусов, Фитрат, Усмонхон Эшонхўжаев ва бошқа таниқли аксилинқилобчилар, пантуркчиларнинг асарлари доимий равишда босилиб турар эди деб айтади (Россия Федерацияси Федерал хавфсизлик хизмати архивида сақланаётган Усмонхон Эшонхўжаевнинг шахсий ишидан).

Ҳа, қалби ва онги, бутун вужуди, ақлу заковати халқ, миллат манфаатига бағишланган инсон қудратли куч – юксак маънавият осмонида ҳамиша ёруғ юлдуз каби порлаб тураверади. Буюк шоир, толмас курашчи, истиқлол жарчиси Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон миллий маънавиятимизнинг ёруғ юлдузларидан биридир. Унинг бой, бетакрор мероси ўзбек миллатининг ўчмас, мангу барҳаёт мулкидир. Уни асраб-авайлаш, келажак авлодларга етказиш сизу биз учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Буюк Конфуций айтганидек: «Ягона ва энг муҳим хато аввалги хатоларни тузатмасликдир». Илоҳим, буюк истиқлолимиз инъом этган миллий, тарихий қадриятларимиз, маданий, адабий меросимиз баркамол авлодни яратишдек улуғвор, муқаддас ишга доимо хизмат қилаверсин.

ЧЎЛПОННИНГ 1937 ЙИЛ 7 – 8 АПРЕЛДА ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ЙИҒИЛИШИДА СЎЗЛАГАН НУТҚИ*

Ўртоқлар! Мени кечирасизлар, мен ўзимга боғлиқ бўлмаган сабаб билан доимо бошим оғриқ ҳолда сўзлашга мажбур бўламан. Шунинг учун, балки, истаган фикримни гапира олмасман. Мен шу ерда ўртоқ Берегин¹ айтган сўзлардаги уч масала бўйича жавоб беришим керак. Шундан кейин ўзимнинг ҳам айтатурган сўзларим бор. Ўртоқ Берегин хатоларимни кўрсатиб бериб яхши қилди. Мен бу хатоларни шу мажлисда ўз устимга оламан.

Модомики биз ўз-ўзимизни танқид қилар эканмиз, албатта, мен ҳам ўз айбларимни бўйнимга олишим керак бўлади. Ўз-ўзини танқид қилишдан аввал шуни англаш керакки, биз ҳеч қайсимиз хато ва камчиликлардан холи эмасмиз. Ким бўлмасин, мен хато қилмайман деса, нотўғри бўлади. Бизнинг бу мажлисимиз ўзимизда бўлган хатоларни айтиб беришимиз

учун чақирилган. Шунинг учун бор хатоларни айтиб, ўз-ўзимизни танқид қилишимиз керак.

Бу ерда бир нарсани айтиш керак. Ёзувчилар ўртасида икки хил хато тушунча бор: 1) мажлис бошқа; 2) хусусий гаплашиш бошқа деган. Биз ҳамма вақт ўзаро суҳбатлашганимизда бир-биримизнинг камчиликларимизни кўрсатамиз, айтамиз. Лекин бу ерга, минбарга чиққан вақтда ҳаммамизнинг тилимиз тутилиб қолади. Мен бу ерда ўтирган ўртоқлар орасида Уйғуннинг² гапини жуда яхши тингладим. У кўп нарсаларни айтди. Лекин шунга қарамасдан, Уйғуннинг айтмасдан қолган гаплари ҳам кўп. Чунки ўзаро сўзлашганда айтилган нарсаларни мажлисларда ҳам очиб ташлаш керак.

...Ғулом Зафарий³ тўғрисида шуни айтишим керакки, у мени Союз боғига⁴ излаб келган. У кишининг мени нима учун излаб келганлигининг сабабини айтиб бераман. Менда қанд касали бор. Мен ўзимнинг шу касалимни тузатиш учун Москвада ҳам, бошқа жойларда ҳам тиббий муассасаларга бордим. Шу касалимга ҳеч қаерда яхши даво топа олмаганимдан кейин табиблар менга шотут ейишни маслаҳат бердилар. Мен ўзимни зиёли деб ҳисоблашимга қарамай, шу маслаҳатга ишониб Зафарийдан уйдаги шотутдан олиб келишни сўраган эдим. У кечаси мен ухлаб қолганимдан кейин келиб, менинг хонамга кирмай, Сўфизоданинг⁵ хонасига кирган экан.

Шу куннинг эртасига мени Сўфизоданинг хонасига чақириб келишди. Биз у ерда суҳбат-

* 1937 – 1938 йилдаги «Катта қирғин» арафасида матбуотда Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Ҳасан Носир сингари ёзувчилар ҳаёти ва ижодидаги «миллатчилик» ва «аксинкилобчилик» кўринишларини «фош» этувчи ўнлаб мақолалар босилган. Айрим ёзувчи, танқидчи ва журналистлар шундай тухматдан иборат мақолаларни чоп этибгина қолмай, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида бўлган йиғилишларда ҳам «кекса авлод» вакиллари устига маломат тошларини отишда ўзаро пойга ўйнаганлар. 1930 йили Боту қамоққа олинганидан сўнг Москвага қочиб кетишга мажбур бўлган Чўлпон 1935 йил охирида Тошкентга қайтиб келади. У сиҳат-саломатлиги яхши бўлмаслигига қарамай, Москвадалик пайтида ҳам, она юртига қайтганидан кейин ҳам фаол ижод қилган. Лекин ғанимлар нафақат матбуотда, балки турли йиғилишларда ҳам унга тухмат тошларини отишда давом этганлар. Чўлпон Ўзбекистон ёзувчиларининг 1937 йил 7 – 8 апрель кунларида бўлиб ўтган йиғилишида шундай кимсаларнинг тухматларига жавоб беришга уринган.

Чўлпоннинг мазкур нутқи «Ёзувчиларнинг 1937 йил 7 – 8 апрелдаги йиғилиши стенограммаси» деган ном билан Ўзбекистон Марказий давлат архивида сақланади. Афсуски, Чўлпон, ўзи айтганидек, боши оғриб тургани учун фикрларини раво баён эта олмаган. Бундан ташқари, унинг ўзбек тилидаги нутқи малакали стенографистлар томонидан ёзиб олинмагани учун кўпол услубий ва имловий нуқсонлар билан тўла. Нутқнинг рус тилидаги нусхаси эса резюме (мухтасар) шаклида.

Мазкур нутқ биринчи марта таниқли адабиётшунос олим Шерали Турдиев томонидан ва унинг жузъий тузатишлари билан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигининг 1989 йил 1 сентябрь сонидида эълон қилинган. Ушбу нашр учун мазкур нутқни хийла таҳрир қилган ҳолда эълон қилишни лозим деб топдик.

¹ Берегин Қурбон (1905 – 1938) – ёзувчи ва жамоат арбоби. Ўша йилларда ЎзКП(б) МК тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раҳбарларидан бири.

² Уйғун (асл исм-шарифи Раҳматулла Отақўзиев, 1905 – 1990) – шоир ва драматург. Ўзбекистон Фанлар академияси мухбир аъзоси (1974), Ўзбекистон халқ шоири (1965).

³ Ғулом Зафарий (1889 – 1938) – шоир ва драматург. «Ҳалима» муסיқали драмаси муаллифи. Ўзбек муסיқий драма театрининг асосчиларидан бири.

⁴ Союз боғи – Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг боғи назарда тутилмоқда. Бу боғ ўтган асрнинг 30-йилларида Тошкент шаҳрининг Инжиқобод деган жойида (Олой бозоридан юқориқоқда) бўлган.

⁵ Сўфизода Муҳаммадшариф (1880 – 1937) – наманганлик шоир. Биринчи Ўзбекистон халқ шоири (1926).

лашиб ўтирдик. Шу вақт (шотут тўғрисида сўз бориб, унинг менга фойдали эканлиги ҳақида сўз борганда) ўртоқ Шамс⁶ бу ишнинг ярамаслигини айтди. Шундан кейин Шамс мени чақириб танбеҳ берди. Унинг танбеҳи тўғри эди. Мен шу вақтда ўртоқ Шамсга ўзимдаги камчиликларни тугатиш учун одамларнинг танқидига ва ёрдамга муҳтож эканлигимни айтдим.⁷

Бу иккинчи мартаба бўлган ўз-ўзини тузатиш масаласи.

Агар бизни шу икки-уч кун ичида тузатиб, одам қиламиз десангиз, хато бўлади. Сиз бизни чақириб, англатиб, жамият ичига олиб кириб тузатингиз. Биз янги турмушга йўл солганмиз. Лекин бу йўлда камчиликларга йўл қўйса, сизлар ҳам жавобгарсиз.

Зафарий масаласи шундан иборат. Буни ўша вақтда Берекин ҳам билмаган эди...⁸

Иккинчидан, нотиқлар цитаталар тўғрисида ҳам нимадир дедилар. Мен буни англай олмадим. Англаганимда жавоб қайтарган бўлардим.

Мен классик асарларни кўп ўқийман. Форс шоирларининг энг гўзал байтларини ёзиб олганман. Ҳозир шулардан баъзи бирларини ўқиб бераман...⁹

Агар шулар зарарли бўлса (сизлар бу байтларнинг зарарли эканлигини асослаб берсангиз), мен хатоимни бўйнимга оламан. Мен Ҳофиз ва бошқа шоирларнинг асарларини ўқийман.

Энди энг оғир масала – Чўлпон ўзини кўрсатмади деган нозик масала.

Менинг Москвадан келганимга икки йил бўлди. Бунинг эллик фоизини «скидка» қиласиз. Чунки мен кўп вақт касал бўламан. Мен одамликдан чиққанман. Буни ҳам билишингиз керак. Мана шу икки йил орасида мен нима иш қилдим? «Она» романининг иккинчи бўлимини таржима қилдим. Бу тўғрида ҳаммадан мақтов сўзларни

эшитяпман. Бу ҳам биринчи бўлимча келади. Жуда катта нарсаси. Ундан кейин Горькийнинг «Егор Буличев»ини, Пушкиннинг «Дубровский», «Борис Годунов»ини таржима қилдим. «Жўр»¹⁰ деган шеърлар тўпламини нашриётга топширдим. Лоҳутийнинг «Оврупо сафари» достонини таржима қилдим. Бундан ташқари, Эски шаҳарда чиқатурган «Театру»¹¹ газетасига қатнашиб тураман. Ундан кейин «Муштум»да ишлайман. Агар сизлар шуни ҳам кам десаларингиз мени «халтура» қилишга мажбур этган бўласиз. Мен сизлардан тарбия кутаман, халтурага олиб боришингизни кутмайман.

Менинг хатоларим кўп, лекин сизларнинг ташаббусларингиз билан мен шу хатоларни тuzатаман.

Мени йигирма бир йилдан бери қандай тарбия қилдингиз? Мен ҳозирги кунгача Союзнинг аъзоси эмасман. Бунинг сабабини англамайман. Ариза берганимга анча вақт бўлди. Бунинг учун менинг шеърларимни таҳлил қилиш керак экан. Мен келганимдан бир ой кейин «Соз» деган шеърый тўпламим чиқди. Мен миллатчи бўлсам, «қора» бўлсам, нима учун шу тўпламимни сўзбошисиз чиқардингиз? Бу ерда сўкиш керак эди. Ёшлар Чўлпоннинг асарини бевосита олиб ўқимасдан, восита билан ўқиши керак эди. Мен ўзим бошсўз ёзиб чиқарсам бўлармиди? Бўлмас эди! Нима учун менинг – миллатчининг асари сўзбошисиз чиқди? Ундан кейин менинг романим чиқди. Бу ҳам сўзбошисиз чиқди. Мана шунга ярим йил бўлди. Ҳеч қаерда бир оғиз ҳам сўз йўқ. «Ёш ленинчи»да бир мақола ўқидим. У ҳам мақтовдан иборат. Мен унинг муаллифига раҳмат айтмайман. Чунки менга ҳеч нарсаси бергани йўқ. Мен Москвадан келганимдан кейин шу асарни Союзда ўқимоқчи бўлдик. Биринчи мажлисда 11 киши, иккинчи маротаба 7 киши, учинчи маротаба 4 киши келди. Шунда ҳам раҳбарликдан ҳеч ким бўлгани йўқ. Фақат ўртоқ Ойдин¹² бўлди. Мана бу ҳам эски миллатчини тарбия қилиш!

⁶ Шамс, Ҳусайн Шамс (1903 – 1943) – ишчилар орасидан чиққан ёзувчи. Ўша вақтда Ёзувчилар уюммаси котиби.

⁷ 1937 йилдаги қирғин арафасида тухмат ва маломат тошлари остида яшаган Чўлпон ўзбек адабиётига тасодифан кириб қолган ва Ёзувчилар уюммасининг раҳбар лавозимларини эгаллаган чаласавод мулалар билан ҳисоблашиб яшашга мажбур бўлган.

⁸ Шу ва бошқа ердаги уч нукталар (...) стенографистларнинг алмашиб турганини билдиради. Улар алмашаётган вақтда нотиқнинг айрим сўзлари ёзилмай, фикр англашилмай қолган.

⁹ Чўлпон ўқиган байтлар стенографистлар томонидан ёзиб олинмаган.

¹⁰ «Жўр» номи билан тайёрланиб нашриётга топширилган шеърлар тўплами Чўлпон қамоққа олинишидан сўнг ёндириб ташланган.

¹¹ «Ҳамза» театрининг оз ададли газетаси. Театр директори Зиё Саид муҳаррирлигида чиққан. Газетанинг айрим сонлари Москвадаги марказий кутубхонада сақланади.

¹² Ойдин (асл исм-шарифи Манзура Собирова, 1906 – 1958) – ёзувчи ва жамоат арбоби. «Ўзбекистон хотин-қизлари» («Саодат») журналининг биринчи муҳаррири.

Мен хато қилмасдан ишлай олмайман. Менинг хатоларимни тузатишларинг керак. Мен айтдимки, менга (асарларим ҳақидаги) фикр-мулоҳазаларингизни айтиб беринглар. Мен буни ўзим тузатиб чиқаман дедим. Менга яширин мажозларни тузатишни топширишди. Мен уларни тузатиб чиқдим. Шу роман босилиб чиққандан кейин ҳам шунча замон бўлди. Мана шу хусусда бирор нарса йўқ. Бир йиғилиш қилиб, менинг асаримни яхшилаб танқид қилиш керак эди. Мен ҳам шундай йиғилишнинг ўтишига рози бўлиб турган эдим. Мен шундай йиғилишни ҳозиргача кутаман. Ҳолбуки, ҳеч нарса бўлмаётир.

Энди шеърлар хусусида. Мен қўлимдан келганча шерлар ёзиб келаётирман. Улар баъзи бир журналларда, баъзи бир газеталарда босилиб келаётибди. Мен такрор айтаман: бу шеърларнинг руҳини ўзгартириш тез бўлатурган «процесс» эмас. Шу қийинчиликни енгиб ўтиш керак. Бу нарса, масалан, «Соз»да озроқ бўлса, «Жўр»да кўпроқ. «Октябрь инқилобини қарши олганда» шеъри тўғрисида ўртоқ Юсупов¹³ «дуруст» деди. Лекин шеър ҳали ҳам босилмасдан ётибди. Шу шеър чиққунича сизлар мен сўкиб ёта берасизлар. Аммо у чиққандан кейин масала бир оз энгиллик топар деб ўйлайман. (*Кулги овозлари.*) Чунки унда аввалги шеърлар(им)га қараганда хийла ўзгаришлар бор.

Мен Москвадан келганимда Акмал ака¹⁴ мени қабул қилиб айтдики: «Сиз ҳозир шеърларингизнинг бадиий томонини қўйиб, кўпроқ сиёсий томонларига аҳамият беринг», – деб. Шундан кейин сайловларга бағишлаб шеър ёзиб олиб борганимда: «Сиз лирик томонлардан ёзмабсиз», – дейишди. Бу қийин бир нарса бўлди. Лекин мен бу қийинчиликларни ҳали енгиб ўтаман. Сизнинг танқидингиз, аямаслигингиз орқасидаа, «домулла...» деб у ёғини айтмасдан қўйишингиз орқасида тузатаман.

Энди икки оғиз сўз «Ҳамлет»¹⁵ тўғрисида.

¹³ Юсупов Усмон (1900 – 1966) – давлат ва сиёсат арбоби. 1937 – 1950 йилларда Ўзбекистон КП(б) МКнинг биринчи котиби.

¹⁴ Акмал ака – Акмал Икромов (1898 – 1938) – Ўзбекистон КП(б) МКнинг шу йиллардаги котиби.

¹⁵ «Ҳамлет» – В.Шекспир трагедияси. Ҳамза номидаги ўзбек драма театрига «академик» мақоми берилганидан сўнг театрга шу мақомга муносиб спектаклларни саҳнага қўйиш вазифаси топширилган. Театр жамоаси Шекспирнинг «Ҳамлет» трагедиясини саҳналаштиришга қарор қилган ва бу асарни таржима қилиб беришни Чўлпондан сўраган. Чўл-

«Ҳамлет» спектакли Лондонда доврўғланди, у ҳақида кўп гапирдилар. Лекин ҳеч қаерда таржимонни эсламадилар. Мен: «Ўзим ҳақимда кўп гапиринглар», – деб талаб қилмайман, лекин таржимонни ҳам ранжитмаслик керак. Нега энди: «Фалончи ўртоқ мана бундай катта бир нарсани таржима қилди», – деб айтиш мумкин эмас? Бу билан сизлар таржимонни ранжитяпсизлар, ахир! Кўп вақтлар ўзим елиб-югуриб: «Таржимага фамилиямни қўйинглар», – деб юрдим. «Она» романининг таржимасида бўлса таржимоннинг номини техник редакторнинг фамилияси билан ёнма-ён қўйишди.

Яна бир масала бўйича ўртоқ Берегинга шуни айттай. «Ҳамлет» пьесасини менга беришдан илгари бошқа бировга берилган экан. Лекин у истамаганидан кейин «Ҳамлет» таржимасини менга берганлар. Биз уни Уйғур билан бирга ишладик. Пировардида газетада чиқдики «Ҳамлет»нинг таржимаси Чўлпоннинг ҳеч бир иштирокисиз саҳнага чиққан деб. Тўғри эмасми, Зиёд ака?

З и ё С а и д и й. Уйғур билан сизнинг ўртангизда бўлган.

Ч ў л п о н. Кейин араб сўзлари устида ҳам гап бўлган... Лекин бу ёлғон... Мен арабпараст эмасман!.. Мен миллатчи эмасман!.. Мен арабчани ёмон кўраман!! Қуриб кетсин араб сўзлари!! (*Кулги.*)

«Ҳамлет» театрда қўйилганидан кейин афишада Шекспирнинг асари эканлиги айтилди-ю, лекин бирор марта таржимоннинг номи ёзилмади... Охири ўзларингиз ёзмаганингиздан кейин, театрга бориб: «Таржимоннинг номини ёзингиз», – деб Зиё Саидийга ялиниб юрдим.

Мана шу «Ҳамлет» ўйналиб бўлгандан кейин, спектакль Ўзбекистонда, Москвада катта муваффақият қозониб турган бир вақтда ўртоқ Назир Тўрақуловнинг¹⁶ мақоласи пайдо бўлиб қолди. Мен асарни русча насрий таржимадан

пон «Ҳамлет»ни юксак савияда таржима қилганига қарамай, «миллатчи» шоирлардан ҳисоблангани учун театр спектакль афишасига унинг номини ёзишдан чўчиган. Чўлпон «халқ душмани» сифатида отиб ташланганидан кейин эса афишаларда мазкур асарнинг таржимонлари сифатида дастлаб Шайхзода, кейин Мирзакалон Исмоилий номлари ёзилган бўлсада, театр Чўлпон таржимасидан фойдаланган.

¹⁶ Назир Тўрақулов (1892 – 1937) – давлат ва жамоат арбоби. Қўқонда туғилган. Журналист ва дипломат. «Ҳамлет»га тўхмат» деб номланган мақоласи «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1936 йил 27 июль сонидида босилган.

ўғирган бўлсам, у Лозинский таржимасини олиб, Чўлпон таржимаси ҳеч нарсага ярамайди деб мени сўқди... Менга эса газетада ўзимни ҳимоя қилишга керакли ўрин беришмай, фақат қисқача хатимнигина босдилар ва ҳатто Союзга жавоб ёзишимга ҳам имкон берилмади... Назир Тўрақулов эса мени совет матбуотида ишлатилмайтурган сўзлар билан ҳақорат қилди... Ўртоқ Берегиндан ҳам ҳеч бир овоз чиққани йўқ. Ахир ўртоқ Берегин шу асарнинг редактори эди-ку! Редактор ҳам жавобгарми ё йўқми? Мен минг бир жойга бош урдим. Хайриятки, Санжар¹⁷ бор экан, таржиманинг оригинали бошқа эканлигини айтиб берди. Шунинг учун бу ерда редакторларга ҳам «жавобгарлик» сўзини тушунтириб қўйиш керак.

Энди, ўртоқлар, ёшлар ижоди тўғрисида бир оғиз сўз айтмоқчиман...

Ўртоқ Туйғун¹⁸ менга бир шеърини берди. «Шу тўғрида фикрингизни беринг, мен яқинда бостираман», – деди. Мен ёлғон гапирсам, бу мажлисининг шаънига келишмас эди. Унинг ижоди бадиий жиҳатдан жуда паст савияда туради. Агар ўша вақтда унга шундай десам, у мендан аразлаб қоларди. Ўртоқ Туйғун бу ерда: «Менинг еттита асарим бор», – деди. Мана шундай ёшларга тарбия бермасдан, ҳали ёш ёзувчиларнинг – эндигина ёза бошлаган кишиларнинг еттита асари босиб чиқарилгани тўғри эмас... Масалан, биз саноатни қайтадан қурдик. Завод ва фабрикаларга жуда мураккаб машиналар келтирилди. Бу машиналарни малакаси кўтарилмаган ишчиларига ишониб берилмайди-ку! Худди шунингдек, шеърни ҳам танлаб, ўйлаб чиқариш керак. Мен ўйлайманки, ўртоқ Туйғун асло хафа бўлмайди. Уни кўпроқ тарбия қилиш ўрнига ҳадеб шеърини бостира беришган... Демокчиманки, бундан кейин ёшларнинг асарларини текшириб, созларини чиқариш керак. Мана бу масалада ҳам раҳбарларимиз кўпроқ ўйлашлари лозим бўлади.

Энди икки оғиз сўз шеър техникаси тўғрисида.

Боя Уйғун тарафидан мисолга келтирилган Элбекнинг¹⁹ формалистик тарафларига эътибор қаратмоқчиман. Биз кўп шоирларнинг шеърларини олиб қараганимизда вазн масаласи чатоқлигини кўрамиз. Ҳатто Ғафур Ғуломда ҳам вазн масаласида чатоқликлар учрайди. У менга «...»²⁰ деган шеърини ўқиб берди. Шунда вазнни қаттиқ бузатурган нарсалар бор. Мен: «Шуни тузатиб чиқинг», – десам, «Бу тўпламимни бериб олай, 1937 йилда чиқатурган тўпламимни хатосиз чиқараман», – деди. «Бу бўлмайди», – десам, «Йўқ, мен бундан бундай қилиб айтиб бераман», – деди. «Ахир мен ҳам ўқувчиман, мени қийнаманг», – деди. Демак, Ғафур Ғуломдек катта шоирларимизда ҳам шундай камчиликлар бор, лекин бу ифрот тарафга (ҳаддан ошиш) олиб бормасин... Шеърда қофия, вазн ҳам муҳим аҳамиятга эга. Лекин, шу билан бирга, шеърнинг руҳи (ғояси) ҳам эсдан чиқарилмасдан, шакл билан мазмун уйғунлашиши керак. Руҳдан (ғоядан) ажралган шеър шеър бўлмайди. Менинг қийналганларим шундан бўлса керак.

Икки оғиз сўз Машраб²¹ тўғрисида... Машраб – ўзи яшаган жамиятнинг камчиликларини қаттиқ танқид қилган одам. Шу нарсани ҳозирга қадар ёлғон деб келадилар. Машраб омма ўртасида кенг тарқалган. Аммо уни тарғиб қилишда газета мақолалари билангина кифояланиб бўлмайди. Союз билан бирга Тил ва адабиёт институти ҳам бу масалага эътибор бериши керак. Машрабда «Бухоронинг битта дарвозасини қинғир деганлар кофир бўлади» деган шеър бор. Бу шеър мутавазий (кибрсиз, одоб доирасида). Бундай шеърларни яхши ўрганиб, таҳлил қилингандан кейингина халқнинг қўлига берилсин. Бўлмаса, халқ адашиб қолиши мумкин. Бу, айниқса, ёшларга ёмон таъсир кўрсатиши мумкин...²²

*Нашрга тайёрловчи
Наим Каримов*

¹⁷ Санжар Сиддиқ (асл исм-шарифи Босит Сиддиқов, 1902 – 1938) – таниқли таржимон ва журналист, ўзбек таржимашунослиги асосчиларидан бири. Унинг «Тухматга ўхшаган танқид» мақоласи «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1936 йил 16 август сонида босилган.

¹⁸ Туйғун (исми Шукржон, отасининг исми номаълум, 1909 – 1981) – шоир ва драматург. Андижонда туғилган. Ижоди 1928 йилдан бошланган. «Баҳодир», «Муҳаббат», «Ҳикмат» каби пьесалар муаллифи.

¹⁹ Элбек (асл исм-шарифи Машриқ Юнусов, 1898 – 1942) – шоир ва педагог. Чўлпоннинг сафдошларидан бири.

²⁰ Сценаргистлар Ғафур Ғулом шеърининг номи ва ундан келтирилган сатрларни ёза олмаганлар.

²¹ Машраб (асл исм-шарифи Бобораҳим Мулла Вали ўғли, 1649 – 1711) – ўзбек мумтоз шеърятининг машҳур намояндаси, мутафаккир шоир.

²² Стенограмма шу сўзлар билан тугаган.

ЧЎЛПОН АСАРЛАРИДА ТИЛГА ОЛИНГАН ТАРИХИЙ ШАХСЛАР

Рустамбек Шамсутдинов

Андижон фарзанди Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон XX аср ўзбек адабиёти тараққиётида ўзига хос катта ўринга эга бўлган, юрт ва миллат тақдири, келажаги учун бор ақлу заковатини, ҳаётини, бутун борлиғини бахшида этган толмас курашчи, буюк адиб ва шоир сифатида тарихимизда ўчмас из қолдирган. Унинг қисқа, лекин мазмундор ҳаёт йўли ҳозирги ва келажак авлодлар учун жуда ҳам аҳамиятлидир.

Чўлпон ўзбекларнинг XX асрдаги катта феноменларидан бири сифатида мустамлака Туркистонда миллий зулмга қарши озодлик байроғини баланд кўтариб ана у шу муқаддас кураш йўлида қурбон бўлган. Шу боис ҳам уни ва унинг порлоқ хотирасини халқимиз ардоқлаб келмоқда. Айниқса, мустақиллик йилларида Чўлпоннинг бой ва хилма-хил меросини ўрганиш, тарғиб-ташвиқ этишда катта ютуқларга эришилди. 2016 йили Чўлпон асарларининг 4 жилдлик тўлиқ нашри китобхонларга тақдим этилди. Чўлпоннинг шеърлари, мансуралари, шеърый хатлари 1-жилдда, роман ва ҳикоялари 2-жилдда, драмалари ва таржималари 3-жилдда, адабий-танқидий ва публицистик мақолалари 4-жилдда берилган.¹

Ушбу тўпламни таҳлил қилишдек ўта масъулиятли вазифадан биз йироқдамиз. Биз мазкур ахборотда Чўлпоннинг ана шу 4 жилдлик асарлар тўпламида тилга олинган тарихий шахслардан ўзимизга маълум бўлганлари ҳақида айрим маълумотларни келтиришни ният қилдик.

1. «Икки йўқотиш» номли мақолада шундай сатрлар бор: «*Туркистон жадидларининг отаси ҳисобланган Маҳмудхўжа Беҳбудий билан бир қаторга қўйилган ўшлик Мирзо Фозилнинг ўзи ким эди? Мирзо Фозилбек Қосимбеков ўз замонасининг юсак маданиятли кишиси бўлган. У қирғиз, ўзбек, туркман тиллари билан бир қаторда рус ва турк тилини ҳам яхши билган. У шарқиунос, маърифатчи эди. Фозилбек 1896 йили полковник Грушевский бошчилигидаги Россия география жамиятининг аъзоси сифатида таржимон бўлиб Афғонистон ва Туркияга борган*».

XX аср бошлари ўзбек адабиётида муайян из қолдирган Мўминжон Муҳаммаджон ўғли Тошқин ўзининг «Турмуш урунишлари» (Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015) ҳужжатли романида Ўшга келгани ҳақида ушбу сатрларни ёзган: «Ўшга келиб Мирфозил ҳожи деган бир тараққийпарварнинг далолати ва Тошкент ёшларидан мулла Тангрикул ҳожи деган бир вофурушнинг сўраши бўйича бу ернинг жамияти хайрияси томонидан очилган мактабига муаллим бўлдим. Бунда Тангрикул ҳожи, Мирзо Фозил Мулла Болтахон, Мулла Парпихон ҳам Ҳалим Охун деган ёшларнинг ғайрати, фикри очик бир неча муллаларнинг қизиқтириши билан 60 га яқин бола йиғилади. Андижонлик Абдулҳамид

¹ Чўлпон. Асарлар. 4 жилдлик / Таҳрир ҳайъати: Наим Каримов, Дилмурод Куронов, Санжар Назаров. – Тошкент: Akademnashr, 2016.

Сулаймоннинг ҳам бу ерда бир ҳовлиси ва бир дўконлари бор учун кўб келиб кетадир ва кўп гурунглашиб турамиз».

Мирзо Фозил Қосимбек ўғлининг Ўш шаҳридаги уйи барча миллат камбағаллари учун доим очиқ бўлган. Фозилбек фарзандлари тарбиясига жуда катта эътибор берган. Уларнинг барчаси турли соҳаларда жамиятнинг илғор, таниқли кишилари бўлиб етишган.

2. Чўлпоннинг «Андижонда янги бонк» хабарномасида шундай дейилган: «Андижонда мусулмон қитъасида «Девони Матқобил ширкат бонки», яъни «вриминний кридит» очмоқга қарор берилди. Ҳозирги аъзоси 180 нафар бўлуб, 130 дан зиёдаси мусулмонлардур. Сармояси 28 минг сўмдур. Машварат аъзолари олти нафар бўлуб, ярми мусулмонлардан: Эшонхон махзум Одилхўжа ўғли, Зуннунбой Қутлуғбой ўғли, Мирҳайдарбой Миркомил ўғиллари дур. Идора аъзолари 3 нафар русдур. Азбаски, бизга замонага тааллуқдор, илмдан хабардор киши йўқдур. Тафтиш аъзолари уч нафар бўлуб, бири Саъдуллахўжа Турсунхўжа ўғли жаноблари дур. Бонка келар ҳут ойинда очилса керак» (4-жилд 161-бет). Тилга олинган шахслардан 2 нафари ҳақида қисқача маълумот келтирамиз:

а) Зуннун мингбоши Мулла Қутлуғ Сўфиев 1877 йили Андижон шаҳрида туғилган, Андижонда ўз уйига эга бўлиб, Ёрбоши волости Полосон қишлоғида 50 таноб, Олтинкўл волости Тожик қишлоғида 25 таноб, Ўш уезди Қашқар қишлоқ қишлоғида 20 таноб, Ойим волостида 25 таноблик Оқмасжид далаҳовлиси, жами 125 таноб ерга эга бўлган. 5 йил Қорасув волости бошқарувчиси бўлиб хизмат қилган. Суд ва терговга тортилмаган, қарзлари йўқ каби маълумотлар Андижон вилоят давлат архивида сақланмоқда. Жумладан, Андижон шаҳар собиқ бош мингбошиси Зулунбой Қутлуқовнинг Фарғона области ҳарбий губернаторига ёзган хати ҳам сақланмоқда. Унинг ўғли Зулунов Аҳмадбек ака (Андижон шаҳрида 1913 йил 15 мартда туғилган) Андижонда обрўли хизматчи бўлган, унинг ўғиллари марҳум Баҳодиржон, ҳозирда Андижоннинг тараққиётига муносиб ҳисса қўшаётган Зафаржон Андижон шаҳрида истиқомат қилмоқда;

Саъдуллахўжа Турсунхўжаев

б) Саъдуллахўжа Турсунхўжаев 1891 йили Тошкент шаҳрининг Мерганча маҳалласида деҳқон оиласида дунёга келган, рус-тузем мактабида ўқиган, Оренбургда савдо билан шуғулланаётган тоғаси Юнусхон Сиддиқхўжаевнинг ёнига бориб ишлай бошлаган. Сўнгра Финляндияда, кейин-

чалик Андижонда хусусий дўконлар очиб, ипакли маҳсулотларни сотиш билан машғул бўлган. У Андижоннинг ижтимоий-сиёсий, маданий-мафкуравий ҳаётида жуда катта ўрин тутган. 1917 йил феввалида Андижоннинг Жомеъ масжиди олдидаги майдонда оқ подшо тахтдан ағдарилганлиги ҳақидаги хабарни эълон қилган, Андижонда, Тошкентда, Бухоро, Хоразмда қатор раҳбарлик лавозимларида фаолият кўрсатган. Унинг таржимаи ҳоли, меҳнат фаолияти, шахсий варақалари ва бошқа қатор ҳужжатлар ҳозирда Москвадаги РГАСПИ (РИСДДА)да сақланмоқда. Яқинда унинг Туркистон коммунистик партияси партияда тозалов ўтказувчи марказий комиссияга тақдим қилган рус тилидаги таржимаи ҳоли ўша архивдан топилди. Ундан кичик парча келтирамиз: «... В дни Февральского переворота я был в Андижане, так как мы первыми получили известие о перевороте в Петрограде, редакции сейчас-же приступили к организации революционных аппаратов, арестовав русских и туземных чинов администрации и организовав Совет рабочих и солдатских депутатов. Первое время нам приходилось всего необходимости руководить из Андижана почти всей работой революционной Ферганской области, так как в Ташкенте генерал Куропаткин задержал на 18 часов известие о перевороте в Ташкенте».

3. Чўлпоннинг «Умид сиздан! Мухторият эълон этилди!» мақоласида: «Мухторият фойдаси учун Андижонда бўлган тиётрларда Туркистоннинг ўз турк боласи, гимназия шогирди,

Санжарбек Қосимбеков

16 ёшлик Санжар Фозилбек ўғлининг Мухторият байроғи ила унинг остига қилган ажойиб бир манзаралик расмининг Амирқо усулида аукцион (мазоида) 1200 сўмларга сотилиши, қаҳрамон ходими Қўчқорбой афандининг буюк ҳамият билан ул расми олиши, бошқаларнинг ҳам бу ишга аҳамият беришлари...

Булар ҳаммаси, ҳаммаси қоронғу кечаларда ялтираган юлдузлардир...

Булардан умид, булардан иймон, булардан руҳ кўринадир.

Булар бизнинг истиқболимизнинг чақириқлари, аломатлари, белгиларидир» (175-бет).

Китобнинг изоҳида шундай ёзилган: «Санжар Фозилбек ўғли – XIX аср охири – XX аср бошларида дунёга келган андижонлик талантили ёшлардан бири. «Таржимон» газетасига юборган ва шу газетада босилган шеър билан И.Гаспиринскийнинг назарига тушган. Унинг кейинги тақдири ҳақида бирор маълумот учрамайди» (306-бет).

Биз Санжарбек Фозилбек ўғли ва Қўчқорбой афанди ҳақида бисотимиздаги маълумотларни келтиришни лозим билдик.

Санжарбек Мирзо Фозилбек ўғли, асли, ўшлик, 1902 йили туғилган, унинг отаси Мирзо Фозилбек Қосимбеков, юқорида Чўлпон таъкидлаганидек, Туркистондаги маърифатчи Маҳмудхўжа Беҳбудий даражасидаги шарқшунос табаррук зот эди.

Фозилбек Қосимбековнинг ўғли Санжарбек Қосимбеков Ўш мадрасасида ўқиган, кейин Андижондаги рус-тузем мактабини битирган, Андижондаги олий бошланғич билим юртида таҳсил кўрган. Ёшлигиданоқ Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш олиб борган. Унинг саъй-ҳаракати билан Андижон ва Ўшда ўқитувчилар жамияти тузилган, унинг устав ва дастури ишлаб чиқилган, раҳбар комитети сайланган. Ўш ва Андижон уезди, кейин-

чалик Хўжанд уезди совет ва партия ташкилотларида раҳбарлик лавозимларида жўшқин фаолият кўрсатган Санжарбек Қосимбеков 1924 йил 8 ноябрда душман ўқидан ҳалок бўлган. Фозилбек Қосимбековнинг Козимбек, Анварбек исмли ўғиллари ва Ойимхон исмли қизи бўлган. Козимбек Андижон давлат педагогика институти директори, тарих кафедраси доценти лавозимида умрининг охиригача хизмат қилди. Анварбек ҳам халқ маорифи тизимида раҳбарлик лавозимларида фаолият кўрсатган. Уларнинг авлодларидан айримлари ҳозирда Ўш, Андижон ва Тошкентда истиқомат қилмоқда.

4. Профессор Бегали Қосимов шундай ёзди: «Аксарият жадидларнинг фаолиятлари фидоийлик намуналари эди. Улар орасида «ко-

Қўчқор Олимов

Козимбек Қосимбеков

фир»лик тамғасини олмаганлари жуда кам». Ўшандай тамға олганлардан бири Қўчқор Олимов эди. У шаҳарнинг Кигизчилар маҳалласида (Қизил Карвон кўчасида) таваллуд топган, эски мактабда, рус-тузем мактабида ўқиб, Туркияда шуҳрат топган «ёш турклар» маърифий,

сиёсий ҳаракати тарафдори эди. Туркиядан қайтиб келгач Андижонда жадидчилик ҳаракатида фаол қатнашди, европача ўқиш ва ўқитишни, илму фанни, илғор техника, ҳур фикрни кенг тарғиб этади.

Қўчқор Олимов Андижоннинг ўша вақтдаги энг маданиятли кишиси эди, рус қизига уйланади, кийиниши ҳам русча эди. Шу боис бўлса керак, уни «Қўчқор ўрис» деб аташган. 1920 йили Қўчқор Олимов бир гуруҳ мартабали кишиларга бош бўлиб Андижон уездида совет-

ларга қарши кураш олиб бораётган қўмондон Парпибек қўрбоши билан сулҳ тузиш учун Қўқон қишлоқдаги қароргоҳига борган аммо сулҳ ҳақидаги бор таклифлар рад қилинади. Қўқор Олимовнинг Парпи қўрбоши билан олиб борган музокаралари натижаси ҳақида асли андижонлик, муҳожирликка чиқиб кетган Мусо Туркистоний «Улуғ Туркистон фожиаси» китобида шундай ҳикоя қилган: «... Элчиларни Парпи қўрбоши ҳузурига ҳозир қилишди. Суҳандон Қўқор сўз бошлаб сулҳга таклиф қилиб келганларини, сулҳ миллат учун осойиш-ором бўлишини, мужоҳидлар ҳам аро ва осуда ҳол умр кўчиришларини айтади.

Парпи қўрбоши бу азиз меҳмонларни эъзозикром қилишга буюрди, истироҳат қилсунлар, сафар ҳордиқлари чиқсун, деб амр қилди. Элчилар кўп ҳурмат билан меҳмонхонадан зиёфатхонага жўнатилди. Улар Парпи қўрбошининг фармон ила истироҳат хоналарида абадий истироҳатга жўнатилдилар. На бир киши кўрди ва на биров бу ҳақда бир нарсa билди, ҳануз мажҳуддур. Элчиларнинг ҳаммаси ҳануз истироҳатдадурлар».

Андижон вилояти давлат архивида Қўқор Олимовнинг онаси Нусрат буви Мусабоевага ўғлининг ҳалок бўлиши муносабати билан нафақа тайинлаш учун тайёрланган шахсий иши сақланмоқда. 1931 йили Андижон шаҳар собиқ Қизил гвардиячилар ва Қизил партизанлар жамияти Қўқор Олимовнинг фожиали ўлиmidан сўнг уни собиқ қизил гвардиячи ва қизил партизан деб эътироф этади. Онаси Нусрат буви Мусабоевага нафақа тайинлайди.²

5. Маълумки, Аҳмад Заки Валидий Тўғон «Туркистонда мустақиллик ва озодлик учун курашлар тарихи» номли хотираларида 1914 йил Андижонга Назир Тўрақулов билан бирга келганини айтади. У Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) билан учрашгани тафсилотига алоҳида тўхталган: «Кейинчалик ўзбекларнинг энг буюк замонавий, миллий шоири бўлган Чўлпон ўша пайтлари ёш эди. Менга тарих китобимни ўқиб илҳомланганини ва фикрлашиш мақсади борлигини билдириб, мактуб йўллаб Андижонга, уйларига меҳмонга таклиф этганди. Назир

Тўрақул билан бирга уйларига борганимизда бой-бадавлат отаси Сулаймон: «Бола отасининг рухсатисиз уйга меҳмон чақириши мумкинми?» – деб бизни совуқ қаршилади. Абдулҳамид уйда йўқ эди, кейинроқ келди. Биз Абдулҳамид ҳақиқатан ҳали ўспирин бўлса-да, уни етук бир киши сифатида қабул қилган эдик. Биз меҳмонхонага кетмоқчи бўлганимизда отаси: «У ҳолда тушлик қилгандан сўнг кетарсизлар», – деди. Абдулҳамид отасига бир сўз айтмади. Абдулҳамид ёнидаги дўсти билан гаплашаётгани учун отаси ундан ўринли равишда ранжиган эди. Мен эса мавлоно Румийнинг қуйидаги шеърини айттим, яъни: «Булбуллар энг яхши сайроқи қушлардир, аммо уларнинг ёнида бошқа қушлар ҳам жим турмайди». Сулаймон ота заки одам эканлар, бундан жуда қувонди. Бизни аввал анча совуқ қаршилаган Сулаймон отанинг фикрлари дарҳол ўзгарди ва: «Сиз энди ўғлимнинг эмас, менинг меҳмоним бўлғайсиз», – дея лутф айлаб меҳмонхонага кетишимизга рухсат бермади...»³

Чўлпоннинг «Бошқармага хат»ида айтилишича, «Қизил Ўзбекистон»нинг «шу йил 27 июль сонида Назир Тўрақуловнинг «Ҳамлет»

Тўрақулов Назир
Тўрақулович

таржумаси тўғрисида бир мақоласи босилиб чиқди». Шу муносабат билан Чўлпон кўпчиликка 3 нарсани билдиришни лозим топган. Биринчисида «Назир ака «Ҳамлет» таржумасини, келтирган мисолларига қараганда, русча таржумаларининг тизилмалиси (назм-лиси) билан солиштирган. Ҳолбуки, мен

таржума қилган нусха сочмали (наsrли) бўлуб, инқилобдан бурун босилган. Мен таржумага кирмасимдан бурун у нусхани инглиз адабиёти билгичларидан ўртоқ Лан инглизчаси билан

² Андижон тарихидан лавҳалар. – Андижон, 2008. – Б.83.

³ Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Хотиралар. Туркистонда мустақиллик ва озодлик учун курашлар тарихи. – Тошкент: Истиқлол нури, 2014. – Б.111 – 112.

солиштириб чиқиб, кўп жойларини мумкин қадар аслига яқинлаштириб берган. Мазкур нусха ҳали ҳам ўртоқ Ланнинг кутубхонасида сақланади. Мен ана шу нусхадан бўлган таржима учунгина жавобгарман».⁴

Тўрақулов Назир Тўрақулович

(1892 йил октябрь – 1937 йил 3 октябрь)

Давлат, сиёсат арбоби, тилшунос олим ва дипломат, миллати қозоқ, Қўқондаги рус-тузем мактабини (1905), савдо билим юртини (1913) тугатган. Москва савдо институтининг иқтисод факультетида ўқиган (1913 – 1916). 1-жаҳон уруши пайтида Ғарбий фронтда (Минск яқинида) Бутун Россия Земство иттифоқининг йўриқчиси (1916). «Эркин дала» яширин ташкилоти раҳбари (1916). Эсерлар партиясининг аъзоси (1918).

1918 – 1919 йилларда Қўқондаги совет идораларида турли лавозимларда, Туркистон АССР маориф халқ комиссари (1920), Туркистон АССР МИК раиси (1920 йил сентябрь – 1921

Берегин Қурбон
Оллаберганович

йил август), Туркистон КП МК масъул котиби (1921 – 1922). Туркистон МИК ҳузуридаги Қирғиз (қозоқ) бўлими раиси (1921 – 1922). Туркистон «Қўшчи» уюшмасининг ташкилотчиларидан бири.

1928 йили Н.Тўрақулов элчилик ишига жалб қилинади ва СССРнинг Ҳижоз давлатидаги (ҳозирги

Саудия Арабистони) бош консули ва мухтор элчиси вазифаларида ишлайди (1928 – 1936). У Шарқ халқлари тарихи ва маданиятини яхши билганлиги учун ислом оламида шуҳрат қозонди. Н.Тўрақулов Москва ва Ленинграддаги Шарқ халқлари институти илмий ходими ва проректори (1936 – 1937) бўлиб ҳам ишлади.

⁴ Чўлпон. Асарлар 4 жилдлик / Таҳрир ҳайъати: Наим Каримов, Дилмурод Қуронов, Санжар Назаров. – Тошкент: Akademnashr, 2016. – Б.51.

У қанчалик совет ҳукуматига, большевиклар партиясига содиқ бўлмасин, мустабид тузумнинг қонли қатағонидан қутулиб қола олмади. 1937 йил 15 июнда қамоққа олинди ва отувга ҳукм қилинди (1937 йил 3 октябрь). 1958 йили оқланган.⁵

5. Ўзбекистон ёзувчиларининг 1937 йил 7 – 8 апрель кунларида бўлиб ўтган йиғилишида сўзлаган нутқида Чўлпон Берегин Қурбон Оллаберганович номини тилга олиб ўтади.⁶ **Берегин Қурбон Оллаберганович** 1904 йил декабрида Хивада мардикор оиласида туғилган, мусулмон мактабида, сўнгра Хивадаги мадрасалардан бирида ўқиган, ўқиш билан бирга мардикорлик қилган. Тадқиқотчи Мадраҳим Маҳмудовнинг мақоласида шундай сатрлар бор: «Хива хонлигининг Хонқа беклигидаги Навхаск қишлоғида асли рус, аммо ота-бобоси шу ерда кўпдан яшаганлиги сабабли ўзбеклашиб кетган Оллоберган Берегин оиласи ўзининг 1,5 таноб ерига экин экиб, деҳқончилик қилар ва оила тебратарди».⁸

Шаҳар атрофидаги қишлоқлардаги бойларнинг бугдой, беда каби экинларини ўриб бериб, бошқа юмушларини бажарган. Отаси билан бирга Қорақумдан саксовул олиб келиб сотарди, кейинчалик ёғ жувозларни тузатиш эвазига тирикчилик қилишган.

Қурбон балоғатга етганида Хива советлар босқини остида қолган эди. Шунда у болалар уйида, Янги Урганчдаги интернатда ўқиган, 3 ойлик педагогика курсини битириб ўқитувчилик қилган. Қозон шаҳридаги ярим йиллик ҳарбий-сиёсий мактабда ўқиган. Хоразмга қайтиб келиб, 1922 йил 15 январидида фавқулодда комиссияда, сўнгра Давлат сиёсий бошқармасида (ГПУ) хизмат қилган.

1922 августида уни Москвадаги Шарқ халқлари коммунистик университетига ўқишга

⁵ <http://e-tarix.uz/shaxslar/hukumdorlar/270-hukmdorlar.html> // Маҳмудов М. Барҳаёт сиймолар (Қатағон қурбонлари ҳақида лавҳалар). – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – Б.26 – 35.

⁶ Чўлпон. Асарлар. 4 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2016. – Б.52.

⁷ Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (Биринчи китоб). – Тошкент: Sharq, 2012. – Б.75 – 77.

⁸ Қаранг: Маҳмудов М. Барҳаёт сиймолар (қатағон қурбонлари ҳақида лавҳалар). – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – Б.139 – 149.

юборишади. Хива шаҳар комсомол ячейкасида котиб бўлади, 1923 йили Ҳазорасп район комсомол комитетига секретар қилиб сайланади. 1923 йил декабрида Тошхувуз область комсомол комитети мафкуравий бўлимига мудирлик қилади, тез орада Хоразм комсомоли марказий комитетида инструктор бўлиб хизмат қилади, 1924 йили партиёга қабул қилинади. 1925 йил 11 июнда К.Берегин Хоразм область комсомол комитети биринчи секретари лавозимига кўтарилади, айни вақтда, «Инқилоб кўёши» газетасига муҳаррирлик қилади.

1925 йил апрелидан 1929 йил августигача Хоразм округ партия комитетининг бюро аъзоси бўлди. 1929 йил 23 майда Қ.Берегин Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети ихтиёрига чақириб олиниб, Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссарлигининг коллегияси аъзоси ва оммавий ишлар бўлими мудир лавозимига ҳамда «Маориф ва ўқитувчи» журнали таҳририяти аъзолигига тавсия этилган.

Қ.Берегин 1931 йили «Коммунистик маориф учун» номли ўқитувчилар газетасига масъул муҳаррир, ўша йил октябридан Республика давлат матбуоти бошқармасига раис бўлади. У «Китоб ва инқилоб», «Қурилиш», «Совет адабиёти» журналларининг ҳам муҳаррири бўлган, ЎзКомпартия Марказий Комитетининг маданий тарғибот бўлими матбуот қисмига раҳбарлик қилган, Ўзбекистон Ёзувчилар союзи раиси лавозимида фаолият кўрсатган.⁹

Аммо «Катта террор» бошланиши муносабати билан бошқалар қатори Қурбон Берегин ҳам қатағон объекти бўлиб қолди. 1937 йил июнида ЎзКомпартия VII съездида таниқли арбоблар каби унга ҳам миллатчи ва халқ душмани деб айб қўйилди. 1937 йил август охирида бўлиб ўтган Ўзбекистон Ёзувчилар союзи бошқармасининг IV пленумида унга «миллатчи ва аксилинқилобчиларнинг ҳомийси» деган тўхмат ёпиштирилди, уни ҳатто Ёзувчилар союзи аъзолигидан ҳам ўчирдилар. ЎзКомпартия Марказий Комитети бюросида уни партия сафидан чиқардилар.¹⁰

⁹ Маҳмудов М. Барҳаёт сиймолар (Қатағон қурбонлари ҳақида лавҳалар). – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – Б.96 – 105.

¹⁰ Маҳмудов М. Барҳаёт сиймолар... – Б.105.

«Эртаси кун, – деб ёзади тадқиқотчи М.Маҳмудов, – ҳибсга олинган Қ.Берегин кўп вақтгача бедарак кетди. Унга 1938 йил 5 октябрда Тошкентда бўлган суд томонидан олий жазо белгиланиб, ҳукм ижро этилган».¹¹

Аслида эса Ўзбекистон ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги республика бўйича сиёсий элитага мансуб кишилардан 155 киши 1-категория бўйича, 10 киши 2-категория бўйича айбланганлар рўйхатини СССР Ички ишлар халқ комиссарлигига юборган. СССР НКВД давлат хавфсизлик бошқармаси 8-бўлим бошлиғи Цесарский ўзи имзолаган «СССР Олий суди ҳарбий коллегияси судига тегишли шахслар рўйхат»ини 1938 йил 28 мартда ВКП(б) Марказий Комитетига тасдиқлаш учун юборади. Рўйхатга И.Сталин, В.Молотов, Л.Кагонович, А.Жданов, К.Ворошилов имзо қўйганлар.¹² Ана шу рўйхат бўйича 24-ўринда Қурбон Оллабергачи Берегин бўлган.

СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг сайёр йиғилиши 1938 йил 4 – 16 октябрь кунлари бўлиб ўтади. Ҳарбий

Султон Масъуд
Холботиров

коллегия 1938 йил 4 октябрда Қурбон Берегинни отувга ҳукм қилади, ҳукм ўша кун ижро этилган (Бу ҳақда қаранг: Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (Биринчи китоб). – Тошкент: Sharq, 2012. – Б.75 – 77).

6. Китобнинг «Андижонда маориф ишлари» (230-бет) сарлавҳаси остида ушбу сатрлар ёзилган: «Савнарком олдида тузулган Маорифга ёрдам қўмитасининг йўлида ишламак учун ижрокўм қошида Маорифга ёрдам бюроси тузулди. Доимий бўлган бюронинг умумий ҳайъати шу ўртоқлардан иборат: Раҳматулла ўғли (ижрокўмдан),

¹¹ Кўрсатилган манба. – Б.149.

¹² Репрессия 1937 – 1938 годы. Документы и материалы. Выпуск 1. – Ташкент: Шарқ, 2005. – С.215 – 228

Бесров (фирқақўмдан), Касаткин (маорифдан), Эшонхўжа ўғли (ёш коммунистлардан), бир киши касабалар ташкилотидан.

Бюро ишга киришди.

Усмонхон Эшонхўжаев

Маориф нозирлигига шахримизнинг фаол ишчиларидан ўртоқ Султон Масъуд Холботир ўғли тайинланди. Унинг ҳаракати билан маориф ишларининг жонланиб кетишига умид бор...

Мазкур матнда тилга олинган Раҳматулла ўғли, Эшонхўжа ўғли, Султон Масъуд Холботир ўғли ҳақида

айрим маълумотларни келтиришни лозим билдик.

Султон Масъуд Холботиров 1888 йили Андижон шаҳрида туғилган. Унинг отаси Рўздорбий Холботир ўғли сув иншоотлари бўйича назоратчи бўлган ва умрининг сўнггида икки-уч йил давомида Андижон шаҳрида бош оқсоқол бўлган. 1898 йилги Андижон қўзғолони муносабати билан маҳаллий халқ бошига чор мустамлакачилари томонидан солинган мислсиз оғир мусибатларнинг олдини олишга ҳаракат қилган, аҳволи танг аҳолининг қони беҳуда тўкилмаслиги учун курашган. Бу ҳақда Фозилбек Отабек Қози ўғли ўзининг «Дукчи Эшон воқеаси» асарида тўхталиб ўтади. Чор маъмурлари Рўздорбий Холботир ўғлини маҳаллий аҳоли тарафини олгани учун шаҳар бош оқсоқоллигидан бўшатади. У 1899 йили вафот этган.¹³

Усмонхон Эшонхўжаев 1899 йил 14 октябрда Андижонда таваллуд топган, катта ҳаёт, истиқлол учун кураш йўлини босиб ўтган. Андижон, Тошкент, Самарқанд, Москва, Шимолий Кавказда раҳбарлик лавозимларида ишлаган, ўзбек миллий матбуоти асосчиларидан бири. У Москвадан туриб Тошкентга, Ўрта Осиё бюроси раиси И.А.Зеленскийга йўллаган хатларида,

ўткир публицистик мақолаларида, анжуман, қурултойлардаги нутқларида истиқлол руҳидаги фикр-ғояларни баралла айта олган. Ўша мустабид шўро тузуми ҳайбаракаллачилари Усмонхон Эшонхўжаевнинг истиқлол йўлидаги ибратли курашини тан олганлар.

Туркистон Компартияси органи – «Қизил байроқ» газетаси 1922 йил сентябрида «Туркистон» деб қайта номланди. Шунга бағишлаб газета муҳаррири Усмонхон Эшонхўжаев мақола эълон қилди.

23 ёшли ўзбек большевиғи Усмонхон Эшонхўжаев 1922 йили ўзи муҳаррир бўлган «Туркистон» газетасида эълон қилинган мақоласида шундай ёзган эди: «Туркистон буюк ижтимоий ўзгаришлардан сўнггина озодликка чиқади, аммо бу озодлик фақат номигагинадир, бизнинг инқилоб – бу фақат формадир, тўла маънодаги озодликни биз ҳозир ҳам кўрмаймиз». Шу ҳаққоний фикр орадан 8 йил ўтиб, 1930 йил июнида бўлиб ўтган Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси V қурултойи минбарида туриб аёвсиз танқид қилинганди. 1938 йили кўплаб миллий ходимларимиз, зиёлиларимиз каби Усмонхон Эшонхўжаев ҳам қатагон қиличидан ўтказилди. СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 4 октябрдаги сайёр сессияси ҳайъати қарори билан у отувга ҳукм қилинган, ҳукм ўша куни кечқурун ижро этилган. Шунда у эндиgina 39 ёшга тўлган эди.

1957 йил 1 августда СССР Олий суди томонидан Усмонхон Эшонхўжаев реабилитация қилинди.¹⁴

(Давоми келгуси сонда)

¹³ Бу ҳақда қаранг: Шамсутдинов Р. Иқтиқлол йўлида шахид кетганлар... – Б.199 – 207.

¹⁴ Кўрсатилган манба. – Б.338 – 375.

КОЛЛЕКТИВЛАШТИРИШ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ ТЎҒРИСИДА МУҲИМ ТАДҚИҚОТ

Холиқулов Р.Ш.,
доц., СамДУ «Ўзбекистон
тарихи» кафедраси мудири

Мустақиллик советлар томонидан Ўзбекистонда амалга оширилган коллективлаштириш, қулоқлаштириш ва сургун қилиш тарихини ҳолисона ўрганиш учун зарур шароит яратди. Ўрта Осиёда бу мавзунинг янги тадқиқоти этишни академик Р.Х.Аминова бошлаб берган эди. Бу ишни проф. Р.Т.Шамсутдинов давом эттирди. Унинг бевосита раҳбарлигида қатор монография тадқиқотлар, ҳужжатлар ва материаллар тўпламлари, номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Мазкур муаммони ўрганишда Андижонда ўзига хос илмий мактаб шаклланди. Шу мактаб тадқиқотчиларидан бири тарих фанлари номзоди Бахтиёр Расуловдир. Унинг «Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнидаги сиёсий қатағонлар ва сургун қилинган деҳқонлар аҳволи (1929 – 1959 йиллар)» номли монографияси ҳам ўша мактаб маҳсулидир.

Монография кириш, тўртта боб, ҳулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ишончли исботланган. Муаммонинг ўрганилганлик даражасини тадқиқ қилишда, бошқа монографиялардан фарқли ўлароқ, мавзуга оид рус ва хорижий тилларда чоп этилган асарлар билан бир қаторда кўплаб ўзбек тилида араб алифбосида нашр қилинган қитобларни ҳам шарҳлаб берган.

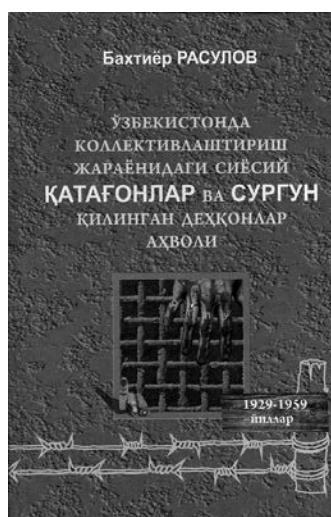
Биринчи бобда коллективлаштириш ғоясининг вужудга келиши, колхозлаштириш жараёнидаги сиёсий қатағонларнинг ғоявий, маф-

куравий ва ҳуқуқий асосларини таҳлил қилиб, мавзунинг назарий методологик асосларини очиқ беради. Муаллиф қишлоқ хўжалигини ёппасига коллективлаштириш ғояси иқтисодиётнинг ўзига хос ички қонуниятларига мувофиқ эмас, балки большевикларнинг мафкуравий манфаатлари натижасида вужудга келган деган асосли ҳулоса чиқарган. «Қишлоқ хўжалигини ёппасига коллективлаштириш сиёсатига ўтиш большевистик режимнинг ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий мақсадлари ифодаси бўлиб, колхозлар тимсолида деҳқонларни сиёсий ва маъмурий назорат қилиш шаклини яратиш бўлган», – деб таъкидлайди муаллиф.

Иккинчи бобда советларнинг ёппасига коллективлаштириш сиёсати ўзбек қишлоқларида асрлар давомида шаклланган ижтимоий муносабатларга зид равишда мажбуран амалга оширилгани қайд қилинган. Қишлоққа нисбатан синфий ёндашув ёппасига коллективлаштириш жараёнида жуда катта хатоликларни, қонунбузарликларни келтириб чиқарганлиги таъкидланган.

Монографияда мажбурий коллективлаштиришга қарши деҳқонларнинг норозилик чиқишлари ва оммавий ҳаракатлари кенг ва бирламчи манбалар асосида ёритилганлигини алоҳида қайд этиш керак. Монографиянинг янгиликларидан бири ҳам шу масаланинг батафсил ёритилишида деб ҳисоблайман. Ишда деҳқонларнинг юқори идораларга жамоавий шикоятлари, ҳайвон-

ларни оммавий сотиш, сўйиш, ўз хўжалигини тарқатиб юбориш оммавий тус олганлиги, колхозларга очикдан-очик қарши чиқиш, коллективлаштиришга қарши ташвиқот юргизиш, аёллар ғалаёни, исёнлар, совет режимига қарши қуролли ҳаракатлар содир бўлганлиги аниқ далиллар асосида баён этилган.

Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнидаги сиёсий қатағонлар ва сургун қилинган деҳқонлар аҳволи (1929 – 1959 йиллар) / Б.Расулов; масъул муҳаррир Р.Т.Шамсутдинов; З.М.Бобур номидаги АндДУ, ЎзРФА Тарих институти. – Тошкент: Шарқ, 2012. – 368 б.

«Совет ҳокимиятининг Ўзбекистондаги қулоқлаштириш сиёсатининг моҳияти» деб номланган учинчи бобда «қулоқлар» тавсифи берилган. 1920 – 1930 йилларда «муштумзўр», «қулоқ» номлари остида қишлоқ аҳолисининг катта бир қисми турли чеклашлар, сиқув, сиёсий қатағонларга дучор этилди. «Муштумзўр», «қулоқ» атамаси расман қишлоқ аҳолисининг ёлланма меҳнатдан фойдаланувчи ўзига тўқ, ишбилармон қисмига ва диндорларга нисбатан татбиқ қилинганлиги, амалиётда эса мажбурий коллективлаштириш сиёсатидан норози бўлган камбағал ва ўртаҳол деҳқонлари ҳам «қулоқ», «қулоқнинг думи», «ёт унсур» тамгалари остида сиёсий қатағонларга учраганлиги қайд қилинган.

Совет ҳукумати тадбиркор деҳқонларга «қулоқ» тамғасини босиш орқали фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларини чеклаганлиги ишончли манбалар асосида очиб берилган.

Шунингдек, бу бобда тарихий асарларда деярли ёритилмаган меҳнат лашкарлари тўғрисида, яъни чақирув ёшидаги сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинганларнинг фарзандлари меҳнат лашкарлари қисмларига, қурилиш ишларига уч йил муддатга чақирилиб оғир меҳнатга солинганлиги ёритилган.

Монографияда «қулоқларни синф сифатида тугатиш сиёсати»даги қонунбузарлик ва зўравонликларни кўрсатишга алоҳида эътибор берилган. Муаллиф «қулоқларни синф сифатида тугатиш сиёсати»нинг мазмун-моҳияти ўзбек қишлоқларида Иттифоқнинг ғалла етиштирувчи марказий районларидан деярли фарқ қилмаганлигини таъкидлаган. Шу билан бирга, Ўзбекистонда Иттифоқнинг марказий районларига нисбатан айрим ўзига хос хусусиятлар мавжудлиги, булар асосан ер-сув ислоҳоти ва пахта сиёсати билан боғлиқ бўлганлиги кўрсатиб ўтилган.

Ишда бой-қулоқ хўжаликлари якка тартибда солиққа тортилганлиги, мажбуран пахта, пилла, ғалла топшириш мажбуриятлари юкланганлиги, мажбуриятни бажармаганлар қатағон қилинганлиги, мол-мулки мусодара этилиб, ўзи озодликдан маҳрум қилинганлиги биринчи бор кенг, аниқ мисоллар билан батафсил ёритилган.

Тўртинчи бобда Ўзбекистонда қулоқ оилаларининг сургун қилиниши масаласи тадқиқ этилган. СССР ҳукумати ва ВКП(б) томонидан

қабул қилинган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларда «қулоқлар» уч тоифага бўлинганлиги, 1-тоифадагилар концлагерларга қамалгани, айримларига нисбатан олий жазо қўлланилгани, 2-тоифалилар яшаб турган районидан ташқарига сургун қилинганлиги, 3-тоифалилар яшаб турган районидоирасида махсус ерларга кўчириб жойлаштирилганлиги қайд қилинган. Большевикларнинг коллективлаштириш сиёсатидан норози бўлган фаол деҳқонларни сургун чораси орқали йўқотишга эришилганлиги, уларнинг мол-мулки мусодара қилиниб колхозларга берилганлиги, ўзлари эса Украина, Шимолий Кавказда пахтачиликни ривожлантиришда, Шимолий Қозоғистонни ўзлаштиришда арзон ишчи кучи сифатида ишлатилганлиги таъкидланган. «Қулоқ» оилаларини сургун қилишда репрессив метод ва механизмлар қўлланганлиги аниқ мисоллар билан кўрсатилган.

Асарда Ўзбекистондаги сургун ўташ жойлари – махсус посёлкаларнинг вужудга келиши, уларда «қулоқлар»нинг оғир, машаққатли меҳнати, маданий-маиший хизматнинг қониқарсизлиги илк бор батафсил юритилган. Ўзбекистондаги махсус посёлкалар коллективлаштириш жараёнида қатағон қилинган деҳқон оилаларининг жазо маскани вазифасини ўтаганлиги таъкидланган.

Монографияда «собик қулоқлар»нинг сургундан озод қилиниши масаласи ҳам атрофлича тадқиқ этилган. «Собик қулоқлар»дан чекловларнинг олиб ташланиши 1946 йили Шимолий Кавказдан бошланганлиги айтилган. 1954 йили 1929 – 1933 йилларда ёппасига коллективлаштириш даврида сургун қилинган «собик қулоқлар»дан чекловлар олиб ташланганлиги, 1934 йил ва ундан кейин сургун қилинганлар 1959 йили батамом озод бўлганлиги кўрсатилган. Шундай қилиб, монографияда Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнида қатағон қилинган қулоқларнинг фожиали тақдири мукаммал ёритилган.

Б.М.Расуловнинг «Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнидаги сиёсий қатағонлар ва сургун қилинган деҳқонлар аҳволи. 1929 – 1959 йиллар» номли монографиясида кўп масалалар биринчи бор таҳлил қилинган. Илмий нуқтаи назардан салмоқли хулосалар қилинган. Умуман, бу асар фанга қўшилган муҳим ҳиссалардан биридир.

ТАҚДИМОТ

Наим Каримов,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби

2017 йил 9 май – Хотира ва қадрлаш куни арафасида мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларида бўлганидек, Тошкентда ҳам Иккинчи жаҳон уруш қатнашчиларини эъзозлаш, уларга совға-салом бериш, улар шаънига самимий дил сўзларини айтиш чинакам байрамона тус олди. 9 май куни Тошкентда ўтказилган камтарона парадни кўрган фахрийлар жанг майдонларида кечган йилларини, катта машаққатлар ва қурбонлар эвазига эришилган ғалаба кунларини эслаб, уларни бало-қазолардан сақлаб қолган Аллоҳга ҳам, озод ва обод Ўзбекистонда яшаётганларига ҳам шукроналар айтдилар.

Шу куннинг эртасига, 10 май куни улар яна Республика «Нуроний» жамғармасига тўпландилар. Шу куни улар Андижон давлат университети «Ўзбекистон тарихи» кафедраси профессори, тарих фанлари доктори профессор Рустамбек Шамсутдиновнинг «Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари» китоби биринчи жилдининг тақдимотига тақлиф этилган эдилар.

Жамғарма раиси, юридик фанлари доктори Шўхрат Жалилов ҳозир бўлганларни Хотира ва қадрлаш куни билан яна бир марта табриклар экан, андижонлик тарихчи олимнинг қутлуг кунга катта совға билан келганлигини айтди. У «Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари» китобини даст кўтариб, шу китобдаги қарийб ҳар бир хабар, ҳар бир мақола, ҳар бир шеър бомба ва снарядлар портлаб, милтиқ ва автомат ўқлари эса ёмғирдек ёғилиб турган окопларда ёзилгани, улар фронт газеталарида чоп этилиб, ўзбек жангчиларининг қўлларига теккани, уларда жанговар руҳни уйғотганини айтди. Сўнгра китобдан олган таассуротларини мухтасар баён қилгач филология фанлари доктори, профессор Наим Каримовга сўз берди.

Олим Москвада илмий сафарда бўлган вақтларида пойтахтдаги Марказий давлат кутубхонасининг газеталар фондида ўзбек тилидаги бир неча фронт газеталари билан танишгани, ўзбек шоир ва ёзувчилари ижодини ўрганган даврида эса уларнинг республика раҳбарлари топшириғига биноан фронт газеталари учун жангчиларни ғалаба йўлида қаҳрамонона курашга илҳомлантирувчи шеърлар, қўшиқлар, фронт ортида кечаётган воқеалар ҳақида, урушга кетган йигитлар ўрнида қолган қизлар ва аёлларнинг мардона меҳнат қилаётганлари ҳақида мақолалар ёзиб берганларини, шу асарлар фронт газеталарида босилгани ва жангчиларнинг уларни кўз ёш тўкиб ўқиганларини

айтди. Шу газеталардаги материалларнинг китоб шаклида нашр этилишини орзу қилиб келганини билдирди.

«Жаҳон адабиёти» журнали бош муҳаррири Шухрат Ризаев китоб муаллифининг камёб фидойи тарихчи олимлардан бири экани, Ўзбекистон тарихи ва совет даври қатағон сиёсати масалалари билан шуғулланиб, 20 дан зиёд катта китоблар ёзгани ва улар жамоатчилик томонидан юқори баҳоланганини айтди.

– Тиниб-тинчимас олим ҳар доим бизни ўзининг янги бир йўналишдаги изланишлари ва тадқиқотлари билан ҳайратга солади. Бу сафар у биз учун янги мавзуга қўл уриб, кўпчиликнинг хотирасида чиқиб кетган фронт газеталарини топиб, улардаги материалларни кўчириб, уч жиллик «Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари» китобининг биринчи жилдини Хотира ва қадрлаш куни арафасида эътиборимизга ҳавола этиб турибди, – деди Шухрат Ризаев.

Тақдимотда қатнашган Дурбек Мирзаев мазкур китобнинг яратилиш тарихи билан таништириб, унинг Р.Шамсутдинов бошчилик қилган «Мерос» халқаро илмий-амалий экспедиция

хайрия жамғармасининг илмий-ижодий ишларидан бири эканлиги, шу китобни нашрга тайёрлаш жараёни ёш тарихчилар учун катта мактаб бўлганлигини завқ билан сўзлади.

Тақдимотда қатнашган таниқли тарихчи олим Сотимжон Холбоев ҳам китобдан олган таассуротлари ва китобнинг нафақат уруш қатнашчилари, балки тарихчиларнинг ёш авлоди учун ҳам катта совға бўлгани ҳақида гапирди.

Жамғарма раиси Шухрат Жалилов тақдимотни якунлаб: «Рустамбек Шамсутдинов томонидан нашрга тайёрланган «Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари» китобининг Хотира ва қадрлаш куни арафасида чоп этилиши мамлакатимизнинг маданий ва маърифий ҳаётида катта воқеа бўлди. Биз муаллифнинг илтимоси билан китобнинг жамғармага берилган 200 та нусхасини Хотира ва қадрлаш кунининг нишонланишига бағишланган кечамизда уруш қатнашчиларига совға қилдик. Улар бу китобни энг катта ҳадя сифатида қабул қилдилар», – деди.

Тақдимот йиғилганларда катта таассурот қолдирди.